

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

İLHAMƏ QƏSƏBOVA

**XX ƏSR
QAZAX AŞIQ MÜHİTİ**

BAKI - 2015

Kitabın ərsəyə gəlməsində saza-sözə yüksək dəyər verən Salatın Əhmədliyə müəllif təşəkkürünü bildirir.

Elmi redaktor: **Cəlal BƏYDİLİ**
filologiya üzrə elmlər doktoru

Rəyçilər: **Mahmud ALLAHMANLI**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Rüstəm KAMAL
filologiya üzrə elmlər doktoru.
Seyfəddin QƏNIYEV
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

İlhamə Qəsəbova. XX əsr Qazax aşığı mühiti, Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2015, 196 səh.

Kitabda Qazax aşığı mühiti ilk dəfə tədqiqata cəlb edilib, özünə-məxsusluqları konkret öyrənilib, ustad aşığıların və el şairlərinin sənətkarlığı araşdırılıb, yaratmış olduqları dastan və havacatlar tərtib edilib.

İSBN - 9-789952-810875

folklorinstitutu.com

Q 4603000000 Qrifli nəşr
N-098-2015

© İlhamə Qəsəbova, 2015.

MÜNDƏRİCAT

Redaktordan (Cəlal Bəydili)	4
Ön söz.....	7

I BÖLÜM

Qazax aşıqlarının Gəncəbasar aşıq mühitinin təşəkkülündə rolu

Aşiq mühiti kontekstində Qazax aşıqları və el şairlərinin özünəməxsusluğu.....	11
Göyçə aşıq mühiti ilə sənət əlaqəsi.....	20
Borçalı aşıq mühiti ilə sənət əlaqəsi	25

II BÖLÜM

Qazax aşıqları və el şairlərinin yaradıcılığında klassik sənət ənənələri

XX əsr Qazax aşıqlarının yaradıcılığında klassik poetik ənənə	34
Qazax aşıqları və el şairlərinin yaradıcılığında dini motivli şeirlər.....	52
Qazax aşıqları və el şairlərinin yaradıcılığının mövzu dairəsi.....	71
Ustad-şeyird münasibəti	91

III BÖLÜM

Qazax aşıq və el şairlərinin bədii sənətkarlıq özəllikləri

Qazax aşıqları və el şairlərinin yaradıcılığında janr özünəməxsusluğu.....	114
Qazax aşıqlarının yaradıcılığında dil-üslub xüsusiyyətləri..	145
Qazax aşıqlarının məxsusi saz havacatları.....	150
Qazax aşıqlarının yaradıcılığında nağıl-dastan.....	157
Nəticə	177
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	181
Qazax aşıq mühitinə mənsub sənətkarlar haqqında	179

REDAKTORDAN

Azərbaycan aşıq mühitlərinin araşdırılması milli folklorşünaslığın mühüm məsələlərindən biri olaraq qalmaqdadır. İndiyədək bu istiqamətdə nəzərəçarpacaq sayda tədqiqat aparılmışdır. Bununla belə, bəzi bölgələr vardır ki, ayrıca dərin-dən-dərinə öyrənilməli olduğu halda hələ məktəb və ya mühit səviyyəsində tədqiq obyektinə çevrilməmişdir.

Eyni sözləri Qazax aşıq mühiti üçün söyləmək mümkündür. Bir qayda olaraq Gəncəbasar aşıq mühitinin tərkibində götürüldüyündən Qazax aşıq mühitinin özünəməxsusluqları konkret öyrənilməmiş, xüsusən XX əsrdə bu mühitin yetirməsi olan bir çox sənətkarın yaradıcılığı araşdırmalardan qıraqda qalmışdır. Odur ki, Azərbaycan aşıq sənətinin dolğun mənzərəsinin təsviri üçün aşıq şeri şəkillərində bəzi yeniliklərə imza atan, özünəməxsus havacatlar yaradıb neçə-neçə nağıl-dastan qoşan, XX yüzil Qazax aşıq mühitinə mənsub ustad aşıqların və el şairlərinin sənətkarlığı ayrıca tədqiqini gözləyirdi.

İlhamə xanım Qəsəbovanın "XX əsr Qazax aşıq mühiti" kitabı da belə bir zaman kəsiyində meydana çıxmış, yəni həmin boşluğu doldurmaq zərurətindən irəli gəlmişdir. Məhz tədqiqat müstəvisində diqqətdən kənar qalmış problem səviyyəsində Qazax aşıq mühitinin öyrənilməsi, necə deyirlər, "boş xanaların doldurulmasından" doğan zərurətidir ki, monoqrafiyaya da mövzu baxımından aktualıq qazandırır.

Qazax əslində milli mədəni sistemin dəyərlərini mümkün ölçüdə qoruyub saxlamağa çalışmaq və saza-söz yüksək ehtiram göstərməklə Azərbaycan el yaradıcılığının zənginliyini əks etdirən, eləcə də özünəməxsusluğu ilə sayılıb seçilən bölgədir. Demək ki, özündə Qazax aşıq sənəti ilə bağlı tədqiqat aparmaq cəsarəti tapan kəs, şübhəsiz, bu yerlərin ruhuna dərin-dən bələd olmalı, onu varlığından keçirə bilməlidir.

Əslən həmin mahaldan olmağı, yəni mühitə doğmalığı, aşinalığı və bağlılığı İlhəmə xanımın tədqiqatının da bir çox hallarda uğurunu şərtləndirmişdir.

Burada tədqiqatçının hələ neçə il əvvəl təxminən 50 çap vərəqinə yaxın həcmdə hazırlayıb nəşr etdirdiyi "XX əsr Qazax aşığı və el şairləri" kitabını xatırlamamaq da ədalətsizlik olardı. Bu mənada İlhəmə xanım XX əsr Qazax aşığı mühiti ilə bağlı təqdim olunan monoqrafiyanı qələmə alanadək bir xeyli yol keçib, uzun məsafə qət eləmişdir. Ədalət naminə, tədqiqatında da illərdən bəri apardığı müşahidələrin qanunauyğun yekunu kimi meydana çıxan dolğun ümumiləşdirmələr və nəticələr vardır.

Bilavasitə aşığıların öz ifa tərzlərinə istinad eləməklə zəngin irsə malik Qazax aşığı mühitinin, məhz bu sənət ənənələrinin geniş yayıldığı Göyçə və Borçalı aşığı bölgələrinin qovuşuğunda təşəkkül tapdığını söyləyən müəllif onun Gəncəbasar aşığı mühitinin təşəkkülündəki yerini də dəqiqliklə müəyyənələşdirməyə çalışmışdır. Həmçinin ilkin etibarlı qaynaq kimi aşığılardan aldığı, söyləyicilərdən birer-birer topladığı bilgiler əsasında Azərbaycan aşığı mədəniyyətinin bu vacib qoluna mənsub olan, lakin adlarına milli folklorla bağlı araşdırmalarda elə də sıx rast gəlinməyən bir çox aşığıların və el şairlərinin yaradıcılığını, onların bədii sənətkarlığını, mühitin yaygın klassik (dastançılıq) ənənələrini, ustad-şəyird münasibətlərini necə qoruyub yaşatmaları məsələlərini ilk dəfə və bu qədər diqqətlə araşdırmışdır.

Tədqiqatçı aşığı sənətinin bütün qayda-qanunlarına lazımcınca riayət eləyən Qazax aşığılarının özünəməxsusluqlarından bəhs edərkən onların, nümunə üçün, dini bayramlara necə həssaslıqla yanaşdıqlarını vurğulayır: "Qazax aşığıları məhərrəmlik ayında sazın simlərini sökərmişlər ki, birdən barmaqları simə toxunar". Azərbaycan aşığı mədəniyyətinin unikalı-

ğından xəbər verən bu və yaxud Qazax aşığılarının keçmişdə daha çox Aşiq Ələsgər yaradıcılığı ilə sınağa çəkilməsi qəbilibindən bilgilər, yəqin, indən belə elmi dövriyyədə öz yerini tutacaqdır.

Kitab o qədər də parlaq və cilalı sayılmayan, təmtəraqdan uzaq, tam anlaşılıqlı dildə, sadə bir üslubda qələmə alınmışdır. Tədqiqatçı apardığı polemikalarda zaman-zaman lazımı sərt mövqe nümayiş etdirsə belə, heç hansı halda elmi etika çərçivəsindən kənara çıxmamışdır.

Bütövlükdə kitab gərgin və məhsuldar araşdırmanın yekunu kimi milli folklorşünaslığın bu sahədəki nailiyyətlərini özündə birləşdirib ümumiləşdirən yeni nailiyyət təsiri bağışlayır.

Cəlal BƏYDİLİ
filologiya üzrə elmlər doktoru

ÖN SÖZ

Dünyanın ən unikal poetik sənət hadisələrindən olan aşığı sənəti 28 sentyabr – 2 oktyabr 2009-cu il tarixində Birleşmiş Ərəb Əmirliyinin Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması Komitəsinin 4-cü sessiyasının yekun qərarına əsasən YUNESKO-nun Qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilmişdir. Bu qərarla Azərbaycan aşığı sənətinin mədəni irsin ən qədim nümunələrindən biri olduğu beynəlxalq səviyyədə bir daha təsdiqlənmişdir. Aşığı sənəti sinkretizmi ilə sənətkarlığın ən bariz göstəricisi sayılır. Özündə söz, musiqi və hərəkəti harmonik şəkildə birləşdirən aşığı sənəti çoxəsrlik tarixə, əsrlərlə cilalanıb təkmilləşən zəngin ənənəyə malikdir. Əsrlər keçdikcə nəsil-dən-nəslə ötürülərək bu günümüzdə gəlib çıxan aşığı sənəti xalqın ruhunu, zövqünü oxşayır, dövrün ictimai-siyasi ab-havasını özündə əks etdirir.

Təbii ki, aşığı sənətinin qorunması, gələcək nəsillərə ötürülməsi bu sənətin araşdırılmasını hər zaman aktual edir və son zamanlarda bu sənətlə bağlı araşdırmalar da bununla əlaqədardır. Aşığı ədəbiyyatı xalqın həyatı ilə sıx bağlı olduğundan hər dövrdə zənginləşmiş, kamil sənət əsəri olmuş və bu günə qədər müxtəlif mərhələlər keçirmişdir. Şifahi mədəniyyət hadisəsi kimi aşığı sənəti xalqımızın milli duyum və düşüncə tərzini, saz (musiqi) və söz birliyini özündə yaşadan, klassik ənənəyə bağlı yaşam fəlsəfəsidir.

Aşığı ədəbiyyatını öyrənməyin və onun çoxsahəli fəaliyyətini, zəngin repertuarını aşkarlamağın əsas yolu bu sənətin regional-mədəni və sosial mühit özünəməxsusluqlarına xüsusi diqqət yetirmək olduqca aktual məsələdir. Ona görə də Azərbaycan aşığı yaradıcılığının zəngin bir qolunu təşkil edən Qazax aşığı sənətinin öyrənilməsi folklorun və əsasən də aşığı ədəbiyyatının

yatının tamlığını ortaya çıxarmaqda özünəməxsus rol oynayacaqdır.

Aşıqların yaradıcılığının regional və lokal kontekstdə öyrənilməsi folklorşünaslığın aktual problemləri sırasına daxildir. Regional və lokal mühit, məktəb və ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılıqlarının fərdi şəkildə tədqiqi bütövlükdə mədəni sistemin mükəmməl öyrənilməsi üçün zəruridir.

Özünəməxsus ənənəsi, yaradıcılıq çalarları, tarixi inkişaf yolu olan Qazax aşıq mühiti həm coğrafi, həm də etnik-mədəni substratı baxımından Azərbaycan aşıq sənətində vacib qollardan biri olduğu üçün öyrənilməsi də vacibdir. Azərbaycan folklorunun aşıq sənətinin inkişafını şərtləndirən amillərdən biri kimi Qazax aşıq mühiti zəngin sənət ənənələrini nəsildən-nəslə ötürərək öz aktuallığını müasir dövrə qədər gətirib çıxarmışdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, Qazax aşıq mühitində yaradıcılıqları, ideya-estetik, sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə bir-birindən fərqlənən ustad aşıqlar və el şairləri yetişmişdir. Bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə seçilən Qazax aşıq mühitinin və bu mühitin görkəmli sənətkarlarının, ustad aşıqlarının yaradıcılığının öyrənilməsi həm folklorun, həm də konkret olaraq aşıq ədəbiyyatının daha dolğun elmi mənzərəsini yaratmaq üçün vacibdir.

Tədqiqat işinin obyektı Qazax aşıq mühiti və XX yüzildə Qazax aşıqlarının poetik yaradıcılıq qoludur. Tədqiqatın əsas predmeti indiyə qədər monoqrafik planda araşdırılmayan Qazax aşıq mühitinin tarixi inkişaf baxımından formalaşan özünəməxsus repertuarı, ustad-şəyird münasibəti, sənətkarlıq məsələləri, Qazax aşıqlarının mövzu dairəsi, janr spesifikasiyası və bütün bunların filoloji yöndən öyrənilməsidir.

Bununla bərabər Qazax aşıqlarının ifaçılıq yolu, ənənəvi sənət formalarının yaşadılması, bir sözlə, Qazax aşıq mühitinin fərqliliklərini, özünəməxsusluqlarını tədqiq etmək də

işin predmetini təşkil edir. Qazax aşıqlarının sənətkarlıq xüsusiyyətləri, Göyçə və Borçalı aşıq mühitinin sənət əlaqələri, mövzu-janr xüsusiyyətləri və ustad aşıqların dastan yaradıcılığının poetik xüsusiyyətləri də tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi XX əsr Qazax aşıq mühitinin formalaşma və inkişaf yolunu öyrənməklə, Qazax aşıqlarının və el şairlərinin yaradıcılığının səciyyəvi cəhətlərini müəyyənləşdirməklə konkret olaraq ustad aşıqların və el şairlərinin simasında Qazax aşıq mühitinin özünəməxsusluğunu aşkarlamaq, onun ədəbi-estetik məzmununu, funksiyasını və elmi-nəzəri dəyərini müəyyənləşdirməklə XX əsr Azərbaycan aşıq sənətinin inkişafında rolunu üzə çıxarmaqdır.

Son dövrlərdə Azərbaycan folklorşünaslığının qazandığı elmi-nəzəri nailiyyətlər, müddəalar, aşıq sənətinə tarixi-obyektiv qiymət verilməsi prinsipi monoqrafiyanın metodoloji əsaslarını təşkil edir.

Bu kitab Qazax bölgəsinin ilk dəfə ayrıca bir mühit kimi tədqiq olunması, aşıq və el şairlərinin yaradıcılıqlarının monoqrafik planda tədqiqata cəlb olunması ilə şərtlənir. Xatırladaq ki, indiyə qədər Qazax aşıq mühiti ayrılıqda tədqiqata cəlb olunmamışdır. Gəncəbasar aşıq mühitinin tərkibində təqdim edilən Qazax aşıq mühiti coğrafi baxımdan iki mühitlə – Borçalı və Göyçə aşıq mühitləri ilə sıx yaradıcılıq əlaqəsində inkişaf edərək daha da təkmilləşmişdir. Aşıq Canallı Məmməd, Aşıq Məmmədyar Əminov, Mirzə Səməd, Çoban Əfqan, Misgin Əli, Aşıq Ədhəm Ərəbov, Şair Şeyda Əziz, Aşıq Məhəmməd Qocayev, Aşıq Avdı, Aşıq Bəhrəm, Şair Hacı Qaracayev, Şair Qulu Məşədiyev, Şair Temraz Novruzov, Aşıq Şəmistan Dərgahquliyev, Aşıq Zəkəriyyə Mehman və onlarla ustad aşıqların, el şairlərinin yaratdıqları sənət inciləri demək olar ki, lazımı səviyyədə öyrənilməmişdir.

Bu mənada XX əsr Qazax aşığı mühitinin ustad aşığılarının və el şairlərinin yaradıcılığı mövzu baxımından hər zaman tədqiq edilməyə möhtacdır. Azərbaycan aşığı yaradıcılığını tarixi baxımdan yaşadan, aşığı şeir şəkillərində yenilik edən, özünəməxsus saz havaları yaradan, dastanlar və nağıllar qoşan Qazax aşığılarının, el şairlərinin həyatını və yaradıcılığının elmi baxımdan öyrənilməsinə ehtiyac bu gün də vardır. Qazax aşığılarının yaradıcılıqları indiyə qədər müstəqil tədqiqat mövzusu olmayıb və elmi dövriyyədən kənar qaması baxımdan XX əsr Qazax aşığıları və el şairlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini öyrənmək tədqiqatın əsas elmi yeniliyi sayıla bilər.

Kitabdan ali məktəblərin folklor, orta məktəblərin ədəbiyyat dərslərinin aşığı sənəti ilə bağlı bölmələrinin hazırlanması üçün istifadə etmək olar. Ali məktəblərin filologiya fakültələrində aşığı sənətinə dair xüsusi kursların tədrisi zamanı da bu tədqiqatdan elmi vəsait kimi istifadə etmək mümkündür.

I BÖLÜM

QAZAX AŞIQLARININ GƏNCƏBASAR AŞIQ MÜHİTİNİN TƏŞƏKKÜLÜNDƏ ROLU

Aşıq mühiti kontekstində Qazax aşıqları və el şairlərinin özünəməxsusluğu

Milli-etnik mədəniyyətin əsas qaynağı olan folklor əcdadlarımızın bizlərə miras qoyduqları tükənməz sərvətdir. Azərbaycan mədəniyyətinin və ədəbiyyatının inkişafında bütün bölgələrin fəal rolu olduğu kimi, Qazax mahalının da xüsusi rolu vardır. Şübhəsiz, hər bir ərazinin, xalqın minillərin o üzündən yol alıb gələn ən qədim tarixi barədə ilkin bilgiler öncə mifik təfəkkürdə, bu təfəkkürün bədiiləşdirilmiş formaları olan rəvayət, əfsanə, dastan və s. yer almış, dəyişmiş, yeni məna və məzmun qazanaraq dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır.

Təbii ki, hər bir xalqın qeyri-maddi mədəniyyətinin, etnik-mədəni dünyasının, mənəviyyatının qaynağı, təməl nöqtəsi onun folklorudur. Hər bir xalqın folkloru özünəməxsusluqla yığrulduğu kimi, hər bir bölgənin də folklor xəritəsində xüsusi folklor hadisələri vardır. Folklorşünas H.İsmayılov yazır ki, “folklorun yaradıcısı xalqdır. Xalq öz söz incilərini yaradır, cilalaya-cilalaya, dəyişə-dəyişə, nəsil-dən-nəslə ötürərək tarixini yaşadır” [56, 38]. Qazax mahalı da folklor baxımından özünəməxsusluğu ilə seçilən bölgələrimizdən olub, daha çox aşıq sənəti ilə seçilir. Aşıq yaradıcılığı və xalq şəri haqqında yazılan çox sayda dissertasiyalar və kitablar da bu sənətin zənginliyi ilə bağlıdır [38; 52; 64; 67; 73; 91; 98; 112; 113; 117].

Bu mahal etnik mənsubiyyəti etibarilə həm türk bölgəsi, həm də saza-sözə bağlılığı ilə fərqlənən mahallarımızdandır.

Buna görə də buradan toplanan folklor materialları öz saflığı və ilkinliyi ilə daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

Folklor ənənələrimiz də sübut edir ki, bu bölgənin ayrıca folklor örnəkləri, adət-ənənələri hətta qədim idman növləri də olub. Bunlar əsasən, toy günlərində, bayram şənliklərində, xüsusilə də Novruz bayramında, dağ və aran köçü günlərində həyata keçirilirdi. Qazağın ən qədim yarış oyunları sırasında at belində papaq oyunu, müxtəlif pəhləvan oyunları folklorun bir hissəsi kimi zaman-zaman xalqın inkişafında və soy-kökünün, həmçinin milli adət-ənənəsinin qorunub saxlanması da, eləcə də çağdaş dövrə qədər gəlib çıxmasında mühüm rol oynayıb. Qazax folklor mühitinin bütün aspektləri ilə yanaşı aşıq yaradıcılığının tədqiqi də mühüm önəm daşıyır. Bu bölgənin tək-cə aşıq sənəti ümumazərbaycan aşıq sənətinin tərkib hissəsi olmaqla bərabər, öz regional spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Məlumdur ki, Qazax mahalı Gəncəbasar aşıq mühitinin tərkib hissəsinə daxil edilmişdir. Nəzərə alsaq ki, bu mahalın zəngin folklor nümunələri, coğrafi baxımdan iki – Göyçə və Borçalı aşıq mühitlərinin sənət əlaqələri ilə formalaşmış, onda Qazax aşıqlarının yaradıcılığında, ifa tərzində bu iki mühitin sənət əlaqələri ilə qarşılaşmış olarıq. Ustad aşıqları, sazbəndləri, el şairləri və söz bilicilərini nəzərə almaqla Qazax bölgəsi ayrıca bir mühit kimi tədqiqat obyektinə çevrilməlidir. Təbii ki, “Aşıqlıq sənətini seçənlər bütün varlıqları ilə ömürlərini saz-sözə həsr edərək həm ustadların yaradıcılıq sirlərini öyrənməyə çalışmış, həm də dəyərli əsərlər yaratmışlar” [15, 103].

Regional və lokal mühit, ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığının fərdi şəkildə tədqiqi bütövlükdə Azərbaycan türklərinin etnik mədəni sisteminin mükəmməl öyrənilməsi üçün zəruri şərtidir. Bu baxımdan Qazax aşıq mühitinin və bu mühitin görkəmli sənətkarlarının yaradıcılığının öyrənilməsi də

həm folklorumuzun, həm də konkret olaraq aşıq ədəbiyyatının gerçək elmi mənzərəsini yaradıb, gələcək nəsillərə ötürmək üçün vacibdir. Qazax mahalı deyəndə, ilk növbədə saz yada düşür. Daha dəqiq desək bu mahal sazın-sözün beşiyi sayılır. Mayası sazdan-sözdən tutulan, saz havasına, söz müdrikliyinə güvənən Qazax müqəddəs xalq inamlarından, bayramlardan, adət-ənənələrdən, zəngin folklordan cilalanaraq günümüzə qədər gəlib çatmışdır.

Burada yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, aşıq mühitləri barədə yazan Məmmədhüseyn Təhmasib, Mürsəl Həkimov, Azad Nəbiyev, Məhərrəm Qasımlı, Əminə Eldarova, Elxan Məmmədli, Nizami Xəlilov və bir çox alimlər müxtəlif fikirlər söyləsələr də, Qazax aşıq mühiti haqqında geniş məlumat verməmişlər. Ona görə də Qazax aşıq mühitinin formalaşma və yüksəliş tarixi, yaradıcılıq ənənələri hələ də geniş şəkildə, monoqrafik planda tədqiq olunmamışdır.

Aşıq sənəti üzrə geniş tədqiqat aparan prof. Qara Namazov qərb aşıq mühitlərinin özünəməxsusluğunu, xarakterik cəhətlərini belə səciyyələndirir: “Göyçə, Borçalı, Tovuz, Şəmkir, Qazax, Gədəbəy və Kəlbəcər mahalları saray təsirindən uzaq olmuş, bu oğuz elatı yayı yaylaqda, qışı aranda keçirmiş, aşıq da bu elatın arasında onun mənəvi zövqünü oxşamış, adət-ənənəsini, yurdsevərliyini, qəhrəmanlığını, sevgisini və ümumən tarixini bədii şəkildə yaşaya bilmişdir” [77, 24].

Doğrudan da Qazax mahalında insanlar daha çox yayı yaylaqda, qışı aranda keçirərək heyvandarlıqla məşğul olmuşlar. Misgin Əlinin, Çoban Əfqanın, Şair Qulunun yaradıcılığındakı şeirlər bu fikirləri söyləməyə dəlalət edir.

Aşıq mühitlərinin ayrı-ayrılıqda tədqiq edilməsində dəyərli folklorşünas alim Seyfəddin Qəniyevin əməyi danılmazdır. O, ilk olaraq "Azərbaycan folklorunun regional özünə-

məxsusluğu – Şirvan folklor mühiti" adlı dissertasiyada mühit anlayışını daha aydın və geniş işləmişdir [63, 24].

Aşıq mühitlərinin yaranması, onların fərqli cəhətləri haqqında f.e.d. Füzuli Bayatın fikirləri maraqlıdır: "Azərbaycanda aşıq poeziyasının yaranması və bəlli yerlərdə özünəməxsus inkişaf mərhələsi keçirməsi aşıq mühitləri adlanır. Bu mühitlər öncə fərdi xarakter daşımış, zamanla mühitə xas sənətkarlıq prinsipləri işlənilib hazırlanmış, ənənəvi söz, saz və ifa özəllikləri formalaşmışdır. Ancaq bu günə qədər Azərbaycan aşıq mühitlərinin bir-birindən fərqlənən sənətkarlıq yolu, mövzu və forması, şeir şəkli və texnikası, musiqi özəlliyi tam aşkarlanmamışdır. Buna baxmayaraq aşıq mühitlərinin yaranma tarixi və bəzi xüsusiyyətləri öyrənilmişdir" [24, 159]. Hər halda son dövrlərdə mühitlərin ayrı-ayrılıqda tədqiqatlara cəlb edilməsi həm də bu zərurətdən yaranmışdır.

Professor Məhərrəm Qasımlı tarixi-coğrafi adın olmadığını nəzərə alaraq Goranboy-Daşkəsən, Gəncə-Şəmkir-Tovuz-Gədəbəy-Qazax boyundakı irimiqyaslı ərazini şərti olaraq "Gəncəbasar aşıq mühiti" adlandırmışdır [60, 236].

Lakin bu mühitlərin ayrı-ayrılıqda zəngin folklorunu nəzərə alsaq, Qazax aşıq mühiti ustad aşıqları, el şairləri, söz biliciləri ilə yanaşı folklor nümunələrini və adət-ənənələrini hələ də özündə qoruyub saxlamaqla tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Həm də "Bu el sənətkarları şifahi xalq ədəbiyyatımızın mühüm qolu olan aşıq yaradıcılığında heç şübhəsiz müəyyən rol oynamışlar" [100, 351].

Qazax camaatının çoxu son dövrlərə qədər yazı yaylaqda, qışı qışlaqda keçirmişdir fikirləri ona əsas verir deyək ki, doğrudan da Qazax mahalında aşıqlıq sənətinin inkişafı üçün hər zaman münbit şərait olmuşdur. Bu adət hələ də yaşamaqdadır. H.K.Sanılının "Aran köçü" əsəri xalqımızın bədii parçalarla yoğrulmuş "aran", "qışlaq", "yaylaq", "qoyun qır-

xımı” zamanlarında insan surətlərinin təsviri, bədii boyalarla təqdimidir [4].

Son zamanlara qədər, Qazax mahalında toyları və məclisləri aşığılar idarə edərdi. Onların xüsusi məclisi qurular, ib-rətəmiz fikirlər səsləndirər, dastanlar danışar, aralarında de-yişmələr yaradar, sonda bir aşığı digərini bağlayardı. Əsl sınaq meydanı olardı. Toylar həтта üç, yeddi, bəzən qırx gün çəkirmiş. Deyilənə görə, elə aşığılar olub ki, ayaqlarını zərblə yerə vurub, səsinə zilə çəkəndə lampalar titrəyib sönərmiş. Həтта el arasında belə deyirlər ki, zil səsi ilə lampanı söndürən ustad aşığı Ağköynəkli Aşığı Məmmədyar (Əminov Məmmədyar) olub.

Aşığı Məmmədyar Əminov

Aşıqlar arasında gedən deyişmələr bədahətən sinədən gəlirdi. Aşıq yaradıcılığında deyişmə əvvəlcə sazın öz kökü üstündə, sonra isə aşıq-ifaçının oxusu üstündə gedir. Ən axırda küplə biləyi birləşdirən “beçə pərdə” üstündə dəyişirlər. Kim beçə pərdədə oxuyardısı, ən uca səslə, ən gur nəfəsli aşıq hesab olunardı. Daim sadə xalqa yaxın olan, onların dərdsini öz dərdləri, sevinclərini öz sevincləri bilən aşıqlar illər uzununu sinələrindəki sazı dilləndirməklə şeiri musiqiyə çevirib sadə insanların dərdinə də, sevincinə də şerik olmuşlar. Elə ona görə də haqlı olaraq aşıqlara bəzən həmdəm-həmqəm deyilmişdir. Əslində Qazax aşıqları yas mərasimlərində dini xurafatdan da danışar, dini şeirlərin mahiyyətindən söhbətlər açarmışlar.

Hər bir xalqın tarixinin və mədəniyyətinin başlanğıcı onun mifologiyası ilə də təsdiqlənə bilər. Bu baxımdan Azərbaycan ruhunun ifadəsi kimi zəngin folklor nümunələrimizin qoruyub saxlanması Qazax mahalının rolu əvəzsizdir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qazax bölgəsinin ayrı-ayrı sənətkarlarının, el şairlərinin və aşıqlarının yaradıcılıqları, mühit və sənət haqqında təsəvvürləri məhdud olaraq qalır. Hətta demək olar, lazımi səviyyədə öyrənilməmişdir [78, 5].

Qazax aşıqları ifaçılıqda yüksək peşəkarlıq qabiliyyəti nümayiş etdirməklə bərabər, el şairləri də poetik yaradıcılıqda özlərini sınımışlar. Miskin Əli, Çoban Əfqan, Mirzə Səməd, Hacı Qaracayev, Qulu Məşədiyev, Ağamalı Sadiq Əfəndi, Temraz Novruzlu, Alı Baba, Akif Səməd və başqalarını göstərmək mümkündür. Aşıq Avdı, Dərya Məhəmməd kimi saz çalıb məclis apara bilməyən el şairlərinin yaradıcılıqları da diqqəti cəlb edir. Miskin Əli, Çoban Əfqan, Hacı Qaracayev, Şair Temraz, Şair Qulu, Şair Cəlil, Şair Mustafa, Şair Səyyad, Alı Baba və.s kimi şairlər demək olar ki, şeirlərini saz pərdələri üstündə yazıblar. Həm də bu şeirlər aşıqlıq ənənəsi

üzərində şəkilləndiyindən onları aşiq yaradıcılığı kontekstində öyrənmək daha doğrudur. Məsələn, təqribən 1866-cı ildə Qazağın (indiki Ağstafanın) Qırxkəsəmən kəndində anadan olmuş Çoban Əfqan adı ilə tanınan Ələkbər Namazov kiçik yaşlarından varlılara nökrə olub, onların heyvan sürülərini otarıb, çox ağır həyat tərzi keçirmişdir. Şeirə həvəs göstərmiş, dövündəki haqsızlıqlardan şikayət ruhlu şeirlərlə birlikdə sevgi, məhəbbət mövzusunda da sadə oynaq qoşmalar yazmışdır. O, 1924-cü ildə vəfat etmişdir [18, 98]. Çoban Əfqanın nəşr olunmamış, lakin el arasında məşhur olan bir şeirin yaranma tarixinə nəzər salaq: “Yaz ayı imiş, el dağa köçürmüş, Çoban Əfqan ağasının qoyun sürüsünü Ermənistan ərazisində yerləşən Marallıca yaylağına aparırdı. Qazağa gələn vaxt gördü ki, böyük bir yığıncaq var. Çoban Əfqan bir nəfərdən xəbər aldı ki, bu nə yığıncaqdır belə? Həmin şəxs Əfqana cavab verdi ki, bunlar öz atı ilə, seçmə libası ilə hökumətin uğrunda “davrayolnu” (könüllü) vuruşmağa gedirlər. Bir nəfər də qalxıb deyir ki, çoxu da vuruşmada ad çıxarıb, “ağalığ” rütbəsi almaq üçün gedir. Əfqan bunun müqabilində belə deyir: – Mənim əzizlərim, ölüb-öldürməyə gedirlər də! Həmin şəxs cavab verir ki, bəli əlbət ki, davada ölən də olur, öldürən də. Çoban Əfqan soruşur ki, qardaş, neçə nəfərdi bu gedənlər? Cavab gəldi ki, əlli nəfərdi. Əfqan buyurdu ki, mənim bunları yola salmağa heç nəyim yoxdur. Odur ki, mən bunları yalnız alxış duası ilə yola sala billəm.

Əlli cavan bu Qazaxdan yerişdi,
Görüm pərvərdiyarə əmanət olsun.
Xaricilər üsdümüzə gülüşdü,
Görüm İran şahı xəcalət olsun.

Altı cavan Kəsəmännən getdilər,
Özlərinə yaxşı silah götürdülər.
Millətin yolunda qiryat etdilər,
Mehtiyi Sahibəl Zamanə bir cahan olsun.

Qıraq Salahlıdan on altı nəfər,
Libası İrmeyi atdarı kəhər,
Qürbət el gəzdilər qəribə şəhər,
Qadadan bələdan salamat olsun.

Burada isə “irmeyi” sözü qırmızı rəngi bildirir.

Əyrəbulan göydən enər yan qafıl,
Üstünüzə od ələr onu yəqin bil.
Əyər orda vəh gətirsə Cəbrail,
Allahın balasına düşman dəlalət olsun.

Şerə diqqət yetirəndə aydın görünür ki, Çoban Əfqan sadə xalq dilində, sırf Qazax dialektində yazıb. Şair öz danışiq dilinin şirinliyindən istifadə edərək Qazax ləhcəsində işlənən “əyrəbulan” sözünü də poetik dilə gətirmişdir. Hansı ki, bəzən xalqın dilində yazıb-yaradan şairləri tənqid edib, poeziyanın ədəbi dildə yazılmasını tələb edənlər də vardır.

Fərad kənarına yetişən yollar,
Sınan məşqlər, kəsilən qollar,
Tutulan matəmlər, ağlaşan dillər,
Qoymaz ollara malamat olsun.

Malamat sözünü burada şair qorxu anlamında işlədibdir.

Siz də çağırın Ələmdar ağanı
Əzizlərim, siz görmüüfsüz davanı,

Seyid Əli Sühadə ol Səddava,
Bəlkə bunlardan sizə şəfaqət olsun.

Bu misrada isə İmam Hüseyin adı çəkilməsə də ona işarə edilmişdir. Qeyd edək ki, həmin dövrdə dinə yasaq vardı. Lakin Çoban Əfqan buna baxmayaraq dinə bağlı insan olub. Bunu onun şeirlərindən də aydın görmək mümkündür.

Çoban Əfqan sizə fidə cavanlar,
Duvaçıdır sizə burda qalanlar,
Ürəh nəzilməsə bundan nə anlar,
Yazıram dillərdə hekayət olsun.

Bu alqış-duaları ilə Çoban Əfqan əsgərlərə uğur diləyir və Qazaxdan qoyun sürüsü ilə Dilican dərəsi deyilən yollarla yaylağa getməyə başlayır. İndiki İcevan deyilən yer köhnə Karvansara dedikləri Qazax mahalının tabeliyində olan ərazi olmuşdur.

Şairin özünəməxsus dəst-xətti, öz üslubu var. Çoban Əfqanın bu şerini söz bilicisi, el arasında Aşıq Murad kimi tanınan Murad Novruzovdan yazıya almış [133]. Onu da qeyd edək ki, Çoban Əfqanın yaradıcılığının bir qismi tədqiqatçılar tərəfindən toplanıb dərc edilsə də, hələ də xalqın yaddaşında çoxlu şeirləri, rəvayətləri qalmaqdadır.

Çoban Əfqan aşıq şerinin müxtəlif formalarında şeirlər yazmış, onun qoşmaları, gəraylıları, tənisləri, cığalı tənisləri, bağlaması, deyişmələri vardır. O, əsasən gözəlləmələrdən, tərifiyələrdən, məhəbbətdən və dini xürafatdan yazmışdır.

Qazax aşıqlarının özünəməxsusluqlarından biri də dini bayramlara, Kərbəla müsibətinə hörmətlə yanaşmalarıdır. Məsələn, Qazax aşıqları Məhərrəmlik ayında sazın simlərini sökərmişlər ki, birdən barmaqları simə toxunar. Qazax aşıqlarının

digər özəlliylə də bəlli mövzulara, bəlli janrlara daha çox üstünlük vermələridir ki, bu problem də müvafiq fəsillərdə araşdırılacaqdır.

Qazax aşıq mühitinin ən başlıca özəlliklərindən biri də təbii ki, onun əsasən Göyçə və Borçalı aşıq mühitlərinin sənətkarlıq əlaqəsində formalaşması, XIX əsrdən başlayan sənət əlaqəsinin, ustad-şəyird münasibətlərinin bütün XX yüzil boyunca davam etməsidir.

Əsasən XIX əsrdən inkişafa başlayan və XX yüzildə özünün zirvəsinə qalxan Qazax aşıq ədəbiyyatı haqqında 30-cu illərin mənbələrində dəyərli məlumatlara rast gəlirik [75, 292]. Bu da Qazax aşıq mühitinin daha da formalaşdığından xəbər verir.

Göyçə aşıq mühiti ilə sənət əlaqəsi

Göyçə aşıq mühiti Gəncəbasar, Borçalı, Qarabağ, Dərələyəz aşıq mühitləri ilə sıx sənət əlaqəsi içində formalaşmış, qarşılıqlı təsir nəticəsində zənginləşmişdir. Hətta bura Gədəbəy, Kəlbəcər bölgələrinin aşıq sənətini də daxil etsək daha doğru olar. Əslində Qazax aşıq mühiti indiyə qədər Gəncəbasar aşıq mühitinin tərkib hissəsində tədqiq edildiyindən bu siyahıya daxil edilməyib.

Gəncəbasar aşıq mühiti və onun sənət sərhədləri haqqında yazılanlardan aydın olur ki, bu aşıq mühitinin adlanması da şərti xarakter daşıyır. Tədqiqatçı Məhərrəm Qasımlı yazır: “Göyçə aşıq mühiti 1988-ci ildə Azərbaycan türklərinin zorla dədə-baba yurdlarından çıxarılması nəticəsində dağılmaq məcburiyyəti qarşısında qalmışlar. Qaçqınlıq, didərginlik məşəq-qətləri çəkən Göyçə sənətkarları pərakəndə şəkildə Gəncə, Şəmkir, Daşkəsən, Şamaxı və Bakı ərazilərində məskunlaşmışlar” [59, 22-25; 60, 92].

Əslində Qazax mahalında 1988-ci ildən xeyli öncə, hələ 1905-ci illərdən ermənilərin Azərbaycan türklərini öz dədə-baba yurdlarından sıxışdırıb çıxartdıqları dövrdən Göyçədən məcburi köçüb yaşayanlar çoxdur. Elə bu səbəbdən də Qazax və Göyçə mahalının adət-ənənəsi, yaşam tərz, dialektləri bir-birinə qaynayıb qarışmışdır. Həm Göyçə, həm də Qazax aşıq mühitlərinin bir çox xüsusiyyətlərini bir-birindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir. Çünki ərazi etibarilə yaxın olan Qazax və Göyçə tarix boyu saz-söz sənəti ilə eyni ənənələr üzərində formalaşmış, inkişaf etmişdir. Göyçə aşıq mühiti inzibati ərazi baxımından da ona yaxın olan bölgələri əhatə etmiş və bunun nəticəsində qərb aşıq mühitinin, eləcə də Qazax mahalının bir hissəsində formalaşan ustad sənətkarlar yetişmişdir. Klassik aşıq sənətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan Qərb aşıq mühiti coğrafiyasında Göyçə aşıq mühitinə bağlı olaraq özü də ayrı-ayrılıqda bir aşıq mühiti kimi onunla eyni mövqedə çıxış edən Qazax mahalının da xüsusi yeri vardır.

Qazax və Göyçə bölgəsinin saz-söz sənəti daim vəhdətdə olmuşdur. Burada bir məsələni də qeyd edək ki, Qazax mahalının bir hissəsi, yəni I-II Şıxlı kəndi, İncə Dərəsi, Qaymaxlı, Kəmərlı, Aslanbəyli və Daşsalahlı kəndləri Borçalı aşıq mühiti, Qazaxbəyli, Çaylı, Canallı, Ağköynək kəndləri (yaxın keçmişdə Ağstafa Qazağın tabeliyində olan dövrlərdə Ağstafanın kəndləri də bu siyahıya daxil idi) Göyçə aşıq mühiti ilə sənət əlaqəsində inkişaf etmişdir. Bunlar əsas verir deyək ki, Qazax və Göyçə aşıq yaradıcılığı ayrılmaz olduqları üçün, həm də burada el sənətkarları və ustad aşıqların yetişməsində həmin bağlılıq mühüm rol oynamışdır. Aşıq Məmməd (Canallı Məmməd), Aşıq Məmmədyar Əminov, Aşıq Ədalət Nəsimov, Aşıq Cəfər Eyvazov, Aşıq Şəadət Gülməmmədov Göyçə aşıq mühitinin yetirmələridir.

Aşıq Cəfər Eyvazov

Göyçə aşıq mühiti haqqında yazılanlar aşıq sənətinin spesifikası baxımından bəzi məsələlərə açıqlıq gətirsə də, bu mühitin yaranma şərtləri və özünəməxsusluğu tam şəkildə həllini tapmamışdır [67, 124].

Qazax aşıqlarının yaradıcılıq baxımından inkişafında XIX əsr xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Belə ki, bu dövr yeni-yeni ustad sənətkarların meydana çıxması və yeni saz havalarının yaranması ilə xarakterizə olunur. Bu dövrdə Qazax aşıqları Göyçə, Tovuz, Borçalı və Gədəbəy aşıq mühitinin aşıqları ilə daha sıx təmas qurmuşdur. El arasında gəzən aşıq rəvayətlərini nəzərə alsaq bu bölgənin ustad aşığı olan Ələsgərin Qazax mahalında tez-tez məclislər aparması da danılmaz faktdır. Hətta deyilənə görə, Aşıq Alı da tez-tez Qazax bölgəsinə səfər edərmiş. Aşıq Alının Qazax səfəri o qədər da-

vamlı olurmuş ki, bəzən onun Qazaxlı olduğunu söyləyənlər də vardır.

XX yüzilin ilk illərində Tovuz, Borçalı mahalları ilə yanaşı, Qazax mahalında da Göyçəli saz-söz sənətkarları məclislər aparıblar. Ən çox məclis apararı adlı-sanlı aşıqlardan Aşıq Alışan, Növrəs İman, Əsəd Rzayev, Aşıq Musa olmuşdur. XX yüzildə Qazax mahalından olan aşıqlar və el şairləri də günü-gündən sənətlərini daha da dərinləşdirir, aktual mövzulara toxunurlar. Borçalı, Göyçə, Tovuz, Gədəbəy kimi bölgələrin tam ortasında yerləşən Qazax mahalında aşıq sənətinin hərtərəfli inkişaf etməsi təsadüfi deyildir. 1927-ci il may ayının 1-də Qazaxda aşıqlar konfransı keçirilmişdir. Tovuz bölgəsindən başda Bozalqanlı Hüseyn olmaqla, ustad aşıqlardan Aşıq Mirzə Bayramov, Aşıq Əsəd Rzayev, Aşıq Məmmədyar da (Ağköynəkli) konfransda iştirak ediblər. Göyçə mahalından ustad Aşıq Növrəs İman da konfransda iştirak etmək üçün Qazağa gəlib. Deyilənə görə, böyük coşqu ilə keçirilən konfransda ustad Aşıq Növrəs İman üzünü Aşıq Hüseyn Bozalqanlıya tutaraq belə deyib: “Ay Söyün əmi (Hüseyn Bozalqanlı), bu gün Qazağa tərif deməsəm olmaz”. Cavabında Aşıq Söyün “buyur, oğul” deyib. Növrəs İmanın “Qazağa” şeri belə yaranıb:

Dolandım dünyanı, hərələndim gəldim,
Murğu ruhum etdi cövlan Qazağa.
Axtardım mən bildim, yaxşı yamanı,
Gəldi mənəm kimi oğlan Qazağa.

Açılıfdır bahar, yeni yaz oluf,
Bülbüllər bağçada xoş avaz oluf.
Düzəlif nizamı sərviraz oluf,
Çağırılıf aşıqlar mehman Qazağa.

Tələbələr səsi, qızlar dəstəsi,
Müəllimlər tutur onlarla bəhsi.
Onlara baxanın gəlir həvəsi,
Gör neyə yaraşır dastan Qazağa.

Bir mayın günündə, oldu bir parad,
Bu şövqə baxanlar tamam oldu mat.
Alsınlar nəzərə qalmasın həsrət,
Gəlifdi Növrəs İman Qazağa [133].

Növrəs İmanın Qazağa gəlişi sevinclə qarşılanmaqla yanaşı, həm də sənət baxımından Qazax aşığılarına verdiyi dəyər kimi qiymətləndirilir.

Təbii ki, bu ikitərəfli sənət əlaqələri Qazax aşığılarının yaradıcılığında spesifik xüsusiyyətlər meydana gətirmişdir. M.Allahmanlı yazır ki, “Qazax aşığı yaradıcılığı Göyçə, Tovuz və Borçalı aşığı mühitləri ilə təmasda daha çox uğur qazanmışdır. Məsələn, T.Miralay ustad aşığı Ələsgərin Qazağa gəldiyini söyləyir. Sonra müəllif ustad aşığın 1924-cü ilədək Gəncə və Qazax qəzalarında dəfələrlə səfərdə olduğunu söyləyir. Eyni zamanda, Ağ Aşığın və Aşığı Alının əsərlərindən aydın olur ki, onlar da Qazaxda dəfələrlə olmuş, heç şübhəsiz ki, məclislər keçirmişlər. Bu təmaslardan Qazax aşığı yaradıcılığının özünün spesifik xüsusiyyətləri yaranmışdır. Belə ki, Göyçə və Borçalı aşığıları əsasən fərdi şəkildə, Tovuz aşığıları orta mövqedə durmuşlar. Burada balabansız məclis apararı aşığılarla yanaşı, balabanla məclis apararı aşığılara da təsadüf edilir. Başqa bir tərəfdən Qazax aşığı sənətində yaradıcı aşığılar deyil, peşəkar aşığılar çoxluq təşkil edirdi. Çox təəssüf ki, onların çoxunun adı bizim üçün naməlum qalmışdır” [6, 26].

Borçalı aşığı mühiti ilə sənət əlaqəsi

Ü.Hacıbəyli aşığı sənətinin yayılmasında mühitin böyük təsirini göstərərək yazırdı: “Aşığı ifaçılıq məharətini sxolastik mühitdə öyrənmir: onu təmiz hava, yaşıl çəmən, çöl çiçəklərinin ətri, uca dağlar, geniş tarlalar, quşların cəh-cəhi, çayların şırıltısı ilhama gətirir, aşığı əsil azad rəssamdır” [41, 253].

Müxtəlif dövrlərdə bu mahalın aşığı sənətini paylaşan bölgələr kimi Borçalı, Göyçə, Şəmşəddin (Tovuz), Gədəbəy bölgələrini göstərmək olar. Azərbaycan aşığı sənətinin aparıcı qollarından birini təmsil edən Qazax bölgəsinin sənətkarları zəngin ənənələri, ifaçılıq tərzii ilə aşığı sənətinin qorunub saxlanmasında böyük xidmətlər göstərmişlər. Onlardan Aşığı Cannalı Məmməd, Aşığı Məmmədyar, Mirzə Səməd, Şair Temraz, Aşığı Avdı, Aşığı Dərya Məhəmməd, Aşığı Ədhəm Ərəbov, Şeyda Əziz, Miskin Əli, Çoban Əfqan, Aşığı Cəlal Qəhrəmanov, Ayaz Zülfüqarov, Aşığı Kərəm Nəşibov, Aşığı Yəhya Məmmədov, Aşığı Zəkəriyyə Mehman və b. misal çəkmək olar. Qazax bölgəsi həm də Göyçə və Borçalı aşığı bölgələri arasında bir təmas nöqtəsi təşkil edir. Ona görə də hər iki bölgənin aşığı mühitlərinə xas olan bir çox ənənələr məhz Qazax bölgəsində də təşəkkül tapmışdır.

Qazax mahalının aşığılarının müəyyən dərəcədə formalaşmasında və inkişafında qaynar nöqtələrdən biri də Borçalı aşığı mühitidir. Lətif Həsənov “İncə Dərəsi” nahiyəsinin aşığılarının məhz Sadıq Sultanov və Əmrah Gülməmmədov sənətindən bəhrələndikləri üçün aşığı havalarını olduqca dəqiq intonasiyalarla tam melodik bir tərzdə ifa etdiklərini söyləyir [118].

Borçalı aşığı mühiti haqqında yazılan yazılardan da göründüyü kimi, özünəməxsus ifa tərzii, repertuarı ilə seçilən Borçalı aşığıları uzun müddət öz spesifik özəlliklərini qoruya bilmişdir [73]. Şurəddin Məmmədli qeyd edir ki, “Borçalının

ona yaxın və doğma bölgələrlə ədəbi şəbəkədə qovuşmasının məhvərini bu çeşidli bölgələrin etnik tarixi tale baxımından qohumluqları təşkil etmişdir. Belə bir yaxınlıq onların mədəni-etnoqrafik yaşayış, danışmaq tərzlərində, psixoloji ovqatlarında olduğu kimi, ədəbi ənənələrində də vəhdəti şərtləndirmişdir. Və bu geniş şəbəkədə Borçalı ədəbi mühiti özünəməxsus mövqə qazanmışdır. Bunu ədəbi məkanların həm şəcərə kökündə, həm də bədii vəhdətində görürük".

Şəcərə kökü vahidliyi deyəndə onu nəzərdə tuturuq ki, Tiflisdə, Ahısqada, həmçinin Qarsda da əksər saz-söz sərraf-ları Borçalı əsilli olmuşlar. Şurəddin Məmmədli digər araşdır-malarında yazır ki, "Bəlli zamanda Borçalı aşığıları saz sənə-tini özləri ilə bərabər Ahısqaya, Qarsa, Urmiyaya və Qarapa-paq elinə daşımış və bu aşığı ortamları Borçalı aşığı tərz-i üzərində köklənmişdir" [120]. Bu fikirləri Türk folklor araşdır-maçıları Səlahəddin Düandar və Heydər Çətinqaya da öz araş-dırmalarında geniş şərh ilə izah etmişlər [121].

Bu amilin də qaynağı ondadır ki, zaman-zaman Borça-lıdan miqrasiyalar, deportasiyalar (sürgünlər, köçkünlər) vaxtı sənətkarlar bu yurddan məhz Ahısqaya, Göyçəyə, Ağbabaya, Qarsa, Urmiyaya, həmçinin Qazağa, Qarabağa getmişlər. Və borçalılar təzə yurdda öz əzəli adət-ənənələrini, ələlxüsus da saz-söz ləngərini saxlamışlar" [70, 110].

Xatırladaq ki, Qazax Borçalı mahallarının adət-ənənə-ləri, qohumluq əlaqələri bir-birinə qarışıb. Bu gün Borçalıya xas ləhcə, şivə sözləri hesab olunan anarı, cıncı, cıncılıq, əp-pək, hancarı, hörrə, kərənti, kora, qulançar, qurut, mayıf, mər-rət, nuşqul, tənbəki, varif getmək, yeyin, zayıf, zərdə və s. ne-çə-neçə sözə qədim yazılı türk abidələrində, bir qisminə "Də-də Qorqud"da rast gəlməyimiz də bu mahalın, onun sakinlə-rinin ululuğuna, milli etnik saflığına dəlalət edir. Sadaladı-ğımız dialekt sözləri eyni ilə Qazaxda da söylənir. Ləhcə və

şivə baxımından Qazax və Borçalı mahalı demək olar ki, bir çox hallarda eynilik təşkil edir. Hər iki mahalın dialekti, ləhcəsi, adət-ənənəsi eynidir. Məhz ona görə də Şurəddin Məmmədlinin fikirlərinə qoşularaq demək mümkündür ki, həmçinin Qazax bölgəsi də Borçalı bölgəsi kimi milli etnik saflığı ilə seçilir [70, 43].

Əslində hansı mühitin bir-birinə təsir etməsini müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Çünki bəzi araşdırmalarda Borçalı aşıqlarının Qazax aşıqlarına daha çox təsiri vardı, lakin son araşdırmalarda demək olar ki, fikirlər əksdir. Öncəliklə fikirlərimizi Ş.Məmmədlinin Borçalı və Qazax mühitinin oxşar cəhətlərini necə dəyərləndirdiyinə yönəldək: “Borçalı ilə Qazax, qismən də Şəmşəddin (Tovuz) qarışıq Gəncəbasar yөрələrini milli-etnik, tarixi soy birliyi, dialekt-ləhcə yaxınlığı və s. meyarlarla doğmadırlar. Xüsusən də, Borçalı və Qazax – bu iki qoşa qırpaq- qarapapaq uruğu, qövmü əzəldən bəri bir-biri ilə yaxın qohumluq şəraitində yaşamışlar.

Bu ərazilərdə ədəbi ənənələr bir-birini zənginləşdirmişdir. Hər ikisi Borçalıya doğma olan Qazax-Qarabağ ədəbi mühitlərinin yetirməsi M.P.Vaqifin borçalılarla yaxın qohumluq əlaqəsində ola bilməsi ehtimalını Dədə Qorqudun, Füzulinin, Vaqifin ata soyu olmuş bayat ellərinin vaxtilə Qarabağ Qazax mahalında və Borçalıda yaşadıkları, digər tərəfdən, Vaqif Qazaxdan Qarabağa köçən zamanlar Borçalının Dəmirçihasanlı, Cinli, Qızılhacılı, Bəyəhmədli elatlarının Gürcüstan hökumətinə boyun əyməyib, Qarabağa getdikləri faktları da istisna edilmir” [70, 132].

Qazax-Borçalı-Ahısqa-Göyçə-Qars saz-söz dünyasının özünəxas çaları, ənənələri nəinki təkcə Borçalı ədəbi mühitinin, eləcə də ümummilli ədəbiyyatımızın inkişafında mühüm yer tutur. Burada təbii ki, Qazax aşıqlarının həm Göyçə, həm də Borçalı aşıq ağzından və boğazından istifadə etmələri

də xüsusi vurğulanmalıdır [127]. Buna baxmayaraq Qazaxda bəzi saz havalarının ifa tərzı fərqlıdır [126].

Ş.Məmmədlının bu araşdırmaları Qazax, Borçalı, Göyçə, Qars ədəbı mühıtının Azərbaycan ədəbıyyatı üçün önəmini dəyərləndırmış olur. Beləliklə, demək mümkündür ki, Qazax bölgəsinin ədəbı mühıtı daha ətraflı Borçalı, Ahısqa, Göyçə və Qars ədəbı mühıtlərinin qarşılıqlı sənət əlaqəsinin, mövzu çevrəsinin sintezıdır. Və bu bölgələri bir-birinə sənət vəhdəti birləşdırır. Şərqiyyə Həziyevanın Qars Aşıq mühıtının elmi-kulturoloji tədqiqi probleminə dair məqaləsindəki aşağıdakı fikirləri düşüncələrimizi bir daha təsdiqləyir: “Qars aşıq mühıtının Azərbaycan mədəniyyətində özünəməxsus yeri dənılmazdır və fikrimizcə, yalnız Borçalı, Göyçə və digər aşıq məktəbləri ilə tarixi-müqayisəli təhlillər yolu ilə bu özəlliyn bütün təfərrüatlarını ortaya qoymaq olar [119].

M.P.Vaqıfdən, M.V.Vıdadıdən üzü bu yana XVIII yü-zildə də Qazax mahalının şairlərinin şeirləri Borçalı ədəbı mühıtının bəzəyi olmuşdur. Diqqət çəkən amillərdən biri də Qazağın Şıxlı kəndindən Mustafa Ağa Arıfın, Çoban Əfqanın, Misgin Əlinin, Şeyda Əzizin şeirlərinin daim Borçalı məclislərində səslənməsidir. Ş.Məmmədli yazır ki, “XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində qazaxlı şairlərdən Molla Hüseyn Sabit, Şıxlı Mustafa Ağa Arif, Dağkəsəmənli Mustafa ağa Nasir, Əbdürrəhman ağa Dilbazi Şair, İsgəndər Ağa Şair, Xanlıqlardan Hacı Rəhim ağa Vəhidi, Şahnigar Rəncuri, Kəsəmənli Çoban Əfqan, Qıraq Kəsəmənli Məhəmməd, Köçəsgerli Əli, Misgin Əli, Ağstafalı Mirzə Səməd, Məhəmmədəli, Şıxlı Səməd, Qaymaqlı Avdı, Daşsalahlı Tapdıq, Canallı Məmməd və başqaları Borçalı elində ağır məclislər keçirmiş və sevilmişlər” [70, 134].

Gəlin bu bilgiyə bir az dəqiqlik gətirək. Əvvəla aşıqlardan aldığımız bilgiyə görə Qazax şairləri Borçalı elində

məclis aparmayıblar, onların sözləri daim məclislərdə aşığıların sazında ifa edilib. Çoban Əfqanın özünü götürsək, savadsız el şairi olub ki, daim Ceyrançöldə ağasının sürülərini otarıb. Miskin Əli və Köçəsgərli Əli də həmçinin şair olublar, onların da Borçalı məclislərində özləri yox, sözləri səslənib. Mirzə Səməd ağstafalı yox, Qazağın Daşsalahlı kəndindən olub, söz qoşub, dastan yaradıb. Ümumilikdə, Canallı Məmməd, Aşıq Avdı Qaymaqlıdan başqa adları çəkilən sənətkarların heç birinin Borçalı aşığı məclislərinin aparılmasında rolları olmayıb. Qazax bölgəsində, deyilənə görə, adı çəkilən Məhəmmədəli, Daşsalahlı Tapdıq adlı sənətkar olmayıb. Aşıqlardan aldığımız bilgiyə görə ustad Aşıq Canallı Məmməd, Dərya Məhəmməd, Aşıq Avdı, Aşıq Bəhram, Aşıq Cəlal Qəhrəmanov, Kərəm Nəsimov çağdaş dövrün ustadı Aşıq Ədalət Nəsimov, şeyirdlərindən Məhəmmədəli Məşədiyev Borçalı bölgəsində ağır məclislər keçiriblər. Aşıq Avdı, Dərya Məhəmməd, Aşıq Sadıq, Hüseyn Saraçlı, Aşıq Məhəmməd Sadaxlı, Aşıq Xındı Məmməd bir-birləriylə sənət dostu olublar. Bu dostluq “Aşıq Məhəmməd Sadaxlının Ceyrançöl səfəri”ndə daha aydın ifadə olunur [1, 146-147]. Borçalı aşığı mühitinin ustad sənətkarları da Qazaxda ağır məclislər aparıblar.

XX yüzilin ən məşhur simalarından biri də el şairi Paşa Salahlıdır [1925-2003]. Paşa Salahlı 1925-ci ildə Qazax mahalının Daşsalahlı kəndində anadan olub. Onun atası Yunis kişi Qərbi Azərbaycanın Arzni kəndindən, anası Dərəçiçək bölgəsindəki Zər kəndindən olublar və 1918-ci ildə ermənilərin soydaşlarımıza qarşı etdikləri vəhşiliklərdən qurtarmaq üçün Qazax mahalının Daşsalahlı kəndində məskunlaşıblar [132]. Paşa Salahlı Azərbaycan Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsini bitirib, uzun müddət prokuror, prokuror köməkçisi vəzifəsində çalışsa da, xalq arasında, eləcə də saz-söz sənət-

Şair Paşa Salahlı

karları arasında şair kimi də tanınıb. Zəlimxan Yaqub yazır ki, “Aşıq Hüseyn Paşa Salahlının “Nə ləzzəti” gəraylısını “Azafılı dübeytisi” havasına o qədər gözəl oxuyurdu ki, dərhal eşidənlərin yaddaşının sərvətinə çevrilirdi” [86, 5].

Bunlarla yanaşı, demək lazımdır ki, Aşıq Sadıq Sultanov, Hüseyn Saraclı, Xındı Məmməd, Əmrah Gülməmmədov, Kamandar Əfəndiyev, Məhəmməd Sadaxlı kimi Borçalının ustad aşıqları da daim Qazax bölgəsində ağır məclislər aparıblar.

Ustad aşıq Sadıq Sultanov 1922-ci ildə Dərəçiçəkdən Ağaməmmədliyə köçüb, bir neçə il yaşayıb yaratdıqdan sonra Göyçənin Qaraqoyunlu kəndinə və 1948-ci ildə oradan da Qazağa köçüb. 1952-ci ilə kimi də Qazaxda yaşayıb, sonra isə Gürcüstanın Soğanlıq kəndində məskunlaşıb. Deyilənə görə, Sadıq Sultanov qan davasına qarışdığı üçün yurd-yuvasından didərgin düşüb. Aşıq Sadıq Qazaxda yaşadığı dövənlərdə bir

Aşıq Sadiq Sultanov

çox aşıqlara örnək olub, Qazax aşıqları ustaddan bəhrələniblər. Aşıqların ustaddan bəhrələndiyi yer ən çox da el məclisləri olub. Aşıq Sadiq məclis aparanda eşidən-bilən aşıqlar onu dinləməyə, daha çox da öyrənməyə gəlmişlər.

1984-cü ildə Hüseyn Saraclı Qazaxda konsert verib. Bu da onu göstərir ki, Qazax elində Hüseyn Saraclı ifasına, sənətinə böyük maraq və diqqət olmuşdur. Buradan çıxarılan nəticəyə görə, demək mümkündür ki, Borçalı və Qazax aşıqları bir-birlərinə qaynayıb qarışıblar. Bu hal istənilən sahədə özünü göstərir. Hüseyn Saraclı Borçalıda məşhur olan Qazax sənətkarlarından danışarkən Çoban Əfqanın adını xüsusi vurğular, ondan iftixarla danışmış [16, 199].

Borçalı elində ağır məclislər aparən ustad aşıqlardan biri də Canallı Məmməd olmuşdur. Canallı Məmməd (Mərdanov Məmməd Mərdan oğlu, 1880-1937) 1880-ci ildə Qazax mahalının Canallı kəndində anadan olubdur. Aşıq savadsız olsa da, yaradıcı aşıq olub, məclislərdə bədahətən şeirlər deyər,

Aşıq Canallı Məmməd

dastanların böyük qismini bilərmiş. Deyilənə görə, Sarı Şəmistandan mükafat alıb. Fikrimizi şair Novruzlunun Canallı Məmmədə yazdığı “Ozanlı Məmməd” qoşması daha da təsdiqləyər:

Sənətinə sadıq olan hər zaman,
Çox hörmətli kəramətli mehriban.
Gəlməyib gəlməz də elə bir insan,
Cibinin düşməni Canallı Məmməd.

Coşanda meydanda olardı aslan,
Məclisdə söylərdi maraqlı dastan.
Mükafat vermişdi Sarı Şəmistan,
Aşıq sənətinə kamallı Məmməd [65, 45].

Onun Borçalı elində axşamdan səhərəcən dastan danışdığı aşığılar tərəfindən fəxrlə söylənilir. Borçalı elinin ustad sənətkarı Əmrah Gülməmmədov Canallı Məmməd haqqında deyərmiş ki, “Canallı Məmməd basılmaz bir orduydu, sazınan sözünnən, aşığılıq yükünnən, bir də insafnan desək havacatıynan” [70, 134]. Əmrah Gülməmmədovun atası Paşa kişi ilə Canallı Məmməd yaxın dost olublar. Borçalı məclislərində, eləcə də, Qazax elində sız-sız görüşər, sazın-sözün seherinə dalarmışlar. Bir gün Canallı Məmməd Borçalıda Paşa kişinin kəndində ağır bir məclisdə imiş. Bəllidir ki, Borçalı məclisində camaat Aşığı Məmməddən ən çox dastan danışmağını istərmişlər. O gecə də adəti üzrə Canallı Məmməd dastan danışmış. Təsadüfən ustad həmin gecə “Əmrah” dastanını danışmış. Birdən gecənin bir vaxtı dastanın şirin yerində Paşa kişiye muştuluqçu xəbər gətirir ki, oğlun olub. Aşığı Məmməd söhbətini saxlayıb dostunu bağrına basıb təbrik edir. Və deyir ki, icazə ver oğlunun adını Əmrah qoyum. Əlbəttə ki, Paşa kişi ustad Aşığın sözündən çıxmır. Və beləcə adı qoyulan Əmrah Gülməmmədov ustadın yolunu davam etdirib, özü də sənət aləmində ustad zirvəsinə yüksələrək Borçalı aşığı yaradıcılığının orijinallığını qoruyub saxlayır.

Canallı Məmməd Borçalı elində, eləcə də, Qazax mahalında dastançı aşığı kimi tanınsa da onun çoxlu sayda şeirləri olub. lakin aşığı savadsız olduğundan yazmağı bacarmayıb deyə yazdığı şeirləri yazıya köçürməyib. Bu səbəbdən də onun şeirləri yalnız yaddaşlarda qalıb.

II BÖLÜM

QAZAX AŞIQLARI VƏ EL ŞAİRLƏRİNİN YARADICILIĞINDA KLASSİK SƏNƏT ƏNƏNƏLƏRİ

XX əsr Qazax aşıqlarının yaradıcılığında klassik poetik ənənə

Azərbaycan aşiq ədəbiyyatının yüzillikləri əhatə edən tarixi nəinki məlum ənənəni formalaşdırmış, həmçinin saz havalarını, şeir şəkillərini də cilalamışdır. Ancaq aşiq sənəti Azərbaycanda çoxəsrlik keçmişini özündə yaşatmaqla, xüsusən XIX əsrdən etibarən inkişafa başlamış özünün klassik ənənə adlandırdığımız havacatlarını, ifa tərzlərini, dastanlarını yaşatmaqla aşiq sənətinin keçmişdən günümüzə uzanan repertuarını zənginləşdirmişdir. Klassik aşiq şeirinin yaşamasında, yeni nəsillərə ötürülməsində Qazax aşıqlarının da əvəzedilməz rolu olmuşdur. Qazax aşiq mühiti klassik ənənələrə söykənərək spesifik yaradıcılıq və ifaçılıq yolu ilə fərqlənən aşıqlar yetişdirmişdir ki, bunların yaradıcılığında təkcə Qazax aşıqlarının deyil, Göyçə, Borçalı, Gədəbəy, Şəmkir aşıqlarının klassik ənənələrə sadıqlığı ilə yanaşı, yeni ifa və oxuma sənətində də özünü qorumuşdur.

Qazax mahalı Göyçə, Borçalı, Tovuz, Gədəbəyə yaxın olduğundan aşiq sənəti də bu dörd bölgənin spesifik xüsusiyyətlərini özündə daşımışdır. Ona görə də mövzu baxımından rəngarəng olan Qazax aşıqlarının yaradıcılıqları demək olar ki, klassik ənənəyə daxil olan bütün mövzuları, şeir şəkillərini, deyimləri qoruyub saxlamışdır. Coğrafi mövqeyinə görə Qazax aşiq mühiti bir neçə aşiq mühitlərin mərkəzində yerləşdiyindən klassik aşiq şeirinin daşıyıcısıdır. Belə ki, Qazax mahalının aşiq sənəti Gəncəbasar aşiq mühitinə aid edilsə də,

yeni və daha dərin araşdırmaların nəticələrinə əsasən klassik mövzulara müraciəti, saz havacatları, eləcə də oxuma tərzı və repertuarı baxımından özünəməxsusluğu ilə seçılır. Bu aşıq mühitinin nümayəndələri öz yaradıcılıqlarında klassik ənənəni qorumaqla yanaşı, spesifik yaradıcılıqla, gedər gəlməz təcnis, güllü qafiyə, sicilləmə, qoşma, gəraylı, divani, müxəmməs və s. janr və şeir şəkilləri ilə bərabər, həm də eyni hərf üzərində (hərfüstü) qurulmuş şeir növündən məharətlə istifadə etmişlər.

Tədqiqatçı alim Həmid Araslı aşıq sənəti haqqında yazır ki: “Aşıqlıq sənəti... saz çalmaq, rəqs etmək, oxumaq, şifahi xalq ədəbiyyatının nağıl, dastan və başqa növlərini toylarda, məclislərdə ifa edərək yaymaq deməkdir” [8, 5]. Hər halda bu kriterilər haqqında digər müəlliflərdən F. Bayatın da fikirlərini qeyd etməkdə fayda vardır: “Aşıqlıq yazılı ədəbiyyatla sözlü ənənə arasında keçid mərhələsidir və özünəməxsus kriteriyaları vardır. Bu ənənəvi kriteriyalar aşıq mühitindən, məktəbindən asılı olmayaraq Azərbaycan, hətta Türkiyə aşıqlığı üçün müştərəkdir... Rəqs etmək daha çox Şirvan aşıq mühiti üçün xarakterikdir. Bu kriteriyaları bir az dəqiqləşdirməklə belə xülasə etmək olar:

1. Saz çalmaq
2. Mahnı bəstələmək və ya bəstəyə uyğun şeir seçmək
3. Oxumaq” [23, 162-163].

Klassik aşıq mövzularının işlənmə dərəcəsinin və ənənəsinin Qazax aşıq mühitində yaşadılmasını araşdırmadan öncə, aşıq sənətinin XX əsrdə, xüsusən də sovetləşmədən sonra əsaslı dəyişikliyə uğradığını, klassik ənənəni tam şəkildə “qoruya bilmədiyini” vurğulamaq lazımdır. Xalqın həyatı ilə sıx bağlı olan aşıq sənəti dövrün tələblərindən asılı olaraq dəyişikliyə uğramış, bu günə kimi müxtəlif mərhələlər keçmişdir. Aşıq sənəti folklor hadisəsi olmaqla yanaşı, xalqımızın milli

duyum və düşüncə tərzini, saz (musiqi) və söz birliyini özündə yaşadan, klassik ənənəyə bağlı yaşam fəlsəfəsidir.

Bu yarımfəsildə əsas məqsəd Qazax aşığı mühitinin folklor tariximizdəki səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsindən, onun müasir nümayəndələrinin yaradıcılığının müqayisə və paralellər əsasında filoloji yöndən araşdırılmasından, sənətkarlıq və ifaçılıq məsələlərinin öyrənilməsindən, klassik ənənənin bu mühitin sənətkarlarının yaradıcılığında tutduğu yeri, mühitin özünəməxsus sənətkarlıq xüsusiyyətlərini araşdırmaqdan ibarətdir. Digər mühüm bir məsələ isə Qazax aşıqlarının sələf-xələf münasibətidir.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının peşəkar ədəbi yaradıcılıq sahəsi sayılan aşığı sənəti janr və forma əlamətlərinə görə son dərəcə zəngin və rəngarəngdir. Aşığı poeziyası xalqımızın milli bədii təfəkkürünün səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməklə yanaşı, klassik aşığı sənətini nəsildən-nəslə ötürmək baxımından da diqqəti cəlb edir. Aşığı ədəbiyyatının özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də onun kökündən qopmadan, klassik ənənəyə bağlılığını itirmədən günümüzə qədər inkişaf edən bir xətlə varlığını qorumasıdır.

El sənətkarlarının zorla klassik sənətin məcrasından çıxmağa vadar edildiyi bir vaxtda klassik aşığı mövzularının yaşadılması, inkişaf etdirilməsi təqdirəlayiq hadisə idi. M.Allahmanlının da dediyi kimi, aşığı bu dövrdə öz nəğməsini oxumalı olduğu halda, başqasının, hətta tanımadığı bir kəsin mahnısını oxumağa məcbur edilirdi [7, 119]. Bu fikir bir qədər natamam olduğundan əlavə etmək lazımdır ki, aşığı sənətində 80-ci illərin sonuna doğru milli özünüdərk, soy-kökə marağı və qayıdış əlamətlərinin özünü bürüzə verməyə başlamışdır. Təbii ki, Qazax aşıqları bu qayıdışı daha erkən başlamışdılar ki, bunun da əsas səbəbi bu mahalda aşığı ədəbiyyatının hər zaman canlı olması, zaman-zaman özünü yeniləyə bilməsidir.

Sovet dövrü aşıq yaradıcılığında klassik ifaya müəyyən xələl gətirsə də, aşıqlar ümumən tərif deyən, yarınmağa çalışan sənətkarlar olmaqdan artıq az da olsa qurtulmağa başladılar və 80-ci illərin sonundan qüvvətlənən aşıq sənətinin klassik ənənələrə qayıdışı prosesi müvəffəqiyyətlə davam etdirildi. Bu istiqamət indi bütün aşıq mühitlərində, o cümlədən Qazax aşıq sənətində də özünü göstərməkdədir. Burada ən əlamətdar hadisə isə az qisim də olsa, aşıqların və el şairlərinin yaradıcılığının ayrı-ayrı kitablar şəklində işıq üzü görməsidir. Halbuki Sovet dövründə bu məsələ olduqca çətin və müşkül bir iş sayılırdı. Qazax aşıqlarının yaradıcılığında sosializmin “təntənəsindən” və partiyanın “göstərişindən” gələn yad çalarlar 70-80-ci illərdə yenidən klassik ənənəyə dönüşün nəticəsində yeni mövzuların qorunub saxlanılmasına şərait yaratmış, nəticədə el sənətkarları şüarçılıqdan, quru sözbazlıqdan, qeyri-səmimi şeirlərdən uzaqlaşmağa başladılar. XX əsrin 80-ci illərindən milli intibahla, milli özünüdərkə bağlı olaraq Qazax aşıq mühitində Sovet hakimiyyəti zamanında ideologiyadan gələn bayağı və şit çalarlar – kolxoz, fəhlə, partiya, pambıq, üzüm kimi mövzular tədricən silinir, bunların yerini Qazax aşıqları və el şairlərinin yaradıcılığında klassik ənənələr, daha çox məhəbbətin tərənnümü, müstəqillik uğrunda mübarizə, vətənpərvərlik mövzuları almağa başlayır. XX əsrin ortalarından başlayaraq Aşıq Avdı, Aşıq Temraz, Derya Məhəmməd, Aşıq Cəlal, Aşıq Bəhrəm kimi aşıqlar zəngin ədəbi irsləri və klassik ənənələrə sdaqətləri ilə Azərbaycan aşıq sənətinin çağdaş nümayəndələrinə örnək olurlar. Əminə Eldarovanın qeyd etdiyi kimi, “aşıqlar tarixin ən ağır keşməkeşli dövrlərində belə özlərinin zəngin ədəbi musiqi irsinin qorunması, daha geniş yayılması, nəsilən-nəslə keçməsi, ən yaxşı ənənələr əsasında inkişaf etdirilməsi qayğısına qalmışlar” [33, 33].

Qazax aşığı mühitinin çağdaş nümayəndələrinin yaradıcılığında klassik poetik ənənələrin davam etdirilməsi müasir aşığı poeziyasının zənginləşməsinə və yüksəlişini təmin edir. Bu əsərlərdə vətənpərvərlik, yurdsevərlik böyük ustalılıqla verilir, xüsusi vurğulanır. Aşığı Avdının “Vətənimdi, vətənimdi” gəraylısı bu baxımdan orijinaldır:

Çıraqbandı hər bucağı,
Ata, həm ana bucağı.
Odlar yurdunda Qazağı,
Vətənimdi, vətənimdi.

Vidadi, Vaqif gətirən,
Ətirli güllər bitirən.
Vurğunu xalqa yetirən,
Vətənimdi, vətənimdi [65, 212].

Ümumiyyətlə, klassik vətən mövzusu müxtəlif zamanlarda və müxtəlif aşığılar tərəfindən işlənsə də, hər zaman həm yeniliyi, həm də canlılığı ilə seçilir. Qazax aşığıları vətən dedikdə bir çox hallarda məhz boya-başa çatdıqları eli-obanı nəzərdə tuturlar. Məsələn, Şair Hacınin vətən mövzusu Qazax mövzusu ümumiləşir, yeni məna qazanaraq oxucunu düşünməyə məcbur edir. Belə ki, ermənilərin xəyanəti, vətən torpağının sərhədləri şeirin ruhuna bir də millilik qatır:

Bir yanı Borçalı, Tiflis, Gürcüstan,
Bir yanı Hayestan, xain Yerevan.
Tovuzdan, Şamxordan, Şəki, Şirvandan,
Gəlir gündə min qonağı Qazağın [58, 85].

Bu misralardan da göründüyü kimi, şair Qazaxdan danışsa belə sanki bizləri Azərbaycanın ümumi mənzərəsinə diqqət etməyə, minillik düşmənləri bizlərə tanıتماğa çağırır.

Dəfələrlə deyildiyi kimi, klassik mövzulara qayıtmaq keçmişə qayıtmaq deyil, aşiq sənətinin əsrlərcə cilalanmış kanonik qanunlarını qorumaq cəhdi, aşığı aşiq edən sənət prinsiplərini qoruyub saxlamaq idi. M.Həkimovun da yazdığı kimi, aşiq ədəbiyyatında indi də əsas yer tutan klassik ənənələrin (təbiətin tərənnümü, məhəbbət lirikası, vətən həsrəti, yurd nisgili) aşıqların, istərsə də el şairlərinin yaradıcılığında öz əksini tapması qanunauyğun mədəni hadisədir [47].

Təbii ki, aşiq ədəbiyyatında bütün zamanlarda məhəbbət mövzusu aparıcı olmuşdur. Belə ki, klassik aşıqlarımızdan tutmuş müasir dövrə qədər aşiq şerində məhəbbət mövzusu hər zaman insan hissələrinin tərənnümçüsü, poeziyanın ayrılmaz mövzusu olmuşdur. Məhəbbət mövzusu qədim zamanlardan həm şairləri, həm də aşıqları özünə cəlb etmişdir. Aşiq yaradıcılığında aparıcı mövzulardan olan məhəbbət tək qıza, sevgiliyə olan hiss deyildir. Vətənə, anaya məhəbbət, təbiətə məhəbbət, övlada məhəbbət və s. formalarda da özünün ruhi müvazinətini saxlayır. Dünyanı fəth edən, insan qəlbini ov-sunlayan, şairlərin ilham pərisinə çevrilən eşq klassik ənənə baxımından aşiq şerinin əsas qaynağı olmuşdur. Bu hal Qazax aşıqlarının yaradıcılığında özünü göstərmişdir:

Sən mənim sultanım, sən mənim canım,
Oyan, gözlərinə qurban olduğum.
Sən cavan vicdanın, sən mənim canım,
Oyan, gözlərinə qurban olduğum.

Bülbül fəğan eylər gül həvəsindən,
Qoşa nar asılıb yar sinəsindən.

Ayıl nə yatıbsan xab yuxusundan,
Oyan, gözlərinə qurban olduğum.

Bir yaxın gəl qolum salım boynuna,
Ortax olum günahına, oynuna.
Aç qolunu məni də al qoynuna,
Oyan, gözlərinə qurban olduğum.

Mən səni istərəm dildə, duvada,
Səni and verirəm o min bir ada.
Köhnə sevgilinəm məni sal yada,
Oyan, gözlərinə qurban olduğum [65, 359].

Digər sevgililər kimi, Aşıq Bəhrəmin (Həsənov Bəhrəm) sevgilisi də ona zülm edən, cəfa çəkdirən sənəmdir. Aşıq onun zülmündən, laqeydliyindən şikayətlənsə də, ancaq sevgilisinin eşqi ilə odlara tutuşub yandığını söyləyir, buna baxmayaraq dərdinin çarəsini yenə də onda axtarır. Bu klassik aşiq mövzusunda həm məhəbbət, həm ayrılıq, həm də vüsal həsrəti vardır. Şair sanki əlacsız qaldığından sevgilisinin ona həmdərd olmasını istəyir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Aşıq Bəhrəm dastançı aşiq olub. Belə qənaətə gəlmək olar ki, aşığın elə bu səbəbdən də bu şeiri həm də "Tahir-Zöhrə" dastanında aşığıdakı şeirdən bəhrələnərək yazılıb. Dastanda Tahar Mirzə sevgilisi Zöhrəni oymatmaq üçün belə deyir:

Dan yerinə yenə düşdü nişana,
Oyan, gözlərinə qurban olduğum.
Uşdu şeyda bülbül qondu gülşana,
Oyan, gözlərinə qurban olduğum.

Alma atdım yastığına dayandı,
Yastığın da al qırmızı boyandı.
Sənnən yatan qız-gəlinnər oyandı,
Oyan gözlərinə qurban olduğum [21, 185].

Hər iki şeirdə "Oyan gözlərinə qurban olum" ifadəsi işlənmişdir. Burada hər iki aşiq sevgilisini oyadarkən onun gözlərinə qurban olduqlarını dilə gətirirlər.

Qazax aşıqlarının məhəbbət mövzulu lirik şeirlərində klassik sənətdən gələn "qəddi çinar", "beli nazik", "gümüş kəmər", "qələm qaşlı", "gözü xumar", "bəxtəvər" kimi ifadələr daha çox işlənir. Aşığın məhəbbət şeirində təsvir edilən sevdiyi gözəl bal dodaqlı, al yanaqlıdır. Aşiq belə bir gözəlin eşqinə görə minnət hissi keçirir. Aşağıdakı qoşma bu baxımdan klassik aşiq şeirinin gözəl nümunələrindən biri sayıla bilər:

Hüsnün mərhəmətinə ziyarətim var,
Üzü lala, yanaxları al gülüm.
Hökmün var, daha oldum beyqərar,
Dili dərman, dodaqları bal gülüm.

Soruşum əhvalını, sırım əlini,
Qoy bilim məqsədini, xiyalını,
Xəstənəm təbibim, kəsmə yolunu,
Hərdən dolan bu yanlara gəl gülüm.

Bilirəm deməzsən necoldu Avdı,
Onun cəsədini yandırdı odu,
Kənar gəzmə bircə sənsən muradı,
Sinəsinin sazı, tarı ol, gülüm [65, 220].

Aşıq “Xəstənəm təbibim, kəsmə yolunu” deməklə yarını cani-dildən sevdini ifadə edir. Aşıq göstərir ki, pərvanə şamın başına dolanıb son anda özünü oda atdığı üçün hər zaman yanır və yanmağa da davam edəcəkdir. Ancaq bu şəirdə aşıq klassik eşq mövzusunda yeni deyim də gətirmişdir. O, sevgilisini eşqlə dolu sinəsinin sazı, tarı adlandırır. Məhəbbət mövzusunda klassik aşıq yaradıcılığı üçün spesifik olan həsrət, ayrılıq, yarın vəfasızlığı, hicran kimi motivlər də yer alır. Qazax aşıqlarının məhəbbət lirikasında da aşıqın kədəri, sinəsinə çəkilən dağ, ayrılıq həsrəti yanıqlı bir dillə tərənnüm edilir. Aşıq Sadıqın məhəbbət lirikasında qəmli motivlər üstünlük təşkil edir:

Məni eşq oduna salan bivəfa,
Çəkmisən dağ üstəndən dağı sən mənə.
Ya zillətdən qurtar, ya al canımı,
Olmusan insafsız yağı sən mənə.

Aşıqın bir başqa qoşmasında da ayrılıqdan, hicran dərdindən söhbət açılır:

Başına döndüyüm mehriban yarım,
Qoy deyim dərdimi, bil ayrılında.
Bil ki, yaman olur hicran həsrəti,
Gəl gözüm yaşını sil ayrılında.

Quşlar qanad saxlar bax fəryadımdan
Axır kam almadım öz muradımdan.
Keşsə zaman çıxan deyil yadımdan,
Ömürdən ay keçib, il ayrılında.

Könül unudarmı o xoş həyatı,
O xoş dəqiqəni, o xoş saati.
Könül sevib-seçib o boy-büsatı,
Xoş baxıb üzümə gül ayrılında [65, 582-583].

Qazax aşığı mühitinin çağdaş sənətkarlarından olan Aşığı Sadığın yaradıcılığında klassik aşığı sənəti ənənələrinin inkişaf etdirilməsinin, aşığı şerinin müxtəlif şəkil və formalarında orijinal nümunələrin yaranmasının şahidi oluruq. Burada klassik forma dedikdə qoşma, gəraylı, bayatı, divani şeir şəkilləri nəzərdə tutulur. XX əsr Qazax aşığılarının yaradıcılığında əsasən qoşma və onun müxtəlif növləri, gəraylı, divani daha çox nəzərə çarpır. Bütün bunlar təbii ki, klassik şeir şəklinin yaşadılması mənasına gəlir. Ancaq unutmamaq lazımdır ki, bu şeir şəkilləri bütün zamanlarda aşığı poeziyasının ədəbi-estetik şeir texnikasının təməlində durmuşdur. Ona görə də klassik ənənə dedikdə bu janrların və şeir şəkillərinin müasir aşığı poeziyasında yaşadılmasından daha çox bu şeir formalarının aşığı sənəti üçün spesifikliyindən danışmaq lazımdır. Çünki bütün zamanlarda aşığılar qoşma, gəraylı, təcni, divani, müxəmməs yazmışlar.

Yuxarıda sadalanan şeir növlərinin əsas mövzunu da məhəbbət lirikası təşkil etmişdir. Məhəbbət hissələrinin, duyğularının təsviri Qazax aşığılarının klassik mövzular içində ən çox müraciət etdiyi mövzudur. Bu mövzuda aşığılar sadəcə ənənəni yaşatmaqla qalmamış, eyni zamanda, istər deyim, istər tərənnüm, istər məcaz, istərsə də bənzətmə baxımından aşığı sənətinə yeniliklər də gətirmişlər. Şair Hacı Qaracayev məhəbbət mövzusunda yazdığı qoşma və gəraylılarında sevdidi gözəlin portretini belə çəkir:

Bel bədənə, bədən zülfə, zülf belə,
Dil dodağa, dodax dişə, diş dilə.
Döş sinəyə, sinə döşə, döş gülə,
Gül Hacıya, Hacı bağa yaraşır [58, 74].

Bu mühitdə yazıb-yaradan Aşıq Avdının, Şair Novruzlunun, Aşıq Sadıqın, Şair Hacınnın, Şair Qulunun, Aşıq Yəhyanın yaradıcılığında Azərbaycan aşiq şerinin klassik ənənələri (təbiət təsviri, məhəbbət lirikası, yurd həsrəti, vətən nisgili) davam etdirilir. Qazax aşıqlarının şeirlərində sevgiliyə olan saf məhəbbət özünəməxsus boyalarla təsvir edilərək gözəlləri asta yerləşli, kəklik gülüşlü, ceyran baxışlı, gül camallı, şirin dilli, ismətli, həyalı adlandırır, onların sevgisini uca tuturlar. Burada maraqlı nüans aşıqların çox vaxt sevgililərinin adını gizli saxlamaları, onlara İsmi Pünhan, Leyli, Mehriban, Saritel və ya ümumi bir sifətlə ay gözəl, laləm, bənövşəm deyər xitab etmələridir. Bu cəhətdən Aşıq Avdı Qaymaqlının yaradıcılığı spesifikdir:

Sən bağımsan, bağbanımsan,
Sən olubsan, gülüm, Sənəm.
Görürsən ki, mehmanınam,
Sizə düşüb yolum, Sənəm [10, 52].

Klassik sənət ənənəsində təbiətin tərənnümü qədim zamanlardan geniş yer tutur. Uca dağlar, göz yaş kimi dumduru bulaqlar, səfalı yaylaqlar, insanı valeh edən yaşıllıqlar həmişə adamların könlünü oxşayıb, qəlbini yurda, vətənə sevgi ilə doldurub. Bu gözəlliklər aşıqların və el şairlərinin yaradıcılığında əlvan boyalarla təsvir edilmişdir.

Aşıq yaradıcılığında “dağlar” mövzusu mühüm yer tutur. Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Aşıq Şəmşir və başqaları bu mövzuda klassik nümunələr yaratmışlar. Müasir Qazax aşıqları da

dağlar mövzusunə müraciət etmiş, dağları vətən gözəlliyinin simvolu kimi təqdim etmişlər:

Mənim arzum diləyimdi,
Olam dağların qoynunda.
Yazda-yayda qonaq gedəm,
Qalam dağların qoynunda.

Göydən yağış yağa-yağa,
Gedib çıxam Nazar dağa.
Binə düşəm Sarıbulağa,
Güləm dağların qoynunda.

İçəm qaynar bulaqlardan,
Keçəm güllü yaylaqlardan.
Dəli dağa oylaxlardan,
Gələm dağların qoynunda.

Yəhyanın budur murazı,
Şənlik sevən xoş avazı
Dostlarıma telli sazı,
Çalam dağların qoynunda [65, 530].

Ancaq demək lazımdır ki, təbiət mövzusunda yazılan yaradıcılıq nümunələrində Qazax aşığı daha çox ceyranı təsvir etmişlər. Ceyran bir obraz olaraq klassik təbiət mövzusu ilə birləşib vətən gözəlliyinin, təbiətinin simvoluna çevrilmişdir. Bu mövzu Aşiq Ələsgər, Osman Sarıvəlli, Səməd Vurğun, Salahlı Paşa və başqa sənətkarların yaradıcılığında öz əksini tapır. Aşıqlar S.Vurğuna böyük məhəbbət bəslədiklərindən ceyranı onun yadigarı, əmanəti kimi görmüşlər, ona görə də ceyranı ovlayan ovçunu lənətləmişlər:

Ovçusan, gəzirsən dağlar başında,
Amandır endirmə düzə ceyranı.
Vurğunun izi var torpaq daşında,
O tapşırıb getdi bizə ceyranı.

Başqa bir yerdə isə Aşıq Ayaz ceyranı yaralı olduqda ofuldadığını, inildədiyini, əlacsız qaldığını belə ifadə edir:

Yaralı ceyranın minvalı vardı,
Ofuldar, inildər çox intizardır.
Əlacsız qalıbdır beixtiyardır,
Yandırma o zaman közə ceyranı [65, 521]

El şairi Qulu Məşədiyev isə ceyranın gözəlliyini dilə gətirməklə yanaşı, onun öldürülməyinə də üsyan edir:

Bilin ki, təbiət gözəl yaradıb,
Hayıf ki, salıbdı düzə ceyranı,
Yemək üçün ətmi yoxdu dünyada,
Bəs niyə tuturlar közə ceyranı [92, 54].

Qazaxda qədimdən bəri ceyran və turac klassik mövzuların aparıcı sahəsi olmaqla yanaşı, xüsusilə ceyranın gözəllik, məzlumluq simvoluna çevrilməsində Səməd Vurğunun, Osman Sarıvəllinin xidmətləri də böyük olmuşdur. Ceyran həm də müasir Qazax aşıqlarının ən çox müraciət etdiyi mövzudur. Onlar ceyranı bəxti qara, ovlanmaq üçün izlənən heyvan adlandırmışlar. Məsələn, Aşıq Cəlal öz şerində ceyranı belə xarakterizə edir:

Deyirlər “Ahutək”, düzdür bu misal,
Ondadır gözəllik, ondadır camal.

Hayıf ki, yaradan ay Aşıq Cəlal,
Yaradıbdır baxtı qara ceyranı [11, 32].

*Кәлбәчәрдә Ишыг Шәмширлә кәрүш
Встреча с Ишугом Шамширом в Кельбеджарях*

Təbii ki, klassik aşıq poeziyasında ceyranla bərabər durna, kəklik, turac kimi quşlara da şeirlər qoşulmuşdur. Ancaq hər bölgənin, aşıq mühitinin özünəməxsus mövzu repertuarı olduğundan təbiətin gözəl heyvan və quşları müxtəlif səviyələrdə təmsil olunmuşdur. Klassik aşıq poeziyasının, məhəbbət dastanlarımızın ayrılmaz mövzusu olan durna həsrətin simvolu, gözəlliyin rəmzidir. Bu məlum mövzu da Qazax aşıqlarının və el şairlərinin yaradıcılığında yeni çalarlarla təsvir olunmuşdur. Şair Həvəskar “Göyçəyə” qoşmasında durna mövzuna belə yanaşır:

Ay yönü Göyçəyə uçan durnalar,
Polat libasını geyməmiş olma.
Alı xatirinə, İman eşqinə,
Ələsgər qəbrinə dəyməmiş olma [65, 464].

Şair Həvəskar bu şeirlə durnalardan imdad diləyir, üzünü onlara tutub Ələsgər qəbrini ziyarət etməyə and verir. Bəllidir ki, durnalar sərhəd tanımaz. Bu səbəbdən də sanki durnaları Göyçəyə ziyarətə göndərməklə şair Həvəskar özü ziyarət etmiş olur kimi ümid bəsləyir.

Xalq ədəbiyyatımızın iri həcmli janrı olan dastanların yaranmasında Qazax aşığılarının da özünəməxsus rolu vardır. Qazax mahalının aşığıları əsasən klassik dastanlar ifa etmişlər ki, burada mövcud dastanlar olduğu kimi deyil, çox az da olsa müəyyən dəyişikliklə ifa olunur, bu da xalq ədəbiyyatının variantlaşması ilə bağlıdır. Klassik dastanların ifası ilə bərabər, Qazax aşığıları yeni dastan nümunələri də yaratmışlar. Bunlar həm məhəbbət, həm sərgüzəşt, həm də qaçaqçılıq mövzusunda olan dastanlardır.

Diqqət etsək görərik ki, bu mühitdə dastan yaradıcılığı indi də klassik ənənəyə uyğun şəkildə davam etdirilir. Aşığı Qurbani, Abbas Tufarqanlı və Aşığı Valehdən sonra müasir dövrə qədər yaşayıb-yaradan el sənətkarlarının yaradıcılığında klassik dastançılıq ənənələri yaşadılmış, bu xüsusiyyət günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Əsasən, məhəbbət dastanlarından ibarət olan klassik dastanlarda aşığı-məşuq anlayışından təsəvvüfi istilahlara qədər hər şey qorunmuşdur [29]. Burada Qazax aşığı mühiti üçün spesifik olan nağıl-dastan janrından da söhbət açmaq lazımdır. Həcmcə qısa, hadisələrin nağılvari cərəyan etdiyi bu dastanların mövzusu, əsasən müasir həyatdır. Burada əsas mövzu və süjet xətti aşığıların özləri və xəyali sevgililəri, dostları, qarşılaşdıqları çətinliklər üzərində qurulan dastanlardır.

XIX əsrin 80-ci illərinə qədər Qazax aşığı mühitində klassik dastanları icra edən peşəkar ustad aşığı yetişmişdir. Zaman keçdikcə toyların xarakterinin dəyişməsi nəticəsində xanəndənin və müasir oyun havalarının aşığı ifalarını “üstələməsi” nəticəsində klassik aşığı havaları demək olar ki, ifa edilmir. Eyni zamanda, klassik dastanlar da təbii ki, aşığı repertuarında arxa plana keçirilmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, Qazax aşığılarından Aşığı Səməd, Aşığı Məmmədyar, Canallı Məmməd, Aşığı Avdı, Dərya Məhəmməd, Aşığı Ədhəm Ərəbov, Aşığı Aslan, Aşığı Bəhrəm kimi dövrün ustad aşığıları çox sayda dastan bildiklərindən onları xalq arasında dastançı aşığılar adlandıırıblar. Xüsusilə, Aşığı Avdının toylarda ifa etdiyi klassik dastanlar bu gün də xalqın yaddaşındadır. Məclislərdə bədahətən şeirlər söyləyən, klassik aşığı havalarını, klassik şeir şəkillərini və klassik mövzuları çox yaxşı bilən Aşığı Səmədin də çox sayda dastan bildiyi məlumdur.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, həm qəhrəmanlıq, həm də məhəbbət dastanlarının yayılma arealı, özünəməxsusluğu haqqında yazılanlardan da [111, 104] görmək mümkündür ki, dastançılıq hər zaman Azərbaycan aşığılarının repertuarında mühüm yer tutmuşdur.

Aşığı Avdı kifayət qədər məhəbbət dastanı ifa etməklə və özü də yeni sərgüzəşt və məhəbbət mövzulu dastanlar yaratmaqla klassik ənənəyə riayət etmiş, Qazax aşığı mühitində həm dastan yaradıcılığının davam etdirilməsinə, həm də inkişafına böyük xidmət göstərmişdir. Bununla da, Aşığı Avdı və onun müasirləri olan Aşığı Cəlal, Aşığı Sadıq Avdıoğlu və b. həm də regional dastanların yaranmasına təkan vermişlər. Aşığı Cəlalin, Aşığı Sadığın dastanları klassik ənənə üzərində qurulmuşdur. Demək olar ki, dastanların hər birində qəhrəmanın dünyaya gəlməsi, qəhrəmana buta verilməsi, qəhrəmanın başına gələn macərələr və maneələrin aradan qaldırılması, qəhrəmanın mu-

radına çatması və s. ardıcılıqla, həm də hər dastanda özünəməxsus çalarlarla verilmişdir. Dastanlarda haqq aşığına buta verildiyini söyləməklə, klassik irsimizdən gələn adət-ənənələrimizi (yuxuda badə içib haqq yoluna gəlməyi və b.) yerli yerində işlətməklə bərabər, aşiq həm də özünün qəmli və kövrək ovqatını büruzə verir.

Qeyd edək ki, toylarda, nişanlarda, el şənliklərində Qazax mahalının aşıqlarından daha çox “Koroğlu”, “Abbas və Gülgöz”, “Aşiq Qərib”, “Əsli Kərəm”, “Dilqəm”, “Alı xan, Pəri xanım”, “Qaçaq Kərəm” və Aşiq Ələsgərin səfərlərindən bəhs edən dastanların söylənilməsi istənilmiş. Bununla bərabər, Qazax aşıqlarından Mirzə Səməd “Sarıtel”, “Boxça Çiçəyi”, Aşiq Avdı “Avdı və Mehriban”, Zəkəriyyə Mehman (Məmmədov Zəkəriyyə) “Villinin dastanı”, Şair Temraz “Güləbəyimin nağılı”, Aşiq Cəlal Qəhrəmanov “Qaratel və Aşiq Cəlal”, “Kəməröglü Kərəm və Qəmər xanım”, Aşiq Sadıq “Rüstəm və Zöhrab”, Aşiq Şəadət Gülməmmədov “Ələmdar və Gülnaz”, “Aşiq Şəadət və Ayna xanım” və s. kimi klassik üsluba sadıq qalmaqla yeni dastanlar da yaratmışlar. Qazax aşıqlarının repertuarında klassik dastanlarla, onların yeni variantları ilə bərabər yeni yaranan sərgüzəşt xarakterli dastanlar da mühüm yer tutur.

XX yüzilin Qazax aşiq mühiti klassik ənənələrə söykənərək özünəməxsus yaradıcılıq və ifaçılıq yolu ilə fərqlənən aşıqlar yetişdirmişdir. Aşiq Avdı, Aşiq Dərya Məhəmməd, Aşiq Bəhrəm, Aşiq Cəlal, Aşiq Zəkəriyyə Mehman, Aşiq Şəmistan Dərgahquliyev, Aşiq Sadıq Avdıoğlu, Aşiq Ədalət Nəsisov və digərləri özlərinin zəngin ədəbi irsi ilə, klassik ənənələrə sədaqət göstərməklə Azərbaycan aşiq sənətinin, el ədəbiyyatının çağdaş nümayəndələri arasında xüsusilə fərqlənirlər. Ümumiyyətlə, aşiq sənəti Azərbaycanda XX yüzilin əvvəllərinə qədər yüksələn xətlə getmişdir, o halda sovet döv-

ründən öncə klassik mövzular dedikdə XVI-XX əsrlər aşığı ədəbiyyatı nəzərdə tutulmuşdur.

Aşığı sənətinin klassik ənənələrə qayıdışı və bu ənənələrə bağlılığı nəticəsində aşığı sənəti milli dəyərlərə yeni baxış formalaşdırdı. Bu istiqamət indi bütün aşığı mühitlərində özünü göstərməkdədir. Burada ən əlamətdar hadisə isə az qisim də olsa aşıqların və el şairlərinin yaradıcılığının ayrı-ayrı kitablar şəklində işığı üzü görməsidir. Halbuki Sovetlər dövründə bu məsələ olduqca çətin və müşkül bir iş sayılırdı. O baxımdan, Aşığı Cəlalin 1992-ci ildə işığı üzü görən “Sədəfli saz, məni dindir”, 1998-ci ildə Şair Həvəskarın “Yaddaşlarda yaşamağa gəlmişəm”, Aşığı Sadıqın 2004-cü ildə çap olunan “Azərin dastanı”, Şair Temrazın 2006-cı ildə çapdan çıxan “Sən olan yerdə” kitabı, Şair Qulunun 2007-ci ildə nəşr olunan “Karvanlar qocalır, yollar qocalmır”, Şair Hacının 2008-ci ildə çap olunan “Dağ ceyrana, ceyran dağa yaraşır” kitabı, Aşığı Avdımın 2009-cu ildə çap olunan “İncəgülü” şeir kitabı və s. təqdirəlayiq hadisədir.

Beləliklə, Qazax aşığı mühiti regionda aşığı mühitinə məxsus bütün klassik xüsusiyyətləri və özəllikləri (hava-havacatları, klassik ənənəvi mövzuları – məhəbbət lirikası, təbiət təsvirləri, vətən məhəbbəti, yurd nisgili, sadıqlıq, mühitdə ustad-şeyird ənənələrinin yaşadılması və s.) yaşatması ilə çox sayda ustad aşığı yetişdirmiş, aşığılıq sənətinin bütün tərəflərini yaşatmaqla bu gün də özünəməxsusluğunu, orijinallığını qoruya bilmişdir. Klassik mövzuya, şerə, formaya, məzmunə sadıqlıq və onlardan novatorcasına istifadə Qazax aşığı mühitinin fərqli tərəfi olmaqla bərabər, həm də aşığı poeziyasının yeni keyfiyyət kəsb etməsi deməkdir. Bundan başqa, Qazax aşıqları yaradıcılıqları boyu xalq şeir üslubu ilə klassik şeir üslubunu birlikdə yaşatmış, aşığı şerinin müxəmməs, divani kimi divan şerindən gələn növlərini də müvəffəqiyyətlə davam etdirmiş, bu janrlarda gözəl sənət əsərləri yaratmışlar.

Qazax aşıqları və el şairlərinin yaradıcılığında dini motivli şeirlər

Aşiq şerinin qaynaqları müəyyən qədər dinlə bağlıdır. Ancaq bu əlaqə onun bir zümrə ədəbiyyatı olmasını deyil, öncə aşıqların təriqətlərə yaxın olmaları, sufi ocaqlarından çıxmaları ilə izah edilməlidir. Xalq sufizminin XVI əsrdən etibarən bütün türk dünyasında geniş yayılması, Şah İsmayıl Xətai və Pir Sultan Abdal dairəsində yazan, yazdıqlarını saz, çoğur, bağlama kimi musiqi alətlərinin müşayiəti ilə ifa edən və yavaş-yavaş xalqın içinə qarışan aşıqlar öz üzərlərinə yeni sosial funksiya götürərək toylarda, şənliklərdə, məclislərdə çalıb oxumağa başladılar.

XX əsr Qazax aşıqlarının yaradıcılığında dini dünya-görüşün mövcudluğu o dövrün sosialist, kommunist ictimai quruluşu ilə qətiyyən uyğun gəlmədiyini nəzərə alanda dinlə bağlı şeirlərin çox az yer tutduğunun səbəbi aydınlaşmış olar. Konkret nümunələr əsasında bu tendensiyanın səbəbinin aşıqların dini dünyagörüşü ilə sovetləşən və ateistləşən sosial-siyasi mühit arasındakı ziddiyyətlər olduğu aşkar olmuşdur. Digər tərəfdən, çox tez də sovet rejiminə uyğunlaşmağa çalışsan Borçalı, Göyçə, Gəncəbasar və Şirvan aşıqları repressiyaya qurban getməmək üçün dini mövzulara müraciət etməməyə, sufi rəmzlərindən uzaqlaşmağa başladılar. Buna paralel olaraq yeni quruluşla bağlı yeni mövzular ortaya çıxdı. Hətta iş o yerə çatdı ki, müsəlman təriqətləri mürtəce, gerilik kimi qələmə verildi [26].

Göyçə mühiti aşıqlarının isə müəyyən qədər olsa da, şərti olaraq dini-irfani adlandırdığımız istiqaməti və ideologiyayı qoruyub yaşatdıqlarını söyləmək mümkündür. Folklorşünas Hüseyn İsmayilov yazır ki, “Göyçə aşiq mühitinin inkişaf tempi, zirvəsi, sənətkarlıq mükəmməlliyi Aşiq Ələsgərin adı ilə

bağlıdır. İrfani-sufiyanə mövzular da daha çox bu aşığın şeirlərində qorunub saxlanmış və günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Aşıq Ələsgər Göyçə aşıq mühitini yaradan, onun əsaslarını formalaşdıran böyük sənətkardır. Aşıq Ələsgərin poeziyası təmsalında təriqətlə sənətin yeni sintezi yarandı, dini-irfani şerin sənət meyarları, poetik üslubi xüsusiyyətləri formalaşdırıldı. Bu proses tamamilə təbii qanunauyğunluğun nəticəsi olduğuna görə öz-özünü tənzimləyirdi. Aşıq Ələsgər mərhələsi aşıq sənətinin zənginlik dövrü olduğundan ən dərin dini-təsəvvüfi ideya belə şübhəsiz sənət meyarları, estetik görüşlər əsasında tərənnüm olunurdu:

Eşq ilə sevdanın kökü
Keçib cismi-canımdadır.
Şeyxlərə ol dərsi verən,
İndi mənim yanımdadı!...” [57, 6]

Azərbaycan aşıq şerinin zirvələri olan A.Tufaqranlı, Xəstə Qasım, Aşıq Alı, Sarı Aşıq, Aşıq Ələsgər təriqət və sənət təmayüllərini estetik meyarlar əsasında sintez etməklə, yeni keyfiyyət göstəricisi kimi yalnız fərdi poetik nümunələr yaratmırdı. Ələsgər özünəqədərki çoxəsrlik aşıq poeziyasının ideyası əsasında dayanan dini-təsəvvüfi dünya modellərini yeni tarixi şəraitdə, yeni poetik qəlibdə estetik meyarlar və keyfiyyət fonunda yeni prinsiplər əsasında işləyir, başqa sözlə, mövcud olanı gözədən keçirməklə onu yeni tarixi şəraitlə uyğunlaşdırırdı. Ələsgər haqq aşıqlığı mənəvi potensialına elə dərin və səmimi tellərlə bağlı idi ki, bu poeziyada ən cılıpaq naturalizm belə heç bir halda qeyri-estetiklik kəsb etmir, hətta təsəvvüfi dünyagörüşlə də ziddiyyət təşkil etmirdi. Beləliklə, aşıq sənəti əsasən Aşıq Ələsgərin simasında növbəti mərhələdə öz inkişaf tarixinin bütün meyarlarında heç zaman

təsadüf olunmayacaq bir şəkildə yüksək estetiklik kəsb etməklə, özünün ideya prizmasında dini-təsəvvüfi dünya modelini, bununla əlaqədar olaraq ruhani-ilahi dəyərləri də qoruyub saxladı. İrfani-təsəvvüfi şeirlər yüksək dini təhsil almış Növrəs İmanın yaradıcılığında daha sistemlidir.

Dini mövzuların, terminlərin, ideyaların, simvolların XX əsr Qazax aşığı ədəbiyyatında az-çox qorunması yenə də Aşığı Ələsgər, Növrəs İman, Aşığı Nəcəf və başqa aşıqların şeirlərinin təsiri ilə olmuşdur. Dini təhsil almış bəzi Qazax aşıqlarının rəsmi ideologiyanın aşıqları sovetləşdirməyə məcbur edildiyi bir dövrdə bu ideyaların tənəzzülə uğramasının qarşısının alınmasında xüsusi xidmətləri olduğunu da qeyd etmək lazımdır. Bunlardan Dərya Məhəmməd, Aşığı Avdı, Şair Temraz, Aşığı Bəhrəm və başqalarını göstərmək olar. Ancaq Qazax aşıqlarının demək olar ki, hamısı bu və ya digər dərəcədə dini termin və rəmzlərdən istifadə etmişdir. Bunu aşıqların və el şairlərinin yaradıcılığının təhlili bir daha əyani şəkildə təsdiq edir.

Aşığı ədəbiyyatında son dövrlərdə geniş araşdırılmağa çalışılan sufi rəmzləri, təsəvvüf mövzuları aşığı sənətinin yeni mərhələyə qədəm qoyduğu ilə deyil, aşığı ədəbiyyatının öyrənilməsinin yeni mərhələyə keçməsi ilə əlaqədardır. Ancaq bir çox tədqiqatçılar faktlardan deyil, görmək istədiklərindən yazırlar. Burada aşığı-aşığı, təriqət-şəriət, hal elmi və s. haqqında yazmaqla aşıqları təriqət şairi kimi araşdırırlar. Aşığı-aşığı, dərviş-aşığı münasibətini Füzuli Bayat bir qədər fərqli şəkildə izah etmiş və aşıqların təsəvvüf əhli olmadığını isbatlamışdır: “Təbii ki, başlanğıcda aşığa çevrilən aşıqlar təriqət əhli idilər və sonradan müstəqil bir təşkilat kimi formalaşan aşıqlar təxəllüs olaraq “Qul”, “Miskin”, “Abdal”, “Xəstə”, “Şah”, “Sultan” və s. kimi terminləri qəbul etməklə özlərinin təsəvvüfi axına bağlılıqlarını qoruyub saxladılar. Aşıqlıq bir sənət

növünə çevrildikcə təxəllüslər də arxa plana keçməyə, daha çox “aşiq” təyinedici adı ilə işlənməyə başladı”. [24, 341-342].

Sufizmdə başlıca xüsusiyyət fikri alleqorik bir dillə bəyan etməkdir [115]. Mürəkkəb dini məzmunun ifadəsi üçün dilin məcaz yaratma, obrazlaşdırma gücündən maksimum istifadə hallarını, orjinal bədii təsvir və ifadə vasitələri yaratmaq qabiliyyəti XX yüzilin bəzi Qazax aşıqlarında da özünü göstərir. Bu baxımdan Aşiq Avdının divanilərində, müxəmməslərində, ustadnamələrində, bəzi qoşmalarında dini-təsəvvüfi mövzularla bərabər bu mövzuların azalmasına işarələr də vardır:

Dünyada hər cürə insan var arifi ürfan gəzir,
Hamı Rüstəm Zalam deyib arayıb meydan gəzir.
Çox Rüstəm Zalların qəddi xəmə olmuş,
Qarğalar da bülbül olub, gül ilə gülşan gəzir[65, 245].

Qazax aşıqlarının dini məzmunlu bədii mətn arsenalı semantik-struktur baxımından mifoloji-folklor düşüncə modelləri ilə də şərtlənir. Ona görə də aşiq yaradıcılığında daha geniş mövzu dairəsi, yəni dini mövzular tədqiq edilmişdir.

Burada təbii ki, aşiq ədəbiyyatının bilicisi M.F.Köprülünün və Ə.Cəfəroğlunun [102; 103; 104; 105; 106;] Anadolu və Azərbaycan aşiq sənəti ilə bağlı araşdırmalarında aşiq sənətinin təşəkkül və təkamül dinamikası ilə bağlı düşüncələrini də xatırlamaq lazımdır.

El arasında Şair Temraz adı ilə tanınan və qoşmalarını, gəraylılarını, divanilərini daha çox Novruzlu tapşırması ilə yazan aşiq pirinin Hz. Əli olduğunu, onun əlindən badə alıb içdiyini bildirməklə dinlə əlaqəsinin olduğunu göstərmişdir. Azərbaycanda geniş yayılan əhli-haqlar kimi Novruzlu da Al-

laha aid edilən min bir adı Hz. Əliyə şamil edir. Dini məzmunu o qədər də dərin olmayan bu şeirdə fəlsəfi-poetik dərinlik, hiss və duyğuların axıcılığı diqqət çəkir. Şerin ruhu, canı poetik-fəlsəfi intonasiyası fərqli anlam qazanır. Aşıqlarda pirin, vergi verənin, ustadın Hz. Əli olması bir ənənədir. Qazax aşıqları da yeri gəldikcə ustadlarının Hz. Əli olduğunu söyləyirlər. Məsələn, mədrəsə təhsili almış Şair Hacı “Dağ ceyrana, ceyran dağa yaraşır” adlı kitabındakı şeirlərinin birində belə deyir:

Xudam xəlq eyləmiş məni ər kimi
Saf bədənli, sağlam qollu nər kimi
Qüvvətliyəm pələng kimi, şir kimi
Hacı mənəm, Cənab Əli ustadım [58, 54].

Aşıqların Hz. Əlidən badə aldığı, aşılıq sirrini ondan öyrəndiyi məlumdur. Aşıq Məhəmmədin “Əlidi, Əli” adlı qoşması bu cəhətdən daha maraqlıdır. Bu qoşmada dini-irfani rəmzlər bir-bir sadalanır, irfani dəyərlər təqdim edilir.

Qazaxda Dərya Məhəmməd adı ilə məşhur olan Məhəmməd Qocayev 1922-ci ildə Osman Sarıvəlli, Səməd Vurğunla bərabər Qazax müəllimlər seminariyasında təhsil almışdır. 1919-cu ildə aşığın atasını erməni daşnaqları güllələmişlər, ailəyə böyüklük edən Aşıq Məhəmməd bu səbəbdən bir ildən sonra təhsilini yarımçıq qoymaq məcburiyyətində qalmışdır. Aşıq Məhəmməd (Dərya Məhəmməd) şeirlərində Allahla, peyğəmbərlə bərabər Hz. Əlini tərifləyir, onun şəhərlər fəth etdiyindən, tilsim qırdığından, vəliyullah olduğundan bəhs edir:

Aşıq Məhəmməd Qocayev

Yetmiş iki dildə dörd kitab əhli,
Dinlərin sərdarı Əlidir, Əli.
Dünya qərar tutub beş adın üstə
Göylərin ləngəri Əlidir, Əli.

Desələr rəbbin kim, rəbbimdi Allah
Həqqi peyğəmbəri ya rəsulallah.
Həsən, Hüseyn, Fatma, ol Vəliyullah,
Safeyi mənşərim Əlidir, Əli.

Şövqinən dağıtdı, şəhri Bərbəri
Bir qılınca iki böldü Əntəri
Oxuyub qırırdı o, tilsimləri
Fəth edən Xeybəri Əlidir, Əli.

Yüz iyirmi dörd elin var Nəbiyullah,
Əfsəli yeddidi, biri nurullah
Məhəmmədə qismət olar inşallah
Paylayan kövsəri Əlidir, Əli [65, 117].

Müstəqillikdən sonra Azərbaycan folklorşünaslığında aşıqların dini görüşləri ilə bağlı yuxarıda qeyd olunan ideya istiqamətlərinə yeni bir ideya-mövzu istiqamətinin də əlavə olunduğunun şahidi oluruq. Əsasən sovet dövrü tədqiqatçıları bu ideya istiqamətini dini şeirlər adlandırırlar. Ancaq bu yeni araşdırma istiqaməti “dini görüşlər”, “haqq aşığı”, “təsəvvüfi simvolika”, “aşıq poeziyasında ruhani-ilahi dəyərlərin tərənnümü”, “aşıq sənətində fəlsəfi poeziya” və s. kimi qeyd olunur. Ona görə də aşıq poeziyasının ideya-məzmun istiqamətini tam şəkildə bərpa edə bilmək üçün yuxarıda göstərilən klassik bölgülərə “dini-təsəvvüfi lirika” istiqamətinin də əlavə edilməsi müvafiq olardı. Burada təbii ki, Qazax aşıq yaradıcılığında irfani lirikadan şərti olaraq danışmaq mümkündür.

Novruzlunun yaradıcılığında imamların adlarının zikr edilməsi “Bax” rədifli şerində daha aydın verilmişdir:

Axır zaman Məhəmmədə,
Verilən "Qurandı" bax.
Yazıb onu çar eyləyən,
Deyirlər Osmandı bax.
Əzəl oxu Bismillahi,
İslama əyandı bax.

İmam Hüseyin qılınc çəkdi,
Mindi atı zül cahanı.
And içmişdi min bir ada,
Tökülürdü qızıl qanı.

Yarasını sarıdı tez,
Öz arvadı Şəhrəbanı.
Cəbrayila səda gətədi,
Dedi qırma sən insanı.
Qılınc qımına girmədi,
Bir belə zamandı bax [65, 309-310].

Novruzlunun (Şair Temrazın) dini əsərləri daxilində şiə görüşlərinin, Hz. Əli (ə.)nin tanınmasına həsr olunmuş şeirlərin xüsusi yeri vardır. Şiə məzhəbi ilə bağlı olan dini rəvayətlər, on iki imam, Kərbəla müsibəti, Əliəkbərin yası, Fatimeyi-Zəhranın acıları, İmam Əlinin kultu Qazax aşıqlarının dini motivli şeirlərə müntəzəm müraciət etdikləri mövzuların daxilində ən öndə gələn mövzulardır. Məsələn, Şair Səyad Mustafayev bir şeirində belə deyir:

Elə yerdə danış, sözün elə de,
Arıflər dinləsin nə qələt olsun.
Dünya dəyişsə də haq-tale birdir
Əzəli axirət, ibadət olsun.

Kirli dərdim olsa qanana söylə,
Dərmanım kəm olsa, bağrımı teylə.
İxtiyarın olsa yaxşılıq eylə
Kəbə Kərbalaya ziyarət olsun.

Şair Səyyad Mustafayev

Bu şeirlərdən də göründüyü kimi, mövzu olaraq məhəbbət lirikasını özündə ehtiva etdirən şeirlərin dini ictimai məzmunlu şeirlərlə müqayisədə xeyli çox olması özünü göstərir. Hər halda demək lazımdır ki, folklorda sufi terminləri yazılı ədəbiyyatdakı qədər geniş işlənməmişdir [101]. Ancaq Qazax aşıqlarının şeirlərində dini istilahlı olan yükdən danışılır, güldən gülşəndən, əttar dükənindən söhbət açılır ki, bunlar da simvolik olaraq elə təsəvvüfə əks etdirmiş olur. Aşiq Avdı bir şeirində belə deyir:

Ey əzizim, nəzər eylə gör nə nişandı yüküm,
Nitqim bülbüllər üçün güldü gülşəndi yüküm,
Sinəm ətdar dükənidir açaram min bir bazar,
Düşmə Yusif xəyalına bütün zindandı yüküm.

Sinəm çarşı bazarıdır ipəyim kətanım var,
Hər cürə istəyənlə olsa o cürə satanım var.
Şöyçürə istəyənlə zəbərçət mədənim var
Birləyandı, zəbərçəntdi, dürdü, mərcandı yüküm.

Ey seyraqıb, çıx aradan atma mənə daş getməyəm,
Uymaram şeytan fəlinə azmaram, çaş getməyəm.
Dünyadan bir şey aparmaram nə də boş getməyəm
Avdıyam, oxuyuram tamam dastandı yüküm [65, 246].

Aşığın yükü dastandır, həm də yükünün mərcan, dür, ləl, qiymətli daş-qaş olduğunu bilir. Bundan başqa Aşıq Avdının poeziyasında, daha çox ustadnamələrində, divanilərində dini mətləblər işlənmişdir. Qeyd edək ki, aşıq şeirinin bu növləri dini mətləblər üçün çox uyğundur. Həm də mənəvi-əxlaqi dəyərlərin təbliğində dini-təsəvvüfi görüşlər birbaşa məlumat xarakteri daşıyır. Bunlar poetik fiqur, deyim kimi də qiymətli-dir, ancaq dini-irfani terminlərin əsas funksiyası informativ-dir, məzmun və ideya istiqamətini təyin etməkdən uzaqdır.

El arasında biliyinə, savadına, aşıqlıq qabiliyyətinə görə fərqlənən Dərya Məhəmmədin poeziyası bütövlükdə əxlaqi-fəlsəfi, dini dünyagörüşün kontekstindən kənar deyildir. Dərya Məhəmmədin poeziyasında dini məzmun əslində ənənədən çıxış etmir, çünki XX əsr Qazax aşıq mühiti, belə demək mümkünsə, dini ənənədən xeyli uzaqlaşmış vəziyyətdədir. XX əsrin əvvəlləri üçün dini məzmun sistemdən kənar hadisə idi. Aşıq sənətində sadəcə Qazax deyil, eyni zamanda Borçalı, Şirvan, hətta Göyçə mühiti də təriqət ideyalarından qopmuşdur. Bəzi aşıqların şeirlərində görünən dini dəyərlər yenə də aşıqların özlərinin sənətkarlıq qabiliyyəti, klassik aşıq şeirini bilmələri ilə bağlıdır. Başqa sözlə ifadə etsək, Qazax aşıq mühitində XX əsrin ortalarından arxaikləşməyə başlayan

dini motivli şeirlər Şair Hacı, Şair Temrazla, Dərya Məhəmmədlə, Aşıq Avdı, Aşıq Bəhrəmlə, Aşıq Sadıq ilə qismən də olsa yenidən dirçəlməyə başlayır. Məsələn, Aşıq Sadığın “Nə dəydi, dəydi” adlı dodaqdəyməz təcnisində dini istilahlər, simvollar yerli yerində işlənmişdir:

Səyyad xədəng aldı çıxdı səhraya,
Tez atdı nişanı nə dəydi, dəydi.
Nə dedin ki, canan səndən incidi,
Sözlərin xətrinə nə dəydi, dəydi.

Əhli-dil sidq ilə səndən hal aldı,
Aydındır ki, əsil zətə halaldı.
Nakişlər xeyir işdə ha laldı,
Şər gəldi kəndinə nə dəydi, dəydi.

Sadıq, gəzsən hey axtarsan ha yanı,
Yenə canın atəşlərə ha yanı.
Nədən yarın atdı əhdi, həyanı,
İşin qara daşa nə dəydi, dəydi [65, 604].

Qazax aşıqlarının şeirlərində ariflər məclisindən, əhli-dindən, haldan, haqq aşıqlığından danışılır. Haqq aşıqlığı ilə bağlı Füzuli Bayatın mülahizələri məsələnin mahiyyətini anlamağa aydınlıq gətirir. Arif məclisi, irfan kəlamı, nəfs aldan yollardan, hallardan və s. danışılması aşığın söz dünyasında sufi rəmzlərin bolluğundan xəbər verir. Aşıq Dərya Məhəmmədin bir gəraylısında sufizmlə bağlı olan metaforalar sistemi mövcuddur ki, bunlardan dini mövzuları açmaqda istifadə edilir. Belə ki, bu şeirlərdə xəyal aslana, nəfs yolu azdıran varlığa, sözün oxa bənzədilməsindən söhbət açılır:

Sən desən ki, mən arifəm,
Söz sinəmdə çoxdu mənim.
Sözündən əla sözüm var
Sözüm var ki, oxdu mənim.

Hər cürə urfat deyərəm,
Sayma ki, qələt deyərəm.
Şeytana lənət deyərəm,
Könlümdəki haqdı mənim.

Çox misallar, çox hallar var,
Aslan yatan xəyallar var,
Nəfs aldadan çox yollar var,
Ondan nəfsim toxdu mənim.

Ay Məhəmməd, çəkmə dərdi,
Ustaddan dərsin əzbərdi,
Məclis üzün ariflərdi,
Daha dərdim yoxdu mənim [65, 111].

Ariflik mövzusu Şair Mustafanın da şeirlərində vardır:

Bir adam ki kamil gələ dünyaya,
Eyib olmaz qaşla göz arasında.
İnan ki, ariflər əhsən deyərlər,
Qansa işarəni söz arasında.

Göründüyü kimi, haqq aşığı aşıq sənətinin inkişafında xüsusi bir mərhələ təşkil etməklə, bu sənətin əsas məzmununu özündə əks etdirir. Bəşəri eşqdən ilahi eşqə qədər yüksələn aşıklarda saz çalıb, söz qoşmağı onlara ərşi-kürsü yaradan Uca Allah vermişdir. Haqq aşığının sadə şairdən üstünlüyü də onun Haqqın dili ilə söyləməsi, bədahətən şeirlər qoşması,

qıfılbənd kimi soruşulan təsəvvüfi sirləri ilahi bir qüdrətlə açmasıdır. Aşıqlar aşıqlıkdən aşıqlığa gedən yol, ilahi vergi, sufi mətləbləri, dərvişlik, ərənlik məqamları haqqında qoşduqları eşq dastanlarında uzun-uzadı məlumat verirlər. Xüsusi bir zümrə kimi seçilən aşıqların mədəniyyət tarixində ən böyük xidmətləri haqq aşıqlıyının dastan tipini yaratmaqla təsəvvüf elmini tamamilə xalqın malına çevirmələri oldu. Həm də Qazax aşıqlarından bəziləri butadan, vergidən, pirdən də danışmaqla dinə yad olmadıqlarını göstərmiş, sufizmi sistemli bilməsələr də sufi terminlərindən gen-bol istifadə etmişlər.

Bu aşıqlar dünyaya aldanmamağı, zərə, qiymətli daş-qaşa məhəl qoymamağı tövsiyə edirlər, nəfsə qalib gəlməyi bu şəkildə – nəsihətlə dinləyicilərinə çatdırırlar. Aşıq Bəhrəmin şeirlərində buna daha çox rast gəlmək mümkündür:

Qəm yemə divana könlüm
Bir gün olar sizə yaz gələr-gələr.
Yaxşı otur, yaxşı dolan, yaxşı dur
Bu fani dünyadı söz gələr-gələr.

Haqqı sən unutma gəlhagəl olsa,
Gəl tamah eyləmə dünya ləl olsa,
Bir insan binadan bəd əməl olsa,
Haqqın bəlasına tez gələr-gələr.

Sözüm oxdu istər alim yüz ola,
Əyləşə mənimlə üzbəüz ola.
Bir insan ki, hax yoluna düz ola,
İlahidən işi düz gələr-gələr [65, 357].

Haqq aşıqlığının yuxuda verilməsi, yuxunun sufizmdə önəmli yer tutması da diqqətdən kənar qalmamalıdır [107].

Haqq aşığılığının yuxuda verilməsi folklorşünas alim Cəlal Bəydilinin araşdırmasında daha fərqli və dəqiqliyi ilə izah olunmuşdur [27, 142; 143].

Türk araşdırmaçısı Hayrettin İvgin isə yazılarının birində Aşığılıq nasıl olur? – sualını sıralayarkən son bəndin birinin izahını belə verir: Rüyasında veya rüya sonrasında bade icerek aşık olanlar. Aşık olmaya sebebiyet veren bu durumların her birisi bizlere inandırıcı gelebilir. Ancak rüyasında veya rüya sonrasında bade icerek aşık olmayı izah edene ve izahi ikna edici olanına ben henüz rastlamadım [110,146] deyərək tədqiqatçı yuxuda badə içərək aşığı olanları öz qənaətinə görə inkar edir.

Ancaq yuxarıda sadalanan sufi terminlərinin heç biri sistemli deyildir və heç biri Qazax aşığılarının dini yönünün olduğunu deməyə əsas vermir. Sadəcə XX əsrdə yüzdən çox aşığı olan Qazax mahalında barmaqla sayılacaq qədər aşığın sufi rəmzlərindən, istilahlardan istifadə etməsi kəmiyyət baxımından çox azdır. Buna baxmayaraq dini poeziya da Qazax aşığı sənətinin bir özəlliyi, özünəməxususluğudur. Fərəhli haldır ki, dini mövzulara orta nəsil aşığıları da müraciət edirlər:

Mənim ilə cəng etməyə poladdan bir can gərək,
Aşığılıqda kamil ola, sözdə pəhləvan gərək.
Yığıla arif məclisi, haq-ədələt sezilə,
Dolanıb gərmiş etməyə bir geniş meydan gərək
[65, 391].

Eyni məzmunlu şeirə Aşığı Avdıda da rast gəlirik ki, burada dini motivli şeirlərdə eşq və ağıl bir-birini inkar etmir, əksinə bir-birini tamamlayan ünsür kimi çıxış edir. Məlumdur ki, dini məzmunlu bədii əsərlərdə eşq əksər hallarda şeirin əsas pafosunu təşkil edərək, şəriət hüdudlarını aşmış keçir:

Yaxşı yamannan seçilir Avdı görür gözlərin,
Fənə sözə davam gətir tər tökəndə öz dərin.
Arifi ürfan məclisində söylənəndə sözlərin,
Sızıldaşar bədəninə öz yaran əldən gedər [65, 244].

Dini məzmunlu şeirlər daha çox molla məktəbində oxumuş savadlı aşıqların yaradıcılığında özünü göstərir. Təbii ki, dini şeirlər içərisində aparıcı motiv olaraq Allaha inam əsas götürülür. Belə ki, Şair Hacı Allaha səmimi bir imanla dərinədən bağlı mömin bir insan olduğundan şeirlərində, xüsusən də ustadnamələrində bəhs edir. Onun şeirlərində Allah adı daha çox işlədilir:

Allah birdir, rəsul iki, divan hax,
Əyilmərəm sola-sağa yəqin bil.
Quran birdir, imam on iki, imam hax
Savab saleh şər qabağa, yəqin bil.

Quranda yazılıb belə bir ayət,
Allahummə səlli əla Muhəmməd.
Hax torpaqdan nə yaratmış nəhayət
Qaytaracaq o torpağa yəqin bil [58, 23].

Nəzərə alsaq ki, ateist təbliğatın güclü olduğu Qərb bölgəsində aşıqlar da uzun zaman dini mövzulardan uzaqlaşmışlar. Buna baxmayaraq el şairi Həvəskarın Allaha yalvaran, ondan imdad diləyən şeirləri də vardır ki, bu baxımdan maraqlı doğurur:

Səril duman kimi çəmənə, çölə
Qanad aç zirvəyə, qanad aç çölə
Əl götür Allaha ibadət elə,
Budur Həvəskarın təmənnası çal,
Bəsdələ zurnada bir Abbası çal.

Dini motivli şeirlərin əsas obrazlarından biri də Hz. Məhəmməddir. Xatəmül – ənbiya, şəfahət sahibi, peyğəmbərlərin sərvəri olan Hz. Məhəmməd ateist təbliğatın başlanmasına qədər aşıq poeziyası haqqında ən çox şeir yazılan müqəddəs şəxs olmuşdur. Əxlaqı, irfanı ilə bütün yaradılmışlardan seçilən Hz. Məhəmməd təkkə şerinin, divan ədəbiyyatının baş mövzusu olduğu kimi, aşıq poeziyasında da xüsusi yer tutur. Şair Hacı Qaymaqlının bir şeirində bunu açıqca görürük:

Xəlvə gündə yar görüb bayram eyləyir,
Bayram ayda birdir, ancaq ayı görəndə
Aləm salavat çevirir, zikr eyləyir,
Məhəmməd əl-Mustafayı görəndə [58, 30].

Qazax aşıqlarının yaradıcılığında dini mövzuların mövcud olduğu janrlar özünü əsasən divanilərdə, müxəmməslərdə göstərir. Həm də XX yüzilin Qazax aşıqları daha çox ustadnamə yazırdılar. Bunlardan Mirzə Səmədi, Aşıq Məmmədyar Əminov, Canallı Məmmədi, Şair Hacı Qaracayevi, Dərya Məhəmmədi, Aşıq Avdını, Şair Temrazı, Şair Qulunu, Aşıq Cəlal Qəhrəmanovu, Aşıq Kərəm Nəsibovu, Ədalət Nəsibovu və başqalarını da göstərmək olar. Ancaq ustadnamələrin fəlsəfi-dini, əxlaqi-estetik xüsusiyyət daşdığını, məzmununun dərin olduğunu nəzərə alsaq ustadnamə yazmağın nə qədər çətin olduğu aydınlaşmış olar. Ustadnamələr aşıq poeziyasında məzmunu etibarlı ilə mənəvi-əxlaqi dəyərlər təbliğ edən, antiəxlaqi dəyərləri tənqid edən, öyüd-nəsihət məzmunlu hikmətamiz şeir nümunələrinə deyilir. Ümumiyyətlə, aşıq poeziyasında ustadnamələrdə əksini tapan əxlaqi görüşlərin arxetipində sistemli dini-fəlsəfi və təsəvvüfi görüşlər dayanırdı. Başqa sözlə, ustad aşıq cəmiyyətdə olan pisi və yaxşını əsaslandığı sistemli dünyagörüşün prinsipləri əsasında müəyyən-

ləşdirir. Aşıq poeziyasında tarixi inkişaf dinamikasına uyğun olaraq bu statusda dini görüşlər dominantlıq təşkil edir. Ustadnamələrin aşıq şeirinin forması kimi özünəməxsus xüsusiyyətləri barədə folklorşünaslıqda kifayət qədər tədqiqat aparılmışdır. Professor Ə.Mirəhmədovun göstərdiyi kimi, “ustadnamə”-“ustad sözü”, “ustad öyüdü” deməkdir. Belə şeirlərdə tərbiyəvi, fəlsəfi ideyaları tərənnüm etmək yolu ilə nəsihətə tamiz fikir söylənir, məsləhət və öyüd verilir [74, 212].

Təbii ki, ustadnamələr haqqında yazılan fikirlər bununla bitmir. Başqa bir fikrə görə “aşiq poeziyasında ustadnamələr, əsasən, bayatı, gəraylı, qoşma, müxəmməs, təcnis, divani, varsağı, heydəri, əlif-lam və s. kimi formalarda yazılır. Ustadnamə – ustad nəsihəti, ustad sözü, ustad vəsiyyəti deməkdir. Bu qəbil nəsihətnamələrdə nəsihət, məsləhət, atalıq-böyüklük qayğısı, fəlsəfi ümumiləşdirmə, kainat, cəmiyyət, ailə, məişət, insani keyfiyyətlər yaxşılıq, gözəllik, mərifət, ağıl, kamal, paxıllıq, rıya, yamanlıq, yaltaqlıq və s. kimi məsələlər haqqında düşüncələr əks etdirilir. Ustadnamələr də bədii bir növ olmaqla ibrətli xalq kəlamları və atalar sözlərindən formalaşmışdır” [45, 207-208]. Ustadnamələr bütün dövrlərdə aşıq yaradıcılığının ən mütəşəkkil janrı olmuşdur. M.Cəfərli bu barədə yazır: “Ustadnamələr ustad nəsihətləridir. Diqqət etsək bunlarda təqdim edilən nəsihətlər bütün rəngarənglikləri ilə eyni bir məzmunu ifadə edir. Başqa sözlə, ustadnamələrdəki fikirlər hamısı hökm şəklində ifadə olunur. Yəni bunların funksional gücü atalar sözlərinin mədəniyyətdəki funksional gücü ilə eyni mahiyyətlidir” [30, 17]. Buna baxmayaraq XX əsr Qazax aşıq poeziyasında ustadnamələrin öz yeri vardır. Bu baxımdan Aşıq Avdının ustadnaməsi xüsusi məna daşıyır, gəraylı üstündə on yeddi bənddən ibarətdir:

Əzəl dünyaya gələndə,
Öyrədirdi atam, anam.
Hər varlıxdan söz düşəndə,
Onda bildim mən insanam.

Yaranmışlara baxanda,
Güllər çiçəklər açanda.
Gəzirdim dağda aranda,
Qurulurdu bağım, binam [65, 240].

Qeyd edək ki, Qazax aşıqlarının dini məzmunlu şeirlərinin çoxu divani üstündə yazılmışdır. Əruz vəznli ədəbiyyatın aşiq şeirində nümunəsi olan, xüsusi havacatı və oxuma tərzini olan divani Qazax aşıqlarının ən çox müraciət etdikləri və dini mövzulara baş vurduqları şeir növüdür. Divani sanki aşığın elmi və dini, sənət yangısı haqqında hesabatı, estetik dünyasının güzgüsüdür.

Qazax aşıqlarının sufyanə deyimlərdə dini dünyagörüşün müəyyənləşdirdiyi yaşam prinsipləri, əxlaqın müsbət və mənfi şərtləri ilə bağlı ideyaları, fəlsəfi düşüncələri xüsusi metaforalaşdırma sistemindən keçirilmədən birbaşa, həm də açıq şəkildə poeziyaya gətirilir. Bunun başlıca səbəbi zamanla aşıqların sufi rəmzlərindən, təsəvvüf mövzularından uzaqlaşması, sufizmi bilməmələri, irfan mərtəbəsindən gündəlik həyatı əks etdirən mövzulara enmələridir. Təbii ki, irfan mövzuları da ilk sovet aşıqlarına ustadlarından keçən, ancaq çox da rəğbət görməyən aşiq şeiri mövzusu olduğundan sonrakı zamanlarda yalnız bəzi istedadlı aşıqların müraciət etdiyi qaynaq olmuşdur. Aşiq Ədalət Nəsibovun bir şeiri bu baxımdan xarakterikdir:

Ey qəlbi qaranlıq, möhdədil xəstə,
Birinci sidqini mövlaya bağla.

On səkkiz min aləm, küllü kainat,
Xəlq eyləyən ərşi səmaya bağla.

Dünyaya nə qədər peyğəmbər gəlib,
Neçə mürsəl gəlib, neçə ər gəlib,
Əliyə Zülfiqar, qul-Qənbər gəlib,
Düldülə suvar ol, Murtəzaya bağla [65, 398].

Nəticə olaraq demək lazımdır ki, dini səciyyəsi ilə önə çıxan aşığı sənəti XVIII-XX əsrlərdə ayrı-ayrı məktəblər şəklində Göyçədən İstanbula, Ərzurumdan Urmiyaya, Təbrizdən Şamaxıya, Tiflisə qədər geniş bir ərazidə yayılmışdı və xalq arasında böyük nüfuza malik idi. Hətta böyük nüfuza və hörmətə malik aşıqlardan Osmanlı hökmdarları öz məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışırdılar. F.Köprülünün yazdığı kimi, təşkilatlanmış aşıqlara dövlət nəzarət edir, aşıqların rəisi vasitəsilə onlardan öz təbliğatını yaymaq üçün istifadə edirdi [106, 526-527]. Eyni ilə Səfəvi dövləti də aşıqlardan savaştan əvvəl sazları ilə döyüşçüləri ruhlandırmaq məqsədi ilə faydalanırdı. Bir sözlə, didaktik-fəlsəfi və dini-irfani məzmunun, ideyanın birbaşa dini istilahlardan planında təqdim edilməsi Qazax aşıqlarının poeziyasında mühüm yer tutur və bu mövzuya az-çox toxunan aşıqların əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri kimi özünü göstərir və bu cəhət haqq aşıqlarından qaynaqlanmaqla bərabər, həm də Qazax aşıqlarının ənənəni özünəməxsus şəkildə qorumalarından xəbər verir. Aşığı poeziyasında təsəvvüfi məzmunun bir o qədər də qabarıq olmamasının səbəbi təbii ki, dini-təsəvvüfi mətləblərin az işlənməsi ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, təsəvvüfi məzmunlu şeirlərdə simvollardan istifadə Şərq ədəbiyyatında və klassik poeziyada aktiv olmuşdur. Aşığı sənətinin həm təriqət, həm saray, həm də sənət baxımından təsəvvüfi məzmunun ifadəsi ilə əlaqədar ola-

raq poetik mətn arsenalında simvolizm tarixən təşəkkül tapmış, bu poeziyanın əsas əlamətlərindən biri kimi normativləşmişdir. Burada vurğulamaq lazımdır ki, dini məzmun klassik poeziyada rast gəldiyimiz formadan fərqli olaraq aşıq şeirində əksər hallarda birbaşa, açıq poetik kodla təqdim edilir. Bu da dini-irfani mövzunun uzun illər aşıq poeziyasından uzaq düşməsi ilə bağlıdır. Hər halda dini mətləblərin açıq kodla verilməsi həm də aşıq şeirinin sadəliyi, səmimiliyi ilə səciyyəyəldir.

Qazax aşıqları və el şairlərinin yaradıcılığının mövzu dairəsi

Aşıq şeirinin XIX əsrdən başlayan yüksəliş dövrü sosialist inqilabına qədər davam etdi. Ona görə də XX yüzili Qazax aşıq yaradıcılığının kamilləşmə dövrü adlandırmaq daha doğru olar. Əsrlər boyu Qazax bölgəsi sazın-sözün, şeirin sənətkarlıq qüdrətini özündə qoruyub saxlaya bilib. M.P.Vaqifdən, M.V.Vidadidən sonra Səməd Vurğun poeziyası, ədəbiyyata yenilik gətirdiyi kimi aşıq yaradıcılığına və el şairlərinin əsərlərinə də müsbət təsir göstərmişdir. Digər bölgələrdən fərqli olaraq Qazax mahalında saz tutub şeir qoşanların sayı çox olduğu kimi, aşıq şeiri də orijinal nümunələri ilə seçilmişdir. Qazax aşıqları əsasən məhəbbət, təbiəti tərənnüm edən şeirlər, ustadnamələr, vətən sevgisi mövzularında şeirlər qoşmuşlar.

Ustadnamələr Yunis Əmrə, Aşıq Veysəl, Aşıq Alı, Abbas Tufarqanlı, Aşıq Ələsgər yaradıcılığında daha aktualdır [55]. Eləcə də Qazax aşıq və el şairlərindən Mirzə Səmədin, Aşıq Məmmədyarın, Canallı Məmmədin, Şair Hacı Qaracayevin, Dərya Məhəmmədin, Aşıq Avdının, Şair Temrazın, Şair Qulunun, Aşıq Cəlal Qəhrəmanovun, Aşıq Kərəm Nəsibovun, Ədalət Nəsibovun və b. yaradıcılığında ustadnamələrə xüsusi

yer ayrılıb. Xüsusən, Aşıq Məmmədyar Əminovun öyüd-nəsihətləri öz mənə yükünün ağırlığı ilə seçilir:

Aşiq Kərəm Nəsimov

Bir qulax as oğul, sözüm var sənə,
Mənim bu nəsiyyətimi al da var yeri.
Dindirəndə yaxşı danış, yaxşı din,
Əyləş məclisimdə çal da var yeri [65, 36].

Aşiq bu şeirdə oğul deyə müraciət etsə də əslində bütövlükdə məclis əhlinə nəsihətamiz sözlər söyləyir. El şairi Çoban Qulu isə belə deyir:

Qədəm qoyub bir məclisə varanda
Əyləş öz yerində, dur deməsinlər.
Dindirənlər kəlmə-kəlmə cavab ver,
Yağ olan sözüənə şor deməsinlər [92, 46].

Şair Qulunun ustadnaməsi Ululu Kərimin ustadnaməsi ilə mahiyyət etibarilə eynidir:

Salam verib bir məclisə varanda
Yaxşı əyləş, yaxşı otur, yaxşı dur
Dindirəndə kəlmə-kəlmə cavab ver,
Görən desin:bərəkallah yaxşıdır [35, 182].

Hər iki müəllifin şeirində məclis əhlinə, eləcə də cəmiyyət-
dəki insanlara bir ustad nəsihəti verilir.

Ustad Aşıq Avdının ustadnaməsi isə bir az fərqlidir:

Elə ki, görürsən sözün keçməyir,
Artıq danışmağın nə mənası var.
Hər kəllə özünə bir bina salıb,
Ona qarışmağın nə mənası var.

Gözün görən nəsihətdi öyütdü,
Onu kim götürsə tamam iyitdi,
Elə ki, görürsən zəhmətin itdi,
Yanıb alışmağın nə mənası var.

Avdı da oxuyub sazın çalanda,
Sözün qanmayan da olar, qanan da,
Ara ki, pozulub, üz açılanda,
Bir də bərişmağın nə mənası var [10, 66].

Aşıq Avdı gəraylı üstündə də maraqlı öyüdlər vermişdir:

Hər yetənə sirrini vermə,
Sonra səni utandırar.
Yetişməmiş meyvə dərmə,
Ürəyini bulandırar.

Sınanmamış bir gözələ,
Demə sözünü əzələ.

Sonra səni verər selə,
Öz canından oysandırar.

Avdı sözün nəsiyətdi,
Deməsinlər qal-qeybətədi.
İki sözdü müxənnətdir,
Bircə sözdü can yandırar.

Burada aşiq sevənlərə nəsihətəməz məsləhətlər verir. Əslində bu öyüd-nəsihətdə onun nakam eşqi də duyulur. Aşiq Avdının özü demişkən, “Avdı sözün nəsihətdi”. Nəsihət folklor janrı kimi “müdrək qoca” arxetipi ilə bağlıdır. Aşiq Avdı Dədə Qorquddan Hüseyn Saraclıya qədər görüb götürdüklerini, öyrəndiklərini, insan ömrünün mənasını bilən el ağsaqqalı, elin müdrək, ustad aşıqlarından olduğu üçün çox sayda ustadnamə, öyüd verici şeirlər demişdir:

Gözün görən nəsiyətdi, öyütdü,
Onu kim götürsə tamam iyitdi.

Aşiq Avdının özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də onun ədəb-ərkan dünyası ilə bərabər müsəlmanın qutsal davranış qaydası olan halallıq almağı vurğulamasıdır:

Halal eylə, hümmət eylə,
Bir də görək dağlar səni [10, 46; 40].

XX əsr Qazax mahalının aşiq sənətində ifası, deyimləri ilə seçilən Aşiq Bəhrəmin ustadnamələri də özəlliklə fərqlənir:

Anası mərd doğan oğul,
Ad ucaldar dər gətirər.

Çalışanda qeyrətinnən,
Zər üsdünə zər gətirər.

Elin pis gününə yanar,
Xoş gününə arxalanar.
Gəzər dünyanı dolanar,
Ər meydanına ər gətirər [65, 338].

Yuxarıda da deyildiyi kimi, ustadnamə, öyüd Qazax bölgəsinin aşıqlarının yaradıcılığının tərkib hissəsidir. Ona görə də Şair Hacı Qaracayevin ustadnaməsi fərqliliyi ilə diqqət çəkicidir:

Quranda yazılıb belə bir ayət,
Allahummə səlli əla Muhəmməd.
Hax torpaqdan nə yaratmış nəhayət,
Qaytaracaq o torpağa, yəqin bil [58, 23].

Qazax aşıqlarının nəsihətamiz, hikmətli şeirlərinin sevilib məclislərdə yayılmasının başlıca səbəblərindən biri də, bu bölgədə el şairlərinin və aşıqların el ağsaqqalı, müdrik insan kimi dəyərləndirilməsi, onların məsləhələrinə əməl edilməsi olmuşdur. İlk başda aşıqların məclislərdə söylədikləri nəsihətamiz kəlamlar, ustadnamələr, onsuz da saza və aşığa çox bağlı olan bölgə insanların arasında daha tez və daha geniş yayılırdı. Deyilənlərə görə, Qazax mahalında elçi gedəndə, iki gəncin və ya ailənin arasına nifaq düşüb küsüşəndə aşıq və ya el şairlərini apararmışlar ki, işlər düzəlsin. Çünki, onlar o qədər nüfuza malik idilər ki, xalq onların sözündən çıxmazdı. Necə ki, el şairi Həvəskar (Hacalıyev Allahverdi Vəli oğlu 1929-cu il doğumlu, yeri gəlmişkən bildirək ki, ona Həvəskar

təxəllüsünü el məclislərinin birində Şeyda Əziz tərəfindən verilib) deyir:

Xeyir dua üçün yığılmışq biz,
Düşünək babalar düşünən qədən.
Qan olmasın diyə köhnə qarılar,
Şalını ortaya atmamış hədə [65, 470].

Dərya Məhəmmədin yaradıcılığında Allaha inam, hər şeyin Yaradana məxsusluğu, “bu dünyadan neçə-neçə canların gəlib keçdiyini” xatırladan, insanlığın daim qalar olduğunu ifadə edən misralar səciyyəvidir:

Yerin alar qisas qiyama qalmaz,
Bir gün cana bir nişanə düşəcək.
Yaman günü hər kim kimə göstərib,
Həmən gündən bir gün danə düşəcək.

Gəlib gedib neçə-neçə ha canlar,
Əla da var, yaxşı da var, yamanlar.
Özündən artığı əskik sayanlar,
Qalxıb ənib nərdivanə düşəcək [65, 132].

Qazax aşıq mühitində özünəməxsus yeri olan Şair Temraz Novruzlu həm ibrət dolu, həm məsləhət dolu fikirlərini belə təcəssüm etdirir:

Adəmə Həvvaya qalmayan dünya,
Kimə qalıb, kimə qalar, əzizim?
Əzrail çəngəlin çoxlarna çalmış,
Bir gün dələr bizə çalar əzizim.

Şair Temraz “Əzizim” qoşmasının son bəndini bu ifadələrlə tamamlayır:

İki qəlbi bir-birindən ayırmaq,
Arıya girən namərd oğlu hər axmaq.
Ara vurub qandıracaq hər bir bax,
Bilirsən ki, çox filimanlar əzizim [65, 274].

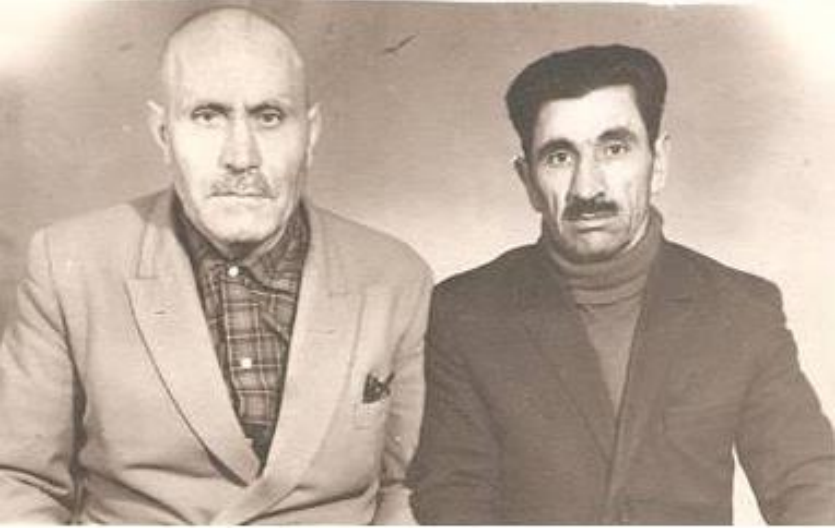
Qazax aşiq mühitində hikmətli kəlamlar, atalar sözlərindən və xalq təfəkküründən, el düşüncəsindən süzülüb gələn ifadələr insanları mərdliyə səsləyir. Bu qəbildən yazılmış şeirlərdən biri də Aşiq Sadıqın yaradıcılığında səciyyəvidir:

Mərd iyidin bu dünyada mərdliyi,
Qalar onda bir nişanə əvəzdir.
Mərdəm deyib namərd girsə meydana,
Darda qoyar o, düşmanə əvəzdir.

Və yaxud digər misraya baxaq:

Sinəm dolu namərd dostun gözüdür,
Biri deyil, beşi deyil, yüzüdü.
Ataların, babaların sözüdür,
Bir doğru söz, min yalana əvəzdir [65, 598].

Yaradıcılığında xalq deyimlərindən məharətlə istifadə edən el şairlərindən biri də şair Hacı Qaracayevdir [1906-1976]. H. Qaracayev yaradıcılığında atalar sözlərindən və məsəllərdən istifadə etməklə xalqın yaşayış tərzini, davranışını, adət-ənənəsini, əxlaqi-etik normalarını daha obrazlı təsvir etmək üçün xalqın hikmətli söz xəzinəsindən çox uğurla bəhrələnmişdir [131]. Onun şeirlərində belə misralara tez-tez rast gəlinir. Bu deyimlərdən:

Şair Hacı Qaracayev

İgid ölər adı qalar dünyada,
Azəri xalqının misalıdı bu.

Və yaxud:

Bir də ki, belədir ellər məsəli,
Pullusan bəlisən, pulsuzsan dəli.

Və yaxud:

Deyirlər bu dünya heç kimə qalmaz,
Göyə dirək olmaz, ölü sağalmaz.

Digər bənddə isə şair belə deyir:

Varlı doğru olar, kasıb günahkar,
Dalaşsa güclüynən gücsüz nə çıxar.

Şeirlərindən aydın olur ki, Şair Hacı'nın diqqət mərkəzində daim güclü-gücsüz, əzən-əzilən, varlı-kasıb kimi məfhumlar olub. Bu da ondan irəli gəlir ki, onun yaşadığı dövənlərdə Azərbaycan repressiya dövrlərini yaşayırdı. Bunlarla yanaşı müəllifin ibrətamiz, nəsihət dolu şeirləri də diqqət çəkəndir:

Xəlvətdə cütləşən aşkara dođar,
Eşidib el-oba biləcəək bir gün.
Nə töksən aşına qaşığına çıxar,
Nə etsən başına gələcək bir gün.

Yaxud:

Kim ki mətləb verib özü kam alar,
Kim ki yolda qoyub yollarda qalar,
Kim ki ağladıbdı özü də ağlar,
Kim ki güldürübdü güləcəək bir gün [58, 24].

Burada özəlliklə Abbas Tufarqanlı yaradıcılığı yada düşür. Çünki onun da yaradıcılığında bir sıra şeirlər var ki, əyan-əsabələrinə nifrət doludur. Aşiq ağalara, zor işlədənlərə qarşı el birliyinin, sadə adamların vəhdətinin əhəmiyyətini yaxşı anlayaraq deyir:

Abbas bu sözləri deyər sərindən,
Arxı vurun, suyu gəlsin dərindən,
Söz bir olsa dađ oynadar yerindən,
El bir olsa, zərbi kərən sındırar.

Digər bir şeirində isə Aşiq belə bir məsləhət verir:

Özündən kiçiyi işə buyurma,
Sözün yerə düşər, heç miqdar olmaz.
Hər nə ki, kar görsən öz əlinlə gör,
İnsan öz işində cəfakar olmaz [95, 7-8].

Qazax şairlərinin məhəbbəti tərənnüm edən şeirləri də fərqli xüsusiyyətlərinə görə seçilir. Qazax mahalının aşığılarının tərənnüm etdikləri gözəllər asta yerişli, kəklik gülüşlü, ceyran baxışlı, gül camallı, şirin dilli, ismətli, həyalı Azərbaycan qızlarıdır. Onların ifadələrində əsl sevgi, ismətli gözəllərin vəsfinə həsr edilmiş şeirlərdə isə səmimilik duyulur. Aşıq Sadıq Avdıoğlunun yaradıcılığında sevgi şeirləri daha qabarıqdır. Onun sevgilisinə həsr etdiyi şeirdə bütövlükdə sevgi yolunda nələr baş verə bilərsə o hisslər istisna deyildir. Şeirlərinin birində Aşıq deyir:

Sevirəm yaz başı güllər içində,
Bir lalə-nərgizi, bir bənövşəni.
Oxuyar aşığılar bir qızılgülü,
Bir lalə-nərgizi, bir bənövşəni.

Bilsin arif olan, qoy deyim aşkar,
Bu addan birinə məhəbbətim var,
Məclislər başına dərib qoyarlar,
Bir lalə-nərgizi, bir bənövşəni [65, 581].

Bu şeirlə Aşıq Sadıq sevgilisinin poetik tablosunu yaradır. Xatırladaq ki, aşığı yaradıcılığında “İsmi pünhan, Leyli, Mehriban, Sarıtel” və b. kimi adlara rast gəlinir. Aşıq Avdı Qaymaxlı yaradıcılığında “Mehriban” adına rast gəlinir ki, aşığın sevgilisinin şərti adıdır:

Qələmin qırılısın sənin ay kağız,
Dərdi Mehribana dedin, nə dedi?
Sənlə danışanda durub üzbəüz,
Sevgilim cananə dedin nə dedi? [10, 52].

Aşıqlar və şairlər əslində gözəllik aşiqi olurlar. Onlar Azərbaycan qadınında göz oxşarlığı ilə bərabər həm də daxili gözəllik, ədəb-ərkan, ailə tərbiyəsi axtarardılar. Necə ki, Aşiq Ələsgər deyir:

Ələsgərəm doğru yoldan azmaram,
Hərcayi gözələ tərif yazmaram.

Aşiq Avdı isə şeirlərində eşq atəşində qovrulur, o, sevgilisinə qovuşmaq həsrəti ilə dəli-divanə olur. Burada deyək ki, eşq atəşi aşıqın eşqinə qovuşmaq həsrəti ilə yanmasında təzahür edir. Onun qoşmalarında “eşq atəşində yandım”, “od düşdü bu şirin cana”, “qəm qüssədən saralmışam solmuşam”, “bir dərdim var heç tapılmır dərmanı”, “pərvanə tək qovruluram” kimi ifadələr sevgilisindən ayrı düşməsi ilə ilgilidir. Avdı kimi ustadı eşqə salana bəxtəvərlik verən aşiq deyir:

O qəddi qamətə mail olan var,
Sallana-sallana gəl a bəxtəvər.
Düşün öz qədrini dolanma kənar,
Salmısan ürəymə xal, a bəxtəvər [65, 212].

Qazax aşiq yaradıcılığının mövzu dairəsi əsasən müxtəlif janrlarda inkişaf edib. Müxtəlif janrlarda yazılan şeirlərdə təbii ki, ana vətən, torpaq, ata yurdu müqəddəs tutulur. Ona görə də Qazax aşiq mühitində yurd qeyrəti, vətən sevgisi azadlıq ideyası ilə birləşir. Aşıqların, eləcə də el şairlərinin

aparıcı mövzularından ən başlıcası vətən, yurd sevgisidir. Şurəddin Məmmədli Borçalı aşığılarında vətən mövzusunun iki yöndə ortaya çıxdığını yazır:

- 1) ümumiyyətlə vətən mövzusu
- 2) bilavasitə Borçalı mövzusu

Təbii ki, ümumiyyətlə vətən mövzusu və bilavasitə aşığın yaşadığı bölgəyə olan sevgisi təkcə Borçalıda deyil, Göyçədə, Gədəbəydə, Şirvanda və eləcə də digər bölgələrimizdə geniş şəkildə yayılmışdır. Vətən sevgisi, doğma yerlərə heyranlıq Qazax aşığılarının yaradıcılığında da qabarıq şəkildə əhatə olunub. Aşıq Avdının bir şeri bu baxımdan maraqlıdır:

Çıraqbandı hər bucağı,
Ata, həm ana bucağı.
Odlar yurdunda Qazağı,
Vətənimdi, vətənimdi.

Vidadi, Vaqif gətirən,
Ətirli güllər bitirən.
Vurğunu xalqa yetirən,
Vətənimdi, vətənimdi [65, 212].

Bu yönümlü şeirləri Qazax aşığılarının və el şairlərinin yaradıcılığında izləmək daha çox mümkündür. Şair Həvəskar “Vətən” şerində vətən sevgisini belə bəyan edir:

Vətənim mən sənsiz ölə bilərəm,
Yaşıya bilərsən sən özün mənsiz.
Əgər bu dünyanı versələr mənə,
Nəyimə gərəkdir bu dünya sənsiz.

XX yüzilin Qazax aşıqlarının yaradıcılığında vətən həsrəti, “Göycə dağı”, Ələsgər qəbrini ziyarət həsrəti də istisna deyil. Həvəskar “Göyçəyə” qoşmasında yazır ki:

Ay yönü Göyçəyə uçan durnalar,
Polat libasını geyməmiş olma.
Alı xatirinə, İman eşqinə,
Ələsgər qəbrinə dəyməmiş olma [65, 464].

Aşiq Ayaz Zülfüqarov isə vətənə olan sevgisini bu cür dəyərləndirir:

Vətənim, şöhrətli ucadır adın,
Bəşər, cəmiyyətdə sorağın sənin.
Hüquqa malikdir kişi, həm qadın,
Zəhmətkeş çəkicin, orağın sənin [65, 512].

Bu mahalda vətən mövzusunun Qazax mövzusu ilə birləşərək vətənin konkretləşdiyini görürük. Ona görə də Qazax aşıqları bütövlükdə Qazax mövzusunun, doğulub boya-başa çıtdıqları kəndi tərənnüm etməklə vətən mövzusunun yenilik gətirmişlər. Şair Hacı Qaymaqlı bu mövzuya daha həssas yanaşaraq, el-obasının hər xırda daşından tutmuş, zirvəli dağına qədər, körpəsindən tutmuş ağsaqqal-ağbirçəklərinə, ziyalılarına və igidlərinə qədər əks etdirərək “Qazağın” qoşmasında deyir:

Bir yanı Borçalı, Tiflis, Gürcüstan,
Bir yanı Hayestan, xain Yerevan.
Tovuzdan, Şamxordan, Şəki, Şirvandan,
Gəlir gündə min qonağı Qazağın.

Şair Hacı Qaymaqlı 1952-ci ildə Gədəbəyli Şair Cavada yazdığı bir başqa şerində isə Qazax mahalı və onun məşhur söz sərrafları haqqında qürurla bildirir ki:

Ərzi salam olsun, ey şair Cavad,
Belədir Qazağın qanun-qaydası.
Öluncə meydandan dönmez nə qaçmaz,
İstər ziyan olsun, istər faydası.

Vidadi vətəni, Vaqif diyarı,
Vurğun tək oğlu var fəxri-vüqarı.
Qəzəlخان bülbülü, söz sənətkarı,
Şıxlı Məhəmmədi, şair Şeydası.

Ümumiyyətlə, Şair Hacı Qaymaqlı şeirlərində Qazax haqqında “həqiqət bazarı”, “oğlanlarda qeyrət, qızlarda ismət”, “aşıqpərəst, qonaqpərvər”, “düşməne ədavət, dostə sədəqət” kimi ifadələr işlədərək “söz dəryası, seir dağı Qazağın” deyə torpağına sevgisini bu şəkildə dəyərləndirir [58, 85-86].

Qazax mahalının özəlliklə geniş yayılmış mövzularından biri də təbiət gözəli ceyrandır. Ceyrana bir çox şairlər söz qoşub tərif yazmışlar. Aşıq Ələsgər, Osman Sarıvəlli, Səməd Vurğun, Salahlı Paşa və b. Qazax bölgəsində Vurğunun ölümündən sonra Vurğun əmanəti kimi baxılan ceyran məclislərdə tez-tez xatırlanır, şəninə təriflər söylənilirdi. Aşıq Ayaz Zülfüqarov ceyranı Səməd Vurğundan qalan əmanət adlandıraraq belə deyir:

Ovçusan gəzirsən dağlar başında,
Amandır endirmə düzə ceyranı.
Vurğunun izi var torpaq daşında,
O tapşırıb getdi bizə ceyranı.

Aşıq digər bir şerində isə Səməd Vurğunu özünə ustad bilərək, onun sözünü xatırladaraq dinləyicilərinə belə çatdırır:

Beymürvət olmaynan ox atan səyyad,
Sənə zalım demiş o, bizim ustad.
Ayazın sözlərin saxla əmanət,
Vurmazlar bu yerdə belə ceyranı [65, 521, 510]

Qazax mahalının tanınmış şairlərindən olan Ələddin İncəli isə ceyranı məzlum, yanı balalı gözəl heyvan adlandıraraq onun gözəlliyinin başına bəla olduğunu deyir:

Gah yanı balalı, gah təkəli,
Qorxaqdı, ürkəkdi, səksəkəli.
Gözəllik özü də təhlükəli,
Odur ki, tez tapır bəla ceyranı.

Şair Qulu da bu mövzu ilə bağlı fikirlərini aşağıdakı qoşmasında belə dilə gətirir:

Bilin ki, təbiət gözəl yaradıb,
Hayıf ki, salıbdı düzə ceyranı,
Yemək üçün ətmi yoxdu dünyada,
Bəs niyə tuturlar közə ceyranı [92, 54].

Burada qeyd etmək lazımdır ki, XX əsr Qazax aşıqlarının demək olar ki, əksəriyyəti ceyrana şeir həsr etmiş, ceyranı vuranın qollarının qurumasını diləmiş, tora salınan, tutulan, güllə ilə vurulan ceyranı xilas etmək üçün təbib istəmişlər. Mövzu dairəsi geniş olan Şair Temrazın, Aşıq Cəlal Qəhrəmanovun bu mövzu ilə bağlı şeirlərində təşbehlər, istiarələr, bənzətmələr, epitetlər yerli-yerində işlədilərək bir-birindən

gözəl sənət əsərləri yaradılmışdır. Hətta Aşıq Cəlal Qəhrəmanov ceyranın gözəlliyini bəxtinin qaralığı ilə qarşılaşdıraraq təzad yaradır:

Aşıq Cəlal Qəhrəmanov

Deyirlər “Ahutək”, düzdür bu misal,
Ondadır gözəllik, ondadır camal.
Hayıf ki, yaradan ay Aşıq Cəlal,
Yaradıbdır baxtı qara ceyranı [61, 32].

Qazax aşıqlarının ən çox müraciət etdikləri mövzulardan biri də sazla bağlı şeirlərdir. O baxımdan hər hansı bir aşığın yaradıcılığına baxılırsa baxılsın onun yaradıcılığında saza həsr olunmuş şeərə rast gəlməmək mümkün deyil. İslam dininin qəbulundan əvvəl türklərin qopuza müqəddəslik ver-

mələri, orta əsrlərdə sazın üzərinə keçirildi. Ona görə də Azərbaycanın bütün bölgələrində aşığılar sazı müqəddəsləşdirmişlər. Professor Teymur Bünyadovun sazla bağlı fikri diqqətimizi çəkdi. Onun saza bu qədər dəyər verməsi təsadüfi deyil. O, sazı belə dəyərləndirir: “İgidlərin qeyrətini, gözəllərin ismətini, el obanın qüdrətini saz nəql edib, saz söyləyib. Saz aşığıdır, aşiq də eşqə düşən saz. Aşiq saz elər, saz min avaz söylər” [28, 108]. Məsud Əlioğlu isə saza belə dəyər verir: “Azərbaycanda aşılıq sənəti və saz üstündə söz demək hünəri xalqda bilavasitə ictimai-milli şüurun oyanışı, ədalət, xeyirxahlıq və insanpərvərliyə dair real təsəvvürün təşəkkülü ilə əlaqədar meydana gəlmişdir. Aşiq-haqqı sevən, həqiqət vurğunu; saz-sitəmli qəlblərin və məftun könüllərin tərcümanı mənasında xalqın mənəvi-psixoloji dünyasına dərinlən sirayət etmiş və bədii düşüncə tarixinə həkk olunmuşdur” [39, 41].

Qazax bölgəsinin aşığıları saza daha həssas yanaşırlar. Onlar sazla danışıq, dərhləşir, nakam sevgilərini, sirlərini paylaşır. Necə ki, Aşiq Avdı deyir:

Sən ki, eşqin yoldaşın,
Gümüş telli, sədəfli saz.
Məhəbbətin sirdaşın,
Gümüş telli, sədəfli saz.

Ata babadan qalıbsan,
Kədəre düşman olubsan.
Məclislərdə ucalıbsan,
Gümüş telli, sədəfli saz [10, 48].

Aşiq Sadığa görə saz onun sevinci, göz yaşığıdır. Saz eyni zamanda həm də aşığın məhrəmi, sirdaşıdır:

Sən ki, mənim sirdaşımsan,
Toyda, şanda yoldaşım-san.
Sevincimsən, göz yaşım-san,
Vəfasızsan demə, sazım.

Qazax aşiq mühitində saz bütün tərəfləri ilə təsvir edilmiş, el şairləri, aşıqlar onun poetik obrazını yaratmışlar. O baxımdan Şair Qulu Məşədiyev “Saz”a özünəməxsus şəkildə qiymət verərək yazır:

Qəmin də gözəldi, dəmin də gözəl,
Səsin də gözəldi, simin də gözəl,
Zilin də gözəldi, bəmin də gözəl,
Sənsiz bir mahnı könlümə yatmaz,
Nə yaxşı sən varsan, ay sədəfli saz [92, 112].

Bu mahalının aşıqları saza “sədəfli saz” deyə müraciət edirlər. Aşiq Avdı, Şair Qulu, Aşiq Cəlal, Aşiq Yəhya eləcə də digərləri bu ifadə ilə saza müraciət edirlər. Aşiq Cəlal sazla olan münasibətini belə ifadə edir:

Sədəfli saz, məni dindir,
Çox yaxındır aram sənnən.
Döyünən qəlbim sənindir,
O səbəbdən varam sənnən [61, 45].

Eyni ifadənin bir az dəyişmiş formasına Aşiq Yəhya Məmmədovda rast gəlirik:

Dindir məni sədəfli saz,
Qoy sağalsın yaram sənnən,

– deyərək aşıq yaralarının sədəfli sazla sağaldığını bəyan edir [65, 529].

Burada həm də qədim musiqi alətlərindən çoğur, tənburdan saza keçid də nəzərə alınmalıdır. Sazın özündə təsəvvüf anlayışı olduğundan aşıqlar ona müqəddəslik vermişlər [25, 72-79].

Şair Temraz Novruzlu öz sazına şeir qoşmaqla həm də sazının yaşını bildirir, onunla hansı mahalı, el-obanı gəzib məclis apardığını oxucusuna belə çatdırır:

Qırx iki il mənə yoldaş olmusan,
Çalıb oxumuşam hər vədə sazım.
Neçə-neçə el obalar gəzmişik,
Səni gəzdirmişəm sinəmdə sazım.

Aşıq Avdı da saza yazdığı şeirlərinin birində sazın yaşını qeyd edərək deyir:

Səninlə günlər keçirdim,
Şirin-şirin ötən sazım.
Yaxşı yamanı keçirdim,
Qırx yaşına çatan sazım [65, 278].

Məhəmməd Allahmanlı yazır ki, “XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Qazaxda ən geniş yayılan musiqi aləti saz olmuşdur. Bu məhz həmin dövrdə aşıq ədəbiyyatının, aşıq sənətinin geniş təşəkkül tapması və xalqın sənətə marağının nəticəsi idi. O səbəbdəndir ki, hər bir evdə, demək olar ki, divardan tüfəng, xəncərlə yanaşı, saz da asılmışdır” [6, 74].

Burada qeyd etmək lazımdır ki, saz öz tarixi etibarilə çox qədim musiqi aləti olub. Çünki qədim zamanlarda bütün musiqi alətlərinə ümumi şəkildə saz deyirdilər. Aşıqların isti-

fadə etdiyi bu musiqi aləti çokur, bağlama, cürə və s. adlarla da adlanmışdır. Bu sənətin kökünü tədqiqatçılar bəzən haqlı olaraq qonar-köçər maldarlıq təsərrüfatı ilə bağlayırlar. Klasik poeziyamızın nümayəndələri N.Gəncəvi, M.Füzuli, Ş.İ.Xətai, M.P.Vaqif və başqaları saz haqqında öz əsərlərində müəyyən məlumatlar vermiş, onu çox yüksək tutmuşlar. Şah İsmayıl Xətai hətta özünü bir gün sazsız təsəvvür edə bilmədiyini şeirlərində belə ifadə etmişdir:

Bir gün ələ almaz oldum mən sazım,
Ərşə dirək-dirək çıxar avazım,
Dörd şey vardı bir qarındaşa lazım,
Bir elm, bir kəlam, bir nəfəs, bir saz. [125]

Məlum olduğu kimi, saz öz ölçüsünə görə də fərqlənir. Ölçüsünə görə saz üç cür olur: tavar saz, ana saz, cürə saz. Ustad aşıq Cəlal Qəhrəmanov bu haqda belə yazır:

Nadan qanmaz, qanan doymaz,
Hər yaramaz düz anlamaz.
Var tavar saz, var ana saz,
Bir də onun cürəsi var [61, 65].

Beləliklə, Qazax aşıqlarının şeirlərindən görüldüyü kimi, saz obrazlaşdırılaraq simvola çevrilməklə yanaşı, daha çox canlı varlıq kimi aşıq poeziyasının mövzusunə çevrilmişdir. O, aşığın sirdaşı, yoldaşı, varı, dövləti və nəhayət, qədəri, taleyidir. Təbii ki, Qazax aşıqlarının, eləcə də el şairlərinin ədəbi-bədii irsi, sənətin ideya-estetik məzmunu və əxlaqi-etik mündəricəsi ilə birləşərək məlum mövzularla bərabər yeni orijinal mövzular da yaratmışdır.

Ustad-şeyird münasibəti

Aşiq sənətinin yaşadılması və sonrakı nəsillərə ötürülməsi ustad-şeyird əlaqəsi ilə gerçəkləşir. Aşıqlığın ortaya çıxdığı tarixdən bu günə qədər ustad-şeyird münasibəti baxımından çox şey dəyişsə də, dəyişməz qalan aşıqlıq sənətinin musiqi, avaz və şeir üçlüyündə bir başqasına öyrədilməsi və gələcək nəsillərə ötürülməsidir. Ustad-şeyird münasibətini ilk araşdıran Fuad Köprülüdən üzü bəri ustad aşıqların erkana görə on iki aşiq yetişdirməsi, onların ustad aşığın yolunu davam etdirməsi məsələləri üzərində dayanılmışdır [105]. Təbii ki, az-çox bu mövzuya toxunan tədqiqatçılar F.Köprülüdən daha artıq fikir söyləyə bilmədiklərindən ustad-şeyird münasibəti hələ də öyrənilməsi vacib mövzulardan biri olaraq qalır.

Burada on iki rəqəmi reallıqdan daha çox rəmzi məna ifadə edir. Necə ki, Aşiq Ələsgər də bir şerində deyir:

Adım Ələsgərdi, mərdü mərdana,
On iki şeyirdim işlər hər yana [14, 66].

Yuxarıda da dediyimiz kimi, aşiq sənətinin ən ümdə xüsusiyyətlərindən biri də ustad aşıqların şeyird hazırlamasıdır. Aşiklik gəlenegində, yuzyıllar boyu yaşatılan gəleneklərin ən onemlisi ustacirak ilişkiləridir. Bu gəlenəğin ən guzel tarafı; aşiklər ustalarından öğrendiklərini, yani *usta mallarını* cıraqları aracılığıyla geleeğe taşımış olmalarıdır. Aşiklik gəlenegində, yol vardır, erkan vardır. Bu gəlenekte, aşiklər bir usta aşığın onune diz cökup onun cırağı olarak sanat öğrenmeye çalışırlar. Ne öğrenirler? *Tur* öğrenirler, *usta malı* öğrenirler, *vezin ve kəfiye (uyak)* öğrenirler ve *sazoğrenirler*. Yıllarca ustasının yanında diyar-diyar dolaşırlar ve tecrube edinirler.[110,147]

Bir ustanın yanında sənəti davam etdirmək üçün ustad-şeyird münasibəti aşıqlıq sənətinin ən mühüm məsələsi kimi vacib problemlərdən biri olaraq hələ də qalmaqdadır. Bəri başdan demək lazımdır ki, ustad-şeyird münasibəti qədim zamanlarda daha sistemli və ənənəvi olmuşdursa, bu ənənə zaman keçdikcə dəyişmiş, əvvəlki şəkildən bir xeyli uzaqlaşmışdır. Görkəmli folklorşünas alim Muxtar İmanov ustad-şeyird münasibətini bir “ənənə” olaraq dəyərləndirərək Aşıq Şəmşirin ustad-şeyird ənənəsinin davam etdirməsini belə ifadə edir: “Doğrudan da, şeyird illər uzununu ustaddan dərs alıb Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Aşıq Alı, Aşıq Valeh... kimi sənətkarların adı ilə bağlı saz və söz ənənəsini mənimsəmiş olur. Sonralar bir ustad kimi Aşıq Şəmşirin də otuzdan artıq şagirdə aşıladığı həmin ənənədə bir çox tələblərlə yanaşı, bir səciyyəvi cəhət də var: şeirlərin dinləyiciyə yurd yeri ilə birlikdə çatdırılması” [54].

Ustad-şeyird münasibəti aşıqlarda deyil, hətta sazbəndlikdə, qalayçılıqda, dəmirçilikdə, papaqçılıqda, çəkməçilikdə, dulmuşçuluqda və s. kimi bir çox peşə sahələrində də olmuşdur. Buna bir növ sənətin varisliyi də demək olar. Ancaq aşıqlıq sənətinin təməl qanunlarından biri olan ustad-şeyird münasibəti digər sənət növlərinin bu tip varislik ötürməsindən fərqlənir. Buna baxmayaraq XX yüzilin əvvəllərində hələ də ustad-şeyird ənənəsi qorunmaqda, ustad aşığa xidmət göstərmək mərifət sayılmaqda idi. Belə ki, Göyçə aşıq mühitinin görkəmli saz ustası Aşıq Növrəs İman ustadlığın önəmi haqqında belə yazırdı:

Mərifət lazımdır əzəl binadan,
Öyüt, nəsyət gərək ata-babadan.
Yüz il cəhd etsən də qalarsan nadan,
Xidmətin olmasa kamil ustada [80, 37].

Ustad aşiq Qul Allahqulu da aşıqlıq sənətinin öyrənilməsi üçün ustadın olmasının vacibliyini xüsusi vurğulayırdı:

Könül, qulluq eylə kamil ustada,
Ustad görməyənin işi xam qaldı.
Neçə danəndələr köçdü dünyadan,
Yerində bir neçə ağıl kəm qaldı [125].

Burada Türkiyədə məşhur olan ələvi-bəktəşi zümərəsinin bir atalar sözü yada düşür: “Ustadı olmayanın ustadı şeytan olar”.

Necə ki, Aşiq Ələsgər də ustad yanında dərs almağı aşıqlığın qaydası adlandırırdı:

Ələsgərəm, hələ azdı kamalım,
Qayda budur bir ustaddan dərs alım.

Buna görə də məclisdə aşığa ilk verilən suallardan biri məhz ustadın kimidir, sualıdır. Ustad aşıqlardan, söz bilicilərindən və tədqiqatçılardan aldığımız informasiyaya görə belə demək mümkündür ki, aşiq sənətinin özünə görə anketi olmuşdur. Prof. M.Təhmasib aşiq sənətinin “anketi”ni aşağıdakı şəkildə izah edərək belə deyir: “Ümumiyyətlə, aşiq sənətinin, əgər belə demək mümkündürsə, özünə görə anketi vardır”. Bu anket aşağıdakı suallardan ibarətdir.

- a) Ustadın kimdi?
- b) Hansı dastanları bilirsən?
- c) Hansı aşiq havacatını bilirsən?
- d) Neçə qatar şeir bilirsən?
- e) Neçə şeyird yetirmisən?

Bu suallara alınan cavablar aşığın bir sənətkar kimi dəyərinə, biliyini, qiymətini üzə çıxarır [94, 53].

Aşiq sənətinin böyük təbliğatçısı, bilicisi və alovlu pərəstişkarı Səməd Vurğun isə hər saz götürənə aşiq deməzmiş. Cavan aşıqlara rast gələndə onlara bir sənətkar kimi məsləhət edərmiş ki:

Aşıqda sevda gərək olsun,
Aşıqda saz gərək olsun,
Aşıqda səs gərək olsun,
Aşıqda söz gərək olsun,
Aşıqda səliqə gərək olsun [34, 25].

Ustad-şeyird münasibətində başlıca məsələ ustad aşığın şeyirdinə hər şeyi tamlığı ilə öyrətməsidir. Ustad aşiq şeyirdinə aşiq sənətinin bütün sirlərini, ən başlıca isə klassik aşiq sənətini öyrədərmiş. Hətta özü danışdığı dastanı, ustadnaməni, qaravəllini şeyirdinə sanki borc kimi, əmanət olaraq verdiyini bildirərək sonradan geri istəyərmiş. Ustad aşiq şeyirdə həm ədəb-ərkanı, davranış qaydalarını, həm də sənətin sirlərini öyrədirdi. Bəzən tədqiqatçılar “şeyird” deyil, “şagird” yazırlar. El ağzında şeyird ifadəsi işləndiyindən yazılarda da orijinalıq saxlansa daha doğru sayıla bilər. Qazax aşıqlarının yaşlı nəsillərindən olan Aşiq Şadət Gülməmmədov, Ədalət Nəsimov “şeyird” deyirlər. Onlar “şagird” sözünü qəbul etmirlər. Bu proses ustadın şeyirdini sınağa çəkməsi ilə nəticələnirdi. Ustad aşiq şeyirdinə yalnız aşiq sənətinə xas olan spesifik xüsusiyyətləri öyrətməklə qalmır, eyni zamanda, ona həm də atalıq, ağsaqqallıq edir. Demək olar ki, xalq arasında özünü necə aparmağı, ədəb-ərkanı, böyük-küçük yeri bilməyi, məclis keçirəcəyi bölgənin adət-ənənəsini öyrənməyi də öyrədir. Necə ki, Aşiq Ələsgər deyir:

Səməd Vurğun və Hüseyn Bozalqanlı

Aşığı olub diyar-diyar gəzənin,
Əvvəl başda pürkamalı gərəkdi.
Oturub-durmaqda ədəbin bilə,
Mərifət elmində dolu gərəkdi.
Xalqa həqiqətdən mətləb qandıra,
Şeytanı öldürə, nəfsin yandıra.
El içində pak otura pak dura,
Dalısınca xoş sədalı gərəkdi [13, 43].

Ustad-şeyird münasibəti aşığı sənəti üçün spesifik bir hadisədir. Hətta aşığılıq sənətini bizdən götürmüş türkdilli erməni və gürcü aşığıları da bu ənənəni qorumaqdadırlar. Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, aşığılıq sənətini Qazax aşığı-

larından götürmüş, türkdilli gürcü və erməni aşığıları da Azərbaycan aşığıları qədər ustad-şeyird münasibətinə həssaslıqla yanaşmışlar. Professor Valeh Hacıyev yazır ki, “Azərbaycan dilində söz qoşub-oxuyan ustad aşığılardan biri də “Pəktayi” təxəllüslü Yakob Zazadzedir. Pəktayi hər əlinə saz alıb, özünə “aşiq” deyəni kəskin tənqid edir, əsl sənəti, sənətkarı layiqincə qiymətləndirməyi lazım bilir. O, sənətkarlığın saz-söz ariflərinin məclisində aşkarlanmasını və dəyərləndirilməsini mühüm məsələ sayır, “qafiyə bilməyən aşiq məclisini incidir” – qənaətinə gəlir” [43, 23].

Vaxtı ilə ustadlar səsi olan şeyirdləri özləri axtarıb-ara-yarlanmış. Eldə-obada məclislərə gedəndə gənclər arasında qabiliyyəti, səsi, güclü hafizəsi olanlara, hətta hazırcavab olanlara fikir verərmiş, onları aşiq sənətinə sövq edərlərmiş. Bu bir tərəfdən aşiq sənətinə hörmət, diqqət və qayğıdan irəli gəlsə, digər tərəfdən gələcək nəsillər üçün aşıqlıq sənətini yaşadacaq ustad aşiq yetişdirmək məqsədi daşıyır. Ona görə də əminliklə deyə bilərik ki, aşiq sənəti varislik üzərində qurulmuşdur. Ustadların dediyinə görə, Aşiq Ələsgər Aşiq Nəcəflə at belində bir toy məclisinə gedərkən yolda qulağına bir səs gəlir. Baxır ki, bir sarıyanız uşaq quzu otara-otara mahnı oxuyur. Uşağa yaxınlaşıb soruşurlar ki, oğul kimin uşağısan? Uşaq Əhmədin oğluyam, deyə cavab verir. Aşığılar yollarına davam edirlər. Toydan qayıdanda Əhməd kişini axtarıb tapır onun ailəsinə baş çəkirlər. Əhməd kişiyyə uşağının aşığılara xas yaxşı səsi olduğunu və səsinə valeh olduqlarını bildirirlər. Əhməd kişi ustad aşığıların sözünü yerə salmır, oğlunu onlara şeyird verir. Beləliklə, onu bu sənətə cəlb edirlər. Bu bu sarıyanız, güclü səs malik uşaq Aşiq Əsəd Rzayev olur [125].

Aşiq sənəti qədim zamanlardan bu adəti özü ilə yaşadaraq səsi olan, musiqiyə yatımlı olan gənclərin axtarışında olub.

Hacı Kərim Sanılı

Saniyev Şəmsəddin H.K.Sanlı [1878-1937] haqqında xatirələrində deyir ki: “babam bizə belə söyləyərdi ki, Hacı Kərim 7 yaşından sonra təhsilini mollaxanada almışdır. Mollaxananın dördüncü sinfində oxuyurdu. Qoyun qırımı vaxtı imiş. Təxminən avqust ayı. El arasında belə bir adət varmış ki, axşam tərəfi qırınçılar üçün heyvan kəsilər, şənlik qururlar, aşıq çalıb-çağırardı. Bir növ camaat dincələr yorğunluqlarını çıxardılar. Bir gün həmin şənliyə uşaqlarla birgə Hacı Kərim də qoşulur. Qeyd edək ki, Hacı Kərim çoban ailəsində anadan olmuşdu. Alaçıqda çal-çağır başlayır. Aşıq üç-dörd mahnıdan sonra üzünü dinləyicilərinə tutub deyir:

Baxın mən sizə bağlama deyəcəm. Kim onu tapsa, həmin adama bir beşlik qızıl pul verəcəm. Əgər tapmasanız mən sizdən bir manat alacam.

Aşıq yenicə sözə başlamaq istəyir ki, birdən ayağı sürüşüb yıxılır. Hamı aşığın vəziyyətinə gülür. Özünü itirməyən aşıq üzünü camaata tutub dillənir:

Əmim oğlu Mürşüddü,
Yadıma bir şey düşübdü.
Soruşuram nə zaman,
Bu daş bura düşübdü?

– deyən aşıq ortaya düşən daşa işarə edir.

Uşaqlıqdan hazırcavab olan Hacı Kərim aşığın bu tapmacasına belə cavab verir.

Ayağın bərk sürüşdü,
Hamı birdən gülüşdü.
Dünya binnət olandan,
Bu daş bura düşübdü.

Bu cavab aşığın çox xoşuna gəlir. Hacı Kərimi yanına çağırıb papağının altından “qızıl beşlik” çıxarıb ona verir.

Babam deyərdi ki, bu bir bənd şeir onun ilk dəfə dilindən çıxan nur oldu, o vaxt onun təxminən 13-14 yaşı olardı. Aşıq onun yaxşı səsi və qabiliyyəti, hazırcavab olduğunu deyir və istəyir ki, onu aşıq olması üçün yanına şeyird götürsün. Onun dayısı Abdürrəhman ağa razı olmur ki, bunu oxudacam yaxşı istedadı malikdir” [136].

Deyilənə görə, ustad aşıqlar hər adamı özlərinə şeyird götürməzlərmiş. Onlar o şeyirdlə demək olar ki, ömürlərinin xeyli hissəsini birgə yaşayırlar. Onlarla yol yoldaşı, məclis ortağı olurlar. Bəzən “ustada qulluq” sözünü təkcə sənət qulluğu kimi izah edirik. Ancaq el arasında deyilənlərə və ustadlarımızdan eşitdiklərimizə görə deyə bilərik ki, şeyirdlər gün-

lərlə ustadın evində qalar, ona hər işində kömək edərmişlər. Qapıda-bacada, evdə-eşikdə nə iş varsa görərmişlər. Ona görə də qulluq etmək sözü həm konkret, həm də məcazi mənada işlədilmişdir. Şəyird ustadına o qədər bağlı olur, onun dediklərinə o qədər inanır ki, yalnız öz ustadını təbliğ edir.

Burada ustad-şəyird münasibəti üçün mühüm olan bir cəhətə də nəzər salmaq lazımdır. Ustadlar şəyird olmaq istəyən uşaqları müxtəlif üsullarla sınağa çəkərmişlər. Onun aşıqlıq sənətinə ötəri həvəsi olub-olmadığını yoxlayarlarmış. Məsələn, Aşıq Avdının şəyirdlərindən birini belə yoxlayır:

Ələddin adlı bir şəyird Aşıq Avdının yanına gəlirmiş ki, ustadın aşıqlıq sənətini öyrənsin. Ancaq bu şəyirdin davranışı, ürcöyüşü (Qazax ağzında ürcöyüş oturub-durması, davranışı deməkdir) ustad aşığın xoşuna gəlmir. Bir gün aşıq həyat yoldaşına deyir ki, heyvanı çölə qatanda Ələddinlə get qat. Qayıdanda soruşur ki, arvad bu uşaq, gedib-gələndə heç qım-qıma dedimi? Yasəmən qarı deyir ki, vallah a kişi heç ağzını belə qımıldatmadı. Aşıq Avdı deyir ki, arvad onda bundan aşıq olmaz. O gündən Aşıq Avdı o uşağı aşıqlıqdan uzaqlaşdırır. Çünki aşıqlar ən azından ilk mərhələni qım-qıma ilə başlayırlar [126].

Ustadsız aşıqlar məclislərdə çox da hörmətlə qarşılanmazlarmış, belə ki, hər aşıq öz ustadı ilə bilinərmiş. Bu qayda XVI əsrdən bu günə qədər yaşamaqdadır [3, 87; 49, 32-33].

Qazax mahalı iki aşıq mühitinin – Göyçə və Borçalı ustad aşıqlarının sənətkarlıq xüsusiyyətlərini özündə birləşdirib. O baxımdan Qazax mahalındakı aşıqların bir qisminin ustadı ya Göyçə, ya da Borçalı aşıqları olub. Ancaq zaman keçdikcə özləri də ustadlaşan Qazax aşıqları Borçalı, Göyçə aşıqlarına ustadlıq etmişdir. Belə demək mümkündürsə, hətta Qazax aşıq sənəti Borçalı və Göyçə aşıq sənətinin sintezidir. Bəzi aşıqlar həm Göyçə, həm də Borçalı aşıq sənətindən istifadə edirlər.

Müasir dövr Qazax aşıqlarının əksəriyyəti Borçalı aşıq boğazından və Göyçə aşıq boğazından da istifadə edirlər. Hətta barmaqlarından da istifadə etmələri müşahidə edilir. Aşıqlar arasında belə söz var ki, “xal vurmaq” onların dili ilə desək, hər iki mühitdən də xal vururlar [129]. Bu sintezdən yaranan aşıqlığın təmsilçiləri bu gün də Qazaxda fəaliyyət göstərirlər.

**Aşıq Ədalət Nəşibov
və şeyirdi Məhəmmədəli Məşədiyev**

Məsələn, Aşıq Məhəmmədəli Məşədiyevi, Aşıq İlham Aslanbəyli, Aşıq Şaiqi, Aşıq Avdını, gənc aşıqlardan Aşıq Samiri, Aşıq İlqar Qələmçəlini, Aşıq Əsgəri misal göstərmək olar. Baxmayaraq ki, Aşıq Məhəmmədəlinin ustadı Göyçə aşıq mühitinin mahir ustası Ədalət Nəşibov, Aşıq İlham As-

lanbəylinin ustadı Borçalı aşığı mühitinin davamçısı Aşığı Kərəm Nəsimov, Aşığı Şaiqin ustadı Borçalı aşığı mühitinin davamçısı Aşığı Cəlal Qəhrəmanov, Aşığı Avdının ustadı Borçalı aşığı mühitinin davamçısı Aşığı Yaqub, Aşığı Samirin ustadı Səyid Rəhimov da Borçalı aşığı mühitinin davamçısı olub. Qeyd etdiyimiz aşıqların ustadları aşığılıq sənətini öyrəndikləri ustadlarının sənət yolunu davam etdirdikləri halda onların müasir dövrdəki şəyirdləri isə hər iki mühitin, yəni həm ustadlarının, həm də ustadlarının ustadları olan aşıqların yaradıcılığını təbliğ edirlər. Bu vəziyyət müasir dövr gənc aşıqların əksəriyyətində müşahidə edilir.

Ustad yanında şəyirdlik edən aşıqlardan biri də Məhəmməd Qocayevdir.

Aşığı Məhəmməd 1908-ci ildə Qazax mahalının II Şıxlı kəndində kasıb kəndli ailəsində anadan olub. 1928-ci ildən aşığılıq sənətinə başlayan gənc Məhəmmədin ilk ustadı Aşığı Səməd olub. Elə həmin ildə onun ustadı kənddən köçdüyündən aşığı sənətini yarımçıq qoyur.

Bir gün təsadüfən Qazax mahalında toy məclislərinin birində Borçalı mahalının məşhur söz ustası Aşığı Sadıqla görüşür və ondan xahiş edir ki, onu özünə şəyird götürsün. 1932-ci ildən etibarən Aşığı Məhəmməd Sadıq Sultanova şəyirdlik edib. Deyilənə görə, Aşığı Məhəmməd güclü hafizəyə, dərin biliyə malik imiş. Elə ona görə də ustadı ona “Dərya” ləqəbi verib. Dərya Məhəmməd dövrünün sayılıb-seçilən ustad aşıqlarından olub. O, olduqca zəhmli, ağır təbiətli, təmkinli, bir az da qaraqabaq, sərt baxışlı, sərt xasiyyətli, tələbkar insan imiş. Elə bu səbəblərdən də ustad hər aşığı özünə şəyird götürməzmiş. O, Aşığı Əlyarın (Borçalı, Təkəli), Aşığı Rəşidin (Qaçğanlı), Aşığı Kamanların (Borçalı), Aşığı Yaqubun (II Şıxlı) ustadı olmuşdur.

Dərya Məhəmməd ustad görməyən aşıqlara belə deyərmiş:

Ustadsız olan şeyirdə,
Sözləri yalan şeyirdə,
Elimsiz qalan şeyirdə,
İşviot, mahut, bez də birdi.

Ustaddan dərş almayana,
Matifi düz çalmayana,
Öz noxsanın bilməyənə,
Şəkər, bibər, duz da birdi [65, 112].

Aşıq Yaqub Şıxlı

Demək ki, zamanında ustad görməyən aşıqlara əsil aşıq deməzlərmiş. Bəllidir ki, ustadlar şeyirdlərinə məclisi necə idarə etməli olduqlarını belə öyrədiblər. Aşığın ən başlıca mərifəti onun məclis əhlini “bir gözlə” görməsidir. Aşıq Ələs-

gərin şeyirdlərindən Əsədlə Nəcəf Tovuzda Hüseyn Bozalqanlının qonağı olarkən o, söhbət əsnasında bunlara aşılıq sənətinin çox çətin olduğundan, ağır məclislərə düşəndə məclisi necə idarə etmələrindən danışmış, nəsihət eləyir ki: “Sazı əlinə aldın, məclisi də al. Xalqı azdırma, sonra yığa bilməzsən. Başladığın kimi də qurtar. Məclisdəkilərə "bir göznən" bax. Xüsusən kasıblara. Onların ürəyi tez sınar” [65, 110].

Qazax mahalının Çaylı kənd sakini Murad Novruzov [1928-2008] isə belə deyirdi ki, “Aşıq məclisə girəndə məclisdəkilər xam atdı. Əgər aşıq qantarğanı bərk tuta bilsə məclisdən üzüağ çıxar”. Aşığın məclisdən üzüağ çıxmasını ustadı hazırlamış. Əgər ustad görsə ki, hələ də şeyirdi məclisə hazır deyil, onu məclisə buraxmamış.

Aşıq Şəmistan Dərgahquliyev

Bu halda Aşıq Bəhrəmin [1918-1991] yaradıcılığı diqqətimizi daha çox çəkdi. Aşıq Bəhrəm irsən saza-sözə bağlı bir nəsildən olub. Babası Miskin Alı və əmisi Mirzə Səməd

Qazax mahalında tanınmış şair olublar. Aşıq Bəhrəmin ilk ustadı Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər rayonundan Aşıq Hübət olub. Üç il Aşıq Hübətə şeyirdlik edən Aşıq Bəhrəm sənətə tam yiyələndikdən sonra aşıqlığa başlayıb. Keçmişdə aşıq sınağa çəkilən vaxt ustad ona bir məclisi həvalə edirdi ki, öz məharətini göstərsin. Aşıq Bəhrəm də o sınaqdan üzüağ çıxıb. Həmin vaxtdan da Aşıq Hübət şeyirdinə xeyir-dua verib ki, daha məclis apara bilərsən. Səsi-sorağı Gürcüstana çatan Aşıq Bəhrəmlə ustad Aşıq Sadıq Sultanov maraqlanır. Bir nəfərdən xahiş edir ki, onları görüşdürsün. Aşıq Bəhrəmin Gürcüstanın Candar kəndində yaşayan tələbə yoldaşı Qulu müəllim onları görüşdürür. Sadıq Sultanov aşığı sınağa çəkir və onun hələ sənətində tam kamil olmadığını bildirir. Ondan sonra Aşıq Bəhrəm üç il də Aşıq Sadığa qulluq edir. Deyilənə görə, Aşıq Bəhrəm saz havalarının hamısını kamil çala bilirmiş. Hətta onu da qeyd etmək lazımdır ki, Aşıq Bəhrəm bütün havaları eyni pərdənin üzərində dəyişərmiş və 49 dastan bilirmiş. Çox güclü səsə, zəngin hafizəyə malik imiş. Ailəsinin dediyinə görə ölümünə on gün qalmış belə səs telləri dəyişməyib, yüksək səviyyədə çalıb oxuyurmuş. Aşıq Bəhrəmdən Bozalqanlı Hüseynin yaratmış olduğu "Yetim Hüseyn" dastanını 1981-ci ildə folklorşünas alim Elxan Məmmədli tərəfindən aşığın özündən yazıya alınmışdır.

Buraya qədər deyilənlərdən ustad-şeyird münasibətinin üç cəhəti olduğunu görmək mümkündür. Həm ustad aşıqların yaxşı şeyird sorağında olmaları, həm gənc aşığın məclis aparmağa tam hazır olmayanda ustadın yenidən onu hazırlaması, həm də ustad sözünün, məsləhətinin dəyərli tutulması. Hər üç hal burada öz əksini tapıb [137].

Xalq arasında məşhur olan bir əhvalata görə, Aşıq Ələsgər aşıqlıq sirlərini öyrəndikdən sonra məclislərin birində ustadı ilə deyişməli olmuşdur. Bu barədə H.Əlizadə belə ya-

zır: “Aşıq Ələsgər ustadı Aşıq Alı ilə toy, nişan məclislərinə gedəndə bəzən onun dediklərinə qulaq asmaz, öz şeirlərini oxuyarmış. Ələsgərin bu hərəkəti ustadının xoşuna gəlməzmiş, bu hərəkəti tərgitmək üçün ona nəsihətlər edərmiş. Bir gün yenə böyük bir toy məclisində ustadla şeyird arasında söz olur. Aşıq Alının sözü Ələsgərə dəyir, Ələsgər acıqlanır. Ustadı ilə deyişməyi qərara alır. Məclis iki tərəfə ayrılır: bir tərəf Aşıq Alının, o biri tərəf Aşıq Ələsgəri müdafiə edir. Ustad-şeyird bir-biri ilə deyişir, aralarında çox hərbə-zorbalıq, ustadnamələr, divanilər, təcnislər və dodaqdəyməzlər gəlib keçir. Nəhayət, Ələsgər bədahətən məşhur və indiyə qədər heç bir aşıq tərəfindən qabağı söylənməmiş “A yağa-yağa” rədifli təcnisini söyləyir. Aşıq Alı Ələsgərə cavab verə bilmir, məclisi buraxıb gedir. Bu hadisədən sonra Ələsgər ustadından ayrılır. Ələsgər ustadını bağlaması nəticəsində geniş kütlə arasında daha böyük şöhrət qazanır. Onun yanına yaxın-uzaq yerlərdən şeyirdlər gəlir”. Digər mənbələrdə isə bu əhvalat aşağıdakı kimi verilmişdir: “Aşıq Alı Ələsgəri tam yetirib hazırladıqdan sonra bir toy məclisində onunla deyişir, el içində hörmətini qaldıraraq şöhrətləndirmək məqsədilə məğlub olmuş bir aşıq kimi öz sazını da ona təhvil vermək istəyir. Ələsgər isə onun bu xeyirxah hərəkətinə razılaşmayaraq:

Bir şeyird ki, ustadına kəm baxa,
Onun gözlərinə ağ damar damar.

təcnisini söyləyir” [12, 4].

Bir başqa əhvalat da Aşıq Avdı haqqındadır. Aşıq Avdı kürəkəni Rəşidlə Gürcüstana gedir. Bazarların birində Hüseyn Saraclı ilə görüşüb söhbətləşirlər. Rəşid bir də görür ki, Aşıq Avdı birdən bir qoca kişini görüb dizin-dizin sürünərək onun qabağına gedir, əlindən-ayağından öpür. Rəşid maraqlı içində

soruşur ki, bu yaşlı kişi kimdir? Niyə belə etdin? Aşıq Avdı deyir ki, bu Ustad Aşıq Sadıq Sultanovdur. Ustad-şeyird münasibəti hətta bu qədər hörmət-izzət dolu imiş [125].

Ustad-şeyird münasibəti o qədər dərin və səmimi olur ki, ustadlar öz şeyirdlərini övladlarından belə seçmirlər. Öz övladları kimi onlara da məsləhətlər verir, onları da süfrələrinin başında oturdurlar. Burada Mirzə Səmədin “Saritel” dastanında ustad-şeyird münasibətinin övlad-valideyn münasibətinə qədər yüksəltdiyi təqdim edilmişdir: “ Mirzə Səmədin sevgilisi Sariteli başqasına verirlər. Bu xəbəri eşidən Səməd pərişan olur, dünya başına fırlanır. Əli hər yerdən üzülən Səmədin yadına müəllimi Molla Əhməd Əfəndi düşür, odur ki, ona məktub göndərüb kömək diləyir:

Başına döndüyüm Əfəndi qardaş,
Amandı tərlandı sara verməyin.
Seyraquqlar hər tərəfə düzülüb,
Bəxtini eyləyib, qara verməyin.

Professor Rüstəm Rüstəmzadənin yazdıqlarına əsaslanaraq deyə bilərik ki, Mirzə Səməd şəxsən özü ona deyib ki, müəllimi Molla Əhməd Səmədin xətrini çox istəyirmiş [85, 253]. Ona görə də onun xahişini yerə salmır. Bir neçə ağsaqqal da yanına alıb Mansır kişigilə elçi gedir. Mansır kişi deyir ki, “artıq gecdir, qızın həsi verilib”. Şübhəsiz ki, bu xəbərdən hər iki gənc məyus olurlar. Xəbər Səmədi daha da sarsıdır, son ümidi də kəsilir. O, sevgilisinin dərindən dəli-divanə olur. Görünür ki, Mirzə Səməd ustadına öz doğma övladı qədər əziz imiş. Elə bu səbəbdən də Molla Əhməd Səmədin sevgisinə biganə qalmayıb.

Keçmişdə şeyird ustadın evində aylarla qalarmış. Öyrətdiyinin əvəzində ustad aşıq, şeyirdindən təmənna gözləməmiş.

Ancaq bunun müqabilində ustada kimisi inək, kimisi xalça verərmiş. Ustad yanına gedən şeyird bütün aşıq yaradıcılığını tam öyrənib qurtarandan sonra ustadından xeyir-dua alır, ustadı ilə halallaşarmış. Bəzən deyirlər ki, halallıq almamış məclisə getməzmişlər. Keçmişdən üzü bu yana xalq aşıqların məclisdə özlərini neçə aparmaları, ədəb-ərkanları, aşıq yaradıcılığını mükəmməl bilmələri, hazırcavablığı əsasında ustadına afərin söyləyir. M. Həkimov yazır ki, “Burada şagird ana südünün halallığı ilə ustad bərəkallahı eyni məxrəcdə birləşir”. Əslində “ustad bərəkallahı” deyil, ustad-şagird halallığı ana südü qədər halal olmalıdır, – desək daha məntiqə müvafiq olar [45, 517]. Mursəl Həkimov bu barədə fərqli bir fikir də söyləyir: “Şeyird ustadına ən azı 4-5 il qulluq edir. Şeyird aşıq ədəbiyyatında ən çox işlənən aşağıdakı şeir şəkillərini səbr və təmkinlə öyrənir”. Və 100 şeir şəklinin adını yazır [45, 517]. Ancaq qeyd edək ki, şeyird ustada 5, 10 il qulluq etməliymiş, hətta ustadların dediyinə görə, şeyird məclislər aparsa belə, ömrünün sonuna qədər ustadın yanına gedib-gələrmış.

El arasında belə bir ifadə var, deyirlər şeyird “ustad şilləsi” görməlidir. Ustad şilləsi ustad tənbehi deməkdir. Ustadların dediyinə görə, yeri gələndə ustad şeyirdin düz çal-mayanda barmaqlarına vurarmış. Deyilənə görə, Aşıq Avdı yaşlı vaxtlarında deyərmiş ki, “qırıl a barmaqlar, daha sözümə baxmır”. Bu da onu göstərir ki, ustad öz-özünü də tənbeh edirmiş.

Şifahi şəkildə yaşadılan qaydaya və ənənəyə görə aşığa o halda ustad deyirlərmiş ki:

1. Ustaddan dərslərs al
2. Saz havacatlarını düzgün ifa etsin
3. Söz ehtiyatı çox olsun
4. Aşıq Ələsgərin yaradıcılığını təmiz bilsin
5. Dastanların hamısını bilsin

6. Güclü yaddaşı olsun
7. Natiq olsun
8. Ədəb ərkanlı olsun
9. Məclisi ələ almağı bacarsın
10. Yaxşı səsi olsun
11. Hazırcavab olsun [125].

Bu sayı daha da artırmaq mümkündür, çünki, aşıqdan sınaq meydanında çox şey tələb olunur. Yuxarıdakı “Aşiq Ələsgərin yaradıcılığını təmiz bilsin” faktına diqqət edək. Qazax aşıqları keçmişdə daha çox Aşiq Ələsgərin yaradıcılığı ilə sınağa çəkilərmiş. Burada həm Aşiq Ələsgərin yaradıcılığına xalqın sevgisi böyük olduğu, həm də Göyçə aşiq mühitinin sənət əlaqəsi özünü göstərirdi. Ustadan dərs alsın və ya ustad yanında yetişsin şərti də çox önəmlidir. Bununla bağlı Hüseyn Cavanın bir şeirinə diqqət edək:

Aşiq çənəm, huşum cəmdir, çox imtahan vermişəm,
Ələsgərdən dərs almışam, sözdən qala hörmüşəm.
Aşıqlığın sirrin bilib, hər elminə bələdəm,
Divanım bol, təcnisim çox, təxmis yüküm vurmuşam.

Dodaqdəyməz cəm etmişəm, neçə mindir sərimdə,
İyirmi səkkiz tərs əlif-bey dilimdə əzbərimdə.
Diltərpənməz hesabı yox, hər biri öz yerində,
Minib eşqin səməndini, məclisinə sürmüşəm.

Təcnisin cığalısın, xəndəngisin seçmişəm,
Ariflərin məclisində imtahandan keçmişəm,
Cavan Hüseynəm, dalğalanıb dəryalar tək coşmuşam,
Təbim coşub, bu gün sənin meydanında durmuşam.

Folklorşünas alim Vaqif Vəliyev aşıqları əsasən üç qrupa bölərək qeyd edir ki, birinci qrupa ustad aşıqlar daxildir. Onlar aşıq sənətini yaşadan və inkişaf etdirən görkəmli sənət ustalarıdır. Molla Qasım Şirvani, Yunus İmrə (XIII əsr), Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq, Xəstə Qasım, Qaraca Oğlan, Şəmkiqli Aşıq Hüseyn, Aşıq Şenlik, Aşıq Əsəd, Aşıq Şəmşir, Mirzə Bilal, Hüseyn Cavan, Mikayıl Azafli və b. ustad aşıqlardır. Ancaq burada aşıqlarla təriqət şairləri, xəyali şairlərlə aşıqlar bir-birinə qarışdırılmışdır.

Vaqif Vəliyev qeyd edir ki, ustad aşıqlar yalnız aşıq yaradıcılığını bilmələri ilə deyil, eyni zamanda, coşqun şairlik təbinə malik olmaları, yaxşı saz çalmağı, məclis aparmaq bacarığı ilə də fərqlənirlər [98, 147].

Əslində yuxarıda qeyd etdiklərimizə nəzər saldıqda Vaqif Vəliyevin ustadlığın şərti ilə bağlı söylədiyi fikirlər çox az və bəsit görünür. Tədqiqatçının ikinci qrupa daxil etdiyi aşıqlar ifaçı aşıqlardır. O yazır ki, bunların şairliyi, fərdi yaradıcılığı istedadı olmasa da, gözəl səsə, yaxşı saz çalmaq və məclis aparmaq qabiliyyətinə malik olurlar. Onlar əsrlərdən bəri yaranan və ustad aşıqların indi də inkişaf etdirdiyi zəngin xalq poeziyasını, epik əsərləri öyrənir və gələcək nəsil üçün yaşadırlar. İfaçı aşıqların da şəyirdləri olur.

Üçüncü qrupa aşıq poeziyası üslubunda şeir yaradan el şairləri daxildir. Onların çoxu məclis aparmağı bacarmır, saz çalmağı bilsələr də, yaxşı oxumaq qabiliyyətləri olmur. Lakin bu sənətkarlar aşıq poeziyasını zənginləşdirir, dövrün aktual məsələlərini öz şeirlərində əks etdirirlər. Bu mənada el şairləri aşıq poeziyasına yeni nəfəs, ictimai məzmun gətirirlər. Onların əsərləri klassik aşıq şeri formasında olsa da, burada müasirlik son dərəcə güclüdür [98, 148].

Aşıq Sadıq Avdioğlunun dediyinə görə, elə aşıq var ki, 80 yaşında olmasına baxmayaraq qeyd etdiklərimizin hamısını

bilmir, ancaq aşiq var ki, 40-45 yaşlarındadır bütün havaların düzgün ifa tərzi, dastanlarımızın hamısını, eləcə də bütün şərtləri bilir, o halda ona “ustad aşiq” deyilir. Ustad aşiqda “bilmirəm”, “məndə yoxdur”, “yaddaşım itib” kimi sözlər olmalıdır.

Aşiq Sadıq Sultanovun ən çox bəyənib dəyər verdiyi şeyirdlərindən biri də Aşiq Avdı olmuşdur. Aşiq Avdı 1909-cu ildə Qazax mahalının Qaymaqlı kəndində anadan olub. Uşaq yaşlarından saza çox meyl edən Avdı taxtadan saz düzəldib çalarmış. Atası İsa kişi onun saz çalmasına qarşı olsa da, onun bu sənətə çox böyük həvəsini görüb bir gün Avdını Canallı Aşiq Məmmədinin yanına aparır. Ustad Aşiq Məmməd yataqda xəstə yatmış. O, Aşiq Avdının səsinə qulaq asıb, onun əl hərəkətlərinə fikir verərək bəyəndiyini söyləyir və onu Aşiq Sadıq Sultanovun yanına aparmağı məsləhət bilir. İsa kişi belə də edir.

Aşıqların dediyinə görə, Aşiq Avdı saza sitayiş edərmiş. Hətta o and içəndə belə saza and içərmiş. Şeyirdlərinə olduqca tələbkar olan ustad aşığın işlətdiyi “Kim bu sənətdə kamilləm deyirsə, onda sənət qurtardı” sözü hələ də aktualdır. [137]. Aşiq Avdının ən istedadlı şeyirdlərindən biri Aşiq Cəlal Qəhrəmanovdur. Səməd Vurğunun nakam ölümünə “Nakam qoydun əlli yaşda, Vurğun tək insanı dünya!” deyən şair özü də Vurğun ömürlü olur. Ustad-şeyird münasibətlərinin artıq övlad-valideyn münasibəti kimi dərinləşməsi Avdı-Cəlal yaradıcılığında öz əksini tapır. Aşiq Avdı şeyirdinin ölümünə tab gətirə bilmir. O, həm bir sənətkar, həm də övladı qədər əziz olan şeyirdinin ölümü haqqında belə yazır:

Aşıq Avdı Qaymaqlı

Bu saray bir də yapılmaz,
Kərən sındı, mil qırıldı.
Cəlalım daha tapılmaz,
Cığır itdi, yol qırıldı.

Bəla mənnən tən gəlifdi,
Neynim, fələkdən gəlifdi.
Dağ başına çən gəlifdi,
Şah budaqdan gül qırıldı.

Min yol dinlədim azınnan,
Heç doymadım avazınnan.
Aşıq Avdının sazınnan
Pərdə düşdü, tel qırıldı [10, 31].

Aşıq yaradıcılığında tarixən ustad oğlundan şeyird olmaz deyimi olub, müasir dövrdə də bu deyim aktualdır. Əslində doğru ifadədir, çünki sənət bəzən irsi keçmə, bəzən də varislik yolu ilə baş verir. Bu ənənəni Qazax aşıqlarında da görmək mümkündür. Belə ki, uşaq yaşlarından şair Temraz [1915-1994] şeirlər yazır, saz çalmaq həvəsinə düşür. Onun atası Bayram kişi də çox yaxşı saz çalarmış. Saz çalmağı atasından öyrənən şair Temraz mahir ifaçı imiş.

Aşıq Ədalət Nəşibov
“Yeddi oğul istərəm” filmindən

Aşıq Ədalət Nəşibovun [1939] da ilk ustadı atası olub. O, atasından demək olar ki, sazın bütün sirlərini öyrənib. Sonra sazın sirlərinə daha dərinlən yiyələnmək üçün Aşıq Məmmədyara qulluq edib.

Digər bir ustad oğlunu misal göstərək. Aşıq Sadıq [1939] ustad Aşıq Avdının ailəsində doğulub. Orta məktəbdə oxuduğu illərdə sinəsində saz təsəvvür edərək barmaqları ilə havada saz çalarmış. Atadan irsi keçmə olduğu üçün o, atasının şeyirdlərinə öyrətdiyi havaları gözləri ilə baxaraq mənimsəyirmiş.

Azərbaycan aşıq yaradıcılığının tərkib hissəsi olan ustad-şeyird münasibəti, aşıqlıq sənətinin birinci şərtidir. İkinci şərt aşıqların bütün yaşam boyunca özlərini və sənətlərini inkişaf etdirməkdirsə də bunun da başlanğıcı aşığın hansı ustadından sənətin sirlərini öyrənməsinə, hansı aşıq mühitinin nümayəndəsi olmasına bağlıdır. Bir sözlə, mühitlərin formalaşmasında əsaslı rol oynayan ustad aşıqlar sənətin həmişəyaşarlığını təmin etmək üçün şeyird yetişdirməyi də unutmamışlar. Qazax aşıq mühitinin ustad aşıqları da bu ənənəni davam etdirərək aşıqlıq sənətinə yeni ruh, yeni estetik kriterilər gətirmişlər.

III BÖLÜM

QAZAX AŞIQLARI VƏ EL ŞAİRLƏRİNİN BƏDİİ SƏNƏTKARLIQ ÖZƏLLİKLƏRİ

Qazax aşıqları və el şairlərinin yaradıcılığında janr özünəməxsusluğu

Müxtəlif mövzularda, həmçinin müxtəlif janrlardan istifadə etməklə şeirlər yazan Qazax mahalının ustad aşıqları məharətlərini aşiq şerinin çətin növlərində də sınımışlar. Onların yaradıcılığında eyni hərf üzərində qurulmuş şeir növü, aşiq şeir şəkillərinin bütün növləri, zincirləmələr, dodaqdəyməz, qıfılbənd, cıǵalı tənris, gedər gəlməz tənris, güllü qafiyə, sijilləmə kimi növləri daha aktualdır. Aşiq yaradıcılığının yazılı ədəbiyyat kimi zəngin bədii növləri vardır. Zəngin aşiq şeir şəkilləri həm forma, həm də ideya-məzmun baxımından çoxsaylıdır. Qazax mahalı aşıqlarının və el şairlərinin yaradıcılığı janr rəngarəngliyi baxımından geniş əhatə dairəsinə malikdir.

Məlumdur ki, xalq şerinin ən geniş və ən qədim şeir şəkillərindən biri qoşmadır. Qoşma aşiq yaradıcılığında ən geniş istifadə olunan şeir şəklidir. Azərbaycanın bütün bölgələrində ustad aşıqlar və şairlər bu şeir şəklindən daha çox istifadə etmişlər. Həmçinin Qazax aşıqları, el şairləri də bu şeir şəklindən məharətlə istifadə etmişlər. Misgin Əli, Şeyda Əziz, Mirzə Səməd, Aşiq Məmmədyar Əminov kimi şair-aşıqların qoşmaları bu gündə məclislərdə aşıqlar tərəfindən ifa olunmaqdadır.

Klassik aşiq ədəbiyyatının əsasları üzərində ərsəyə çatan, saz-söz sənəti ənənələrini layiqincə davam və inkişaf etdirən Qazax aşıqları və el şairlərinin ədəbi irsi bu bölgədə aşiq şeri-

nin zəngin bir qolunun mövcudluğundan xəbər verir. Araşdırılması son dərəcə vacib olan bu irs, ümumiyyətlə, Azərbaycan xalq ədəbiyyatının indiyə qədər qismən araşdırılmış bir sahəsini əhatə edir. Müxtəlif illərdə yaşamış aşığı-şairlər zəngin çalarla aşığı şerinin aşağıdakı şəkillərində dəyərli bədii nümunələr yarada bilmişlər:

1) Bayatı 2) Gəraylı 3) Qoşma 4) Cığalı qoşma 5) Təcnis 6) Cığalı təcnis 7) Gedər-gəlməz təcnis 8) Dodaqdəyməz 9) Divani 10) Dodaqdəyməz divani 11) Muxəmməs 12) Cığalı muxəmməs 13) Deyişmə 14) Güllü qafiyə 15) Zincirləmə 16) Bir hərf üzərində yazılan şeir (hərfüstü).

Aşıqların və el şairlərinin dastan yaradıcılığını və aşığı rəvayətlərini, aşığı qaravəllilərini də bu siyahıya əlavə etsək çalarlıq daha qabarıq görünər. Akademik Mirzə İbrahimov haqlı olaraq yazır ki, “Azərbaycan dilinin təbiətinə daha uyğun olan heca vəznə əsas şeir vəznə olmuşdur. Əsrlər boyu davam edən daxili proses və təkamül nəticəsində bu vəznə aşığı şerinin qoşma, gəraylı, təcnis, muxəmməs və müsəddəs kimi əsas formaları yaranmışdır. Bu formalar içərisində ən çox yayılmış qoşma və gəraylıdır. Nəinki ayrı-ayrı şeirlərin, dastanların da əksəriyyətində qoşma və gəraylı hakim formadır. Bədii formanın özünün yaradıcılıq metodu ilə, realist və ya antirealist meyllərlə üzvi surətdə bağlı olduğunu nəzərə alsaq, xalqa yaxın olan qoşma və gəraylının geniş yayılmasının səbəbsiz olmadığını görürük” [52, 13-14].

Professor Vaqif Vəliyev isə yazır ki, “Azərbaycan aşığı yaradıcılığı tarixində qoşma janrında şeir yaratmayan şair-aşığa təsadüf etmirik. Eyni zamanda, xalq poeziyası ilə üzvi surətdə bağlanan, doğma ana dilində yazıb-yaradan görkəmli Azərbaycan şairlərinin əksəriyyəti xalq şeri janrlarında, o cümlədən də qoşma və gəraylı şəklində yazmışlar” [99, 79].

Misgin Əli Qazax rayonunun dağ hissəsində uzaq bir kənddə 1881-ci ildə anadan olmuşdur. Misgin Əlinin ailəsi çox yoxsul olduğundan Əli uşaqlıqdan mal-qara otarmış, çobanlıq etmişdir. Misgin Əli şeir deməyə erkən yaşlarında başlamış, bizə qədər onun bir çox gözəlləmə və gəraylıları gəlib çatmışdır. Ancaq onun dövrümüzə çox az şeirləri gəlib çatmışdır. O, ən çox qoşma janrının gözəlləmə növündə şeirlər yazmışdır. Onun “Görmüşəm” gözəlləməsi daha aktualdır. Şair bəlkə də çobanlıqla məşğul olub təbiət qoynunda daha çox olduğu üçün gözəllikdən, ilham verən amillərdən yazmışdır. Aşağıda onun bir gözəlləməsini misal verməklə bu el şairinin sadə üslubu haqqında təsəvvür əldə etmək olar:

Gözəl, sənin həsrətini çəkirəm,
Üzünə tökülən teli görmüşəm.
Bir busə lütf edib, eyləsən kərəm,
Zənəxdanda qoşa xalı görmüşəm.

Və yaxud:

Baxırsan Misginə yenə qıyğacı,
Olmuşam üzündə xalın möhtacı,
Ovlayanda qub-qazı, turacı,
Sonalar məsgəni, gölü görmüşəm [18, 320].

Qazax aşıqlarının yaradıcılığında qoşma, gözəlləmə demək olar bütün aşıqların yaradıcılığında öz əksini tapır. Elə ən çox qələmə alınan aşıq şeir şəkli kimi də qoşma, gəraylı, tənris və müxəmməs, deyişmə, ustadnamə və divani növünü göstərmək olar.

Qazax aşıqları gəraylı şeir şəklindən də geniş istifadə etmişlər. Gəraylı haqqında Azərbaycan folklorşünaslığında

müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Bəzilərinə görə, gəraylı şeir şəklinin yaradıcısı gəray tayfası olmuşdur [79, 265]. M.Seyidov isə, “bəzi Azərbaycan qəbilələrinin adı ilə bu gün də bir çox melodiyalar, şeir formaları mövcuddur. Misal üçün, ovşarı havasının ilk müəllifləri əfşarlar, bayatı, gəraylı, qaytağı havalarının ilk müəllifi isə bayat, gəray, qaytaq qəbilələridir” [90, 180] deyir. Məntiqlə düşünsək tədqiqatçı düzgün müqayisə aparmış və təsdiqləmişdir. Çünki havacatların adı ilə tayfaların adı təsadüfi üst-üstə düşə bilməz.

Qazax aşığıları gəraylı şeir şəklində daha çox məhəbbəti, gözəli tərənnüm etmiş, real həyat lövhələri yaratmışlar. O baxımdan Aşiq Bəhrəmin bir gəraylısında real həyat səhnələrinin təsvirini izləyirik:

Belə sərxoş gedən ay qız,
Getmə qadasın aldığıım.
Məni Məcnun edən ay qız,
Etmə qadasın aldığıım.

O gün kimi camalından,
Üzündən, qara xalından,
Ay qız məni xəyalından,
Atma qadasın aldığıım [65, 330].

Aşiq şeir şəkillərinin bir çox növlərindən məharətlə istifadə edən aşiq ruhlu şairlərdən biri də şair Qulu Məşədiyevdir. O, 1928-ci ildə Qazax mahalının Çaylı kəndində anadan olmuşdur. Uşaqlıq yaşlarında Ceyrançölündə çobanlıq edən Qulu qoşma, gəraylı, müxəmməs, təcnis, cığalı təcnis, divani şeir şəkillərində şeirlər yazmışdır. Yaradıcılığında özünəməxsus üslub işlədən şairin poeziyasında bir hərf üzərində yazılan şeir növünə də rast gəlmək mümkündür. Şeirdəki sözlərin ha-

mısı bir hərfin üstündə yazılan şeir şəklində hərfüstü deyilir. “D” hərfi üzərində yazılmış şeir əslində qoşmanın bir növüdür. Çünki, şeir 11 hecalıdır, ancaq şeirdəki tapşırma misrasını nəzərə almasaq bütün sözlər “d” hərfi üzərində qurulmuşdur:

Dolaşdım dağları dəli divanə,
Danışdım dərdimi dağa, dözmədi.
Dağdakı dağlara dayanan döşüm,
Dünənki düyünə dağa dözmədi.

Dedim dostum, düzcə danış, düz dolan,
Dara düşməz dedim düzlüyə dalan.
Düzlərdə dolaşan, düzdə dolanan,
Düşəndə dəreyə, dağa dözmədi.

Dünyanın duyğusun duyan dilbərin,
Dolanıb dövrədən doyan dilbərin,
Quluya dərdini deyən dilbərin,
Dönəndə dərdləri dağa dözmədi [93, 58].

Bu şeir növündən təkcə Şair Qulu deyil, bir çox şairlər, o cümlədən Allahverdi Hacıyev (Şair Həvəskar) də istifadə etmişdir. Şair Allahverdi 1929-cu ildə Qazax mahalının Ağköynək kəndində anadan olub. Uşaq yaşlarından şeirlər yazıb. Onun da yaradıcılığında “B” hərfi üzərində yazılmış şerə rast gəldik:

Bismillahla bərkimişəm, bişmişəm,
Belə bəd başlama, bədə bədəm, bəd.
Bəşər bəndəsiyəm başdan binadan,
Barışmaram, bedasıla bədəm bəd.

Bir bağbanam becərdiyim bağa bax,
Badama bax, bağçaya bax, bağa bax.
Bərk bağlanıb belimdəki bağa bax,
Belə bağla bünövrədən bədəm bəd.

Həvəskara, bir baladı balası,
Baldan da betərdi, balam balası.
Babasına bəd baxarsa balası,
Balamın da balasına bədəm bəd [65, 472].

Qədim türk şerində assonans qafiyəli, alliterasyonlu şeirlərin sonradan bir hərf üzərində qurulan şerə dönüşməsi prosesi baş vermişdir. Bu da əslində heca vəznli aşığı şerinin tarixən çox qədim olduğunu isbatlayır.

Aşığı Məhəmməd Qocayev isə digər aşığı və el şairlərindən fərqli olaraq bir hərf üzərində dodaqdəyməz yazmışdır. Ancaq onun şerində bir az dolaşıqlıq nəzərə çarpır. Belə ki, şer in təkcə birinci bəndi “s” hərfi üzərində qurulmuşdur. Digər iki bənddə isə ən çox “s” hərfi işlənsə də, başqa hərflərdən də istifadə olunmuşdur. Məsələn:

Sənin sərin sərsərlərdən sərindi,
Sərdən sini, sini sərdən sən gətir.
Sinin sehri səhralara sehr edər,
Sal sərini səhərdən sən gətir.

Ancaq sonrakı bəndlərdə bu prinsip gözlənilməmişdir:

Sini sin yazginən, sin gəlsin sinnən,
Fitrəsin say eylə səliqəsinnən.
Fitrəsin cəsədin sin hirsinnən,
Qırsın sərin, sərəsərdən sən gətir [65, 137].

Burada misraların hamısını bir hərf üzərində qurmaq qaydası pozulmuşdur. Əslində bu şerin dodaqdəyməz təcnisidir. Bəlkə də dodaqdəyməz təcnis olduğu üçündür ki, aşıq bütün bəndləri "S" hərfi üzərində qurmağa çətinlik çəkibdir.

Aşıq Saqifin də yaradıcılığında "G" hərfi üzərində qurulmuş şeir növü vardır. Rəhimov Saqif Nuru oğlu 1960-cı ildə Qazax mahalının Məzəm kəndində anadan olub. Atasını Nuru kişi həvəskar aşıq olub. Saz sənətinə olan həvəs atasından aşıq Saqifə də keçib. Onun ilk ana laylası evlərindən asılan sazda çalınıb. Aşıq Saqif ilk dərslərini atasından alıb. Sonralar isə Aşıq İmrana, Aşıq Ədalət Nəsibova şəyirdlik edib. Hətta o, Aşıq İmran, Əli Quliyev və bir çox aşıqlardan sənətin bütün sirlərini öyrənib.

Gülmək gözəllərin gözəlliyidi,
Görüşə gələndə gülə-gülə gəl.
Gözüm gözlərini görməyə gəldi,
Gizlətmə gözünü gülə-gülə gəl.

Gizləncə gəlmişəm gülüm görüşə,
Gözümə güzgüdü gözündə gilə.
Gizlətmə güzgünü gülüzlü gülə,
Görməyə gözümü gülə-gülə gəl.

Gəlmişəm gözəlim gözün görməyə,
Gecəmi gündüzmü gəlmişəm görməyə.
Gedək gülüstana, gedək göyçəyə,
Gözəli Saqifin gülə-gülə gəl [126].

Aşiq Saqif Rəhimov

Aşiq Saqifin yaradıcılığı ilk dəfə tərəfimizdən toplanıb, tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Qoşmanın bir hərf üzərində yazılan növünə demək olar ki, çox az təsadüf olunur. Buna baxmayaraq gənc şair Vüsal Rzayevin də yaradıcılığında “S” hərfi üzərində yazılmış şerə rast gəlinir:

Sənsən səadətim, sənsən sevincim,
Sev səni sevəntək sevim, sevinim.
Sənsiz sənsizlərəm, səninlə sənəm,
Sənsizlik sevgimi silə, sevmərəm [89, 42].

Kaşqarlı Mahmuda görə, qoşma (“quşqu”, “qoşqu”) X-XI əsrlərdən xalq arasında çox geniş yayılmışdır. Qoşmada hiss və duyğular ifadə olunur. Əslində qoşma janrında təbiət gözəllikləri də öz yüksək bədii ifadəsini tapır. Məlumdur ki, qoşmanın bir çox növləri var. Məsələn ustadnamə, vücudnamə, gözəlləmə, qıfılbənd. Demək olar ki, Qazax aşığı yaradıcılığında yuxarıda qeyd etdiyimiz qoşma növlərinin hamısından geniş istifadə edilib.

Aşığı şerinin çətin növlərindən biri də qıfılbənddir. Qazax aşığı qıfılbəndə “bağlama” deyiblər. Şair Temraz bir bağlama ilə dövrünün aşığılarını sınağa çəkib:

Şahdan çox böyükdür, haxdan balaca,
Baş əyər sultanlar, xanlar, o nədi?
Yetmiş iki millət ad qoymuş ona,
Tabedi ona din imanlar o nədi?

Danışıb, söyləməz əyləşər başda,
Haqqınan danışar haqq ilə ərşdə.
İsdədilər aparsınlar behiştə,
Aparmadı peyğəmbərlər, o nədi?

Axırda Məhəmməd çəkdi salavat,
Qılıb namazını etdi ibadət.
Hax yaradıb, haqda özüdü şəhadət,
Müjdə etdi əsabalar, o nədi?

Novruzlu özünü salma dərinə,
Kim qul oldu gedib ərşin pirinə.
Kimin getmək olmaz xeyir şərinə,
Nə ölməz, nə itməz yaşar, o nədi?

Qıfılbaşnd söyləmək aşığıdan həm ənənədən gələn bilikləri, həm də oxuduqlarını sintez edərək sorğu şəklində soruşduğu məsələlərdir. Yuxarıdakı qıfılbaşnd (bağlama) də dini biliklərlə əlaqəlidir. Şair Temrazın yaradıcılığındakı bağlamalar daha çox dinlə bağlıdır. Bu da hələ sovet dövründə şairin dinə olan inamından xəbər verir. Gəncə şəhərində bir mollaı imtahana çəkən şair belə yazır:

Molla əmi, aç Quranı xəbər ver,
Beşdi, usulidin nəyə bağlıdı?
Məkkə, Mədinəyə qoydular bina,
Onun kərpicləri nəyə bağlıdı?

Neçə min kərpicdən, neçə min daşdan,
Kimiydi salavat çevirən başdan?
O kimiydi enib gəldi mehracdan,
Əzəlki mətləbin nəyə bağlıdı?

Bu bağlamalardan da aydın olur ki, şair əslində mollaın dini biliyini yoxlamaq, imtahan etmək fikrində olub [65, 297-298].

Şair Qulunun bağlaması isə bir az fərqlidir. O konkret olaraq hər hansı bir aşığa bağlama deməyib, bütün aşıqlar və el şairlərini nəzərdə tutaraq yazıb. Bu bağlama “Gedir” adlanır. Aşağıda bu bağlamanın hamısını təqdim edirik:

Bir namə yazmışdım göndərdim sizə,
Oxu mənasını halı ol gedir.
Sadəcə bir şeydi tap görüm nədi,
Bədən durur, ürək vurur, qol gedir?

Görərsən hər yerdə sən eyləsən zənd,
Dəmirdən otaqdı üstü aynəbənd,
Nə ağacdı, nə sümükdü, nə də ət,
Dayanmayıır gecə-gündüz yol gedir.

O sığınıb bir aynalı otağa,
Bülbül tək cək vurur qonmur budaga.
Üz tutub gedəndə tərpanir sağa,
Görüm ona kimlər deyir sol gedir.

Bilənlər bu işdən tez olar halı,
Yerbəyer düzülüb üzündə xalı,
Pir deyib dolanır on iki vağzalı,
Heç birində dayanmayıır zol gedir.

Yoxdu payızı, qışı, yazı, yayı var,
Üzündə xalının altmış sayı var.
Kim bilərsə beş qiymətlə payı var,
Qolu deyər bilməyənlər nol gedir (saat).

Yuxarıdakı fəsildə də deyildiyi kimi, Şair Qulu uşaq yaşlarından çobanlıqla məşğul olub. Ömrünün çox hissəsini təbiət qoynunda, Ceyran çölündə keçirib. Elə bu səbəbdəndir ki, onun yaradıcılığında təbiət mənzərələri, dağların gözəlliyi daha çox təsvir olunub. Bu hallar “Bir alət gördüm” bağlamasında da özünü göstərib. Cəhrə haqqında yazılan bu şeir poetik baxımdan zəif olsa da (Bu gün bir alət gördüm, Həmişə işi bir yönədi, Başından noxdalanıb, Ayağında var poladı. Hər rəng xörək yeyər, Hamısının birdi dadı, Bir şəxs onu işə salar, O, yerindən getməz adı. Deyirəm onun cəsədində, Nə atı var, nə nalı var və s.) cəhrənin təsviri baxımından maraqlıdır [92, 219-220].

Qazax aşıqlarının və el şairlərinin yaradıcılığında təcnis janrına da çox üstünlük verilir. Demək olar ki, həm aşıqların, həm də el şairlərinin hər birinin yaradıcılığında təcnisin bütün növlərindən istifadə edilib. Təcnis ümumilikdə aşiq yaradıcılığında ən geniş müraciət olunan şeir növüdür. Təcnisin “Bayatı təcnis”, “Gəraylı təcnis”, “Xətəngi təcnis”, “Ayaqlı təcnis”, “Cığalı təcnis”, “Nəfəsçəkmə təcnis”, “Dodaqdəyməz təcnis”, “Zəncirləmə təcnis”, “Öyüdnamə cığalı təcnis”, “Əvvəl-axır hərf üstə təcnis” kimi növləri olsa da, Qazax aşiq mühitində aşıqlar “Bayatı təcnis” və “Xətəngi təcnis” növündən başqa təcnisin qalan növlərinin hamısından geniş istifadə etmişlər. Əslində təcnis növü də şairdən böyük məharət, ustalıq, dilə bələdlilik tələb edir. Tədqiqatçı alim Elxan Məmmədli cığalı təcniyə belə tərif verir: “Məzmunca müxtəlif, formaca eyni və yaxın sözlər qafiyə quruluşunu yaratdıqda həmin şeir təcnis adlanır” [69, 187]. Bəxtiyar Vahabzadə [96, 7], Məhəmməd Əliyev [40], Osman Sarıvəlli [88, 19], Əzizə Cəfərzadə [32], Məmməd Aslan [9, 177] təcnis haqqında daha orijinal fikirlər söyləyərək bildirmişlər ki, təcnis yazmaq son dərəcədə çətin və məsuliyyətliyədir. Lakin onu da qeyd edək ki, təcniyə bağlı ilk mülahizələri Ə. Abid irəli sürmüşdür.[5]

Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Hüseyn Bozalqanlı, Hüseyn Cavan, Aşiq Ələsgər və başqa ustad aşıqlar təcnis janrında gözəl şeir nümunələri yaratmışlar. Məharətli saz çala bilməsinə baxmayaraq el şairi kimi tanınan Hacı Qaracayevin yaradıcılığında da qoşma, gəraylı, təcnis, müxəmməs, divani və deyişmələrə daha çox rast gəlinir. Şair Hacınin “Çəkərəm dağı” təcnisində çəkərəm dağı ifadəsini dörd yerdə işlətməklə, şair özünün hədsiz dərəcədə yetkinliyini, sözlərin mütəhərrik təbiətini bilmək qabiliyyətini göstərməklə çətin və dolaşiq mətləbləri asan və sadə sözlərlə oxucuya çatdırma bilmişdir:

Rəssamam qələmim almışam ələ,
Şəkildə gör necə çəkərəm dağı.
Təbiət veribdir mənə güc elə,
Atıb kəməndimi, çəkərəm dağı.

Gəl atılaq oda görək kim yanı,
Bilirsənmi algebranı, kimyanı.
Mincək tərəziyə əyər kim yanı,
Mən bir ağır daşam, çəkərəm dağı.

Bir şiş ağ görəndə bir şiş qızarmış,
İstəsən qeyzə gəl bir şiş qızarmış,
Hacıyam əlimdə bir şiş qızarmış,
Rəqib sinəsinə çəkərəm dağı [58, 68].

Bu təcnisdə şair dağ sözünü üç mənada işlətməmişdir. Birinci bənddə həm dağın şəklini çəkir, həm də kəmənd atıb dağı çəkir. İkinci bənddə dağı tərəzidə çəkir, üçüncü bənddə isə rəqib sinəsinə dağ çəkərəm deyir.

Təcnis bütövlükdə aşiq yaradıcılığının zirvəsidir. Burada təcnisin forma, mənə və növləri haqqında tədqiqatçı alim E.Məmmədlinin yazdıqları ilə tamamilə razılaşıırıq [68].

Aşiq Məhəmməd Qocayevin (Dərya Məhəmməd) do-daqdəyməz təcni və cıqalı təcnişləri də özəlliklə digər aşiqlərin təcnişlərindən fərqlənir. Ustad aşiq şeir sənətində dərin biliyə malik olduğundan şeirlərində mükəmməl təcniş nümunələri yaradır.

Sənin əslin seynən sinə yaxınsa,
Sin çıxart sən seç sinəndən sin gətir.
Sin-sininəm yazılar sinə sarılar,
Sarıqları aç sinənnən sin gətir [65, 137-138].

Aşığın cığalı təcnisindəki cığalarda qafiyələnən sözlər cinasdır. Burada sözün musiqi ilə ahənginin də önəmli olduğunu vurğulamaq lazımdır. Professor Sədnik Paşa Pirsultanlı yazır ki, “Aşıq şeri musiqili olduğu üçün tez əzbərlənir və müəyyən bir musiqi motivinə bağlılıq onu yaddaşda möhkəmləndirib saxlayır. Aşıq şerinin zehinlərdə, şüurlarda, ürəklərdə uzun illər yaşamasının başlıca səbəblərindən biri budur”. Məsələn, Aşıq Məhəmməd Qocayevin yaradıcılığında bunu daha aydın görmək mümkündür:

Ruzusuna mane olmaq çətindi,
Qismət olsa əgər kimə gəl ha gəl.
Gəl əzizim, gəl ha gəl,
Yoxsul dilər, gəl ha gəl,
Sağlıq olsun gəlməsin,
Bəd gətirər gəl ha gəl.
Tərəqqiyənən tənəzzülə düçarsan,
Bəxtin yatmaq bir də var ki, gəl ha gəl.[65, 138]

Aşıq Avdı Qaymaxlının da cığalı təcnişi diqqətəlayiqdir:

Könlümün tərlandı neyçün gəlmədi,
Gözdəyir gözlərim hayanda qaldı.
Gəl əzizim ha yanda,
Həyalısan hayanda,
Könül gəzən cananı
Gedim gəzim hayanda.
Dolan gözlər dolandırdı hayanda,
Keçdi günlər getdi hayanda qaldı [65, 237].

Qazax aşıqlarından Şair Temraz cığalı təcni slə yanaşı, həm də cığalı müxəmməslər yazmışdır. Onun cığalı müxəm-

məsləri həm məzmununa, həm də estetik tərəflərinə görə gözəl sənət əsərləridir:

Salmısan eşqin gölünə,
Gəl atma ümmana gəlin.
Leylisən insaf eylə,
Mən yazıx Məcnuna gəlin,
Yanıram atəşinə,
Olmuşam pərvanə gəlin.

O mah camalın,
Üzündə xalın,
Ay qadan alım,
Nədir xəyalın.
Qaşların canım alır,
Rəhm eylə mana gəlin. [65, 302, 303].

Onun bir başqa cıqalı müxəmməsində isə təsvirlə tərənnüm, məzmunla forma vəhdətdədir:

Dillənsən bir danışax,
Dilinə qurban mən olum,
Saçın üstə əyri darax,
Telinə qurban mən olum.
Qələmi versən yazax,
Əlinə qurban mən olum.

Əlləri ağsan,
Sinəsi dağsan,
Bir güllü bağsan,
Şükür ki, sağsan
Ağ əllərin tər nörəstə,
Dilinə qurban mən olum [65, 304-305].

Qeyd edək ki, təcnisin “Nəfəsçəkmə təcnis-müsəddəs” forması da vardır ki, aşıq poeziyasında nadir hallarda rast gəlinir. Professor Mürsəl Həkimov yazır ki, “Nəfəsçəkmə təcnis-müsəddəsi şerə görə təhlil etmək bir növ naqislik əlaməti sayılır. Burada şeri saz havası ilə oxumaq əsas şərtdir. Belə ki, birinci bəndin 2-ci, 4-cü və 6-cı misralarından sonra ifaçı aşıq nəfəsini çəkir. Sonra nəfəsini dərib yenidən hava axımını ağız boşluğundan sərbəst buraxır və növbəti misraları saz havasının müşayiəti ilə oxuyur” [46, 344]. Hər nə qədər nəfəsçəkmə təcnis-müsəddəs yazmaq çətin olsa da, aşıqdan xüsusi məharət tələb etsə də Qazax aşıqları və el şairlərinin bir neçəsinin yaradıcılığında bu şeir növünə rast gəlmək mümkündür. Ancaq Qazax aşıqları təcnisin bu növünə nəfəsçəkmə təcnis deyil, gedər gəlməz təcnis deyirlər. Məsələn, Aşıq Cəlal Qəhrəmanov, Şair Qulu Məşədiyev, Aşıq Sadıq Avdioğlu təcnisin bu növündə şeir yazmışlar. Aşıq Cəlalın və Aşıq Sadıqın şeirləri eyni “off” kəlməsi ilə deyilsə də həm məzmunu, həm də estetik tərəfləri ilə bir-birindən fərqlənir. Aşıq Cəlal yazır:

Yağış təzə olar buludlar qarı,
Yazda gün əridər dağlarda qarı.
Közü yıgıb ocaq qalayan qarı
Əlin yandırsa eyləməmzi of...

Soyuqdan üşüyüb titrəyən canı
Oda qızınanda ay eylər... [61, 87].

Aşıq Sadıqın eyni kəlmə üzərində qurulan gedər gəlməz (nəfəsçəkmə) təcnişi isə öz orijinallığı ilə seçilir:

İki həsrət qəfil görüşə birdən,
Gözləri yaşarıb eyləməmzi iss..

Ana balasını basar bağına,
Sevincdən hıçqırıb eyləməmzi iss..
Kimin gedəni var, gözü yoldadı,
Ötürər köksünü ay eylər off, off... [65, 600]

Əslində təcnisin bu növü Qazax aşığılarının və el şairlərinin yaradıcılığında çox az təsadüf edilsə də, bütün qanunauyğunluqlar qorunub saxlanmışdır. Şair Qulunun da gedər gəlməz təcnişi olduqca maraqlıdır. Həm də Şair Qulu müxtəlif peşələrin xüsusiyyətlərini şerə gətirən sənətkardır. Bu hallar demək olar ki, şairin bütün şeirlərində sezilir:

Həsərət həsrətinə harda qovuşsa,
Qucaqlaşıb ay eylər muç-muç...
Lallarda yaxşını başa salanda
Göstərib barmağın ay eylər ...

Yaxşı dolan ellər gəlsin komağna,
Geydiyinin aciz qalma yamağna,
Çəkənlər qəlyanı alar damağna
Sorub çubuğundan ay eylər...

Quluyam qaladım sinə peçini,
Qızdırdı yuxarda kəllə içini,
Çoban da istəsə tuta keçini
Uzadıb çomağın ay eylər... [92, 44].

Şair Quluya görə, gedər gəlməz təcnisdə birinci bəndin ikinci misrasında muç-muç yazılıbsa ondan sonrakı bəndlərdə bu söz ağız işarəsi ilə bildirilməlidir. Bu üzdən də o, şeirdə yalnız birinci bənddə muç-muç deyir, qalan bəndlərdə isə nöqtələr qoymaqla muç-muç işarəsini bildirir. Həm də Şair

Qulu muç-muç sözünü birinci bənddə öpmək, ikinci bəddə qəlyan çəkənlərin qəlyanı sümürmək, üçüncü bənddə isə çobanın keçini necə çağıraraq tutmaq istədiyini mənasında işlədib.

Çoban Əfqan isə cıgəli qoşma növündən məharətlə istifadə etmişdir:

Bir gül idin, bitmiş idin bağçada
Vermədin bir dənə saraltdın məni.
Mən aşığam bu bağa,
Bu bağçaya bu bağa.
Sən bir ətirli gülsən,
Mən budağam bu bağa.
Alnını, üzünü, həm dodağını,
Görməyə qoymadın saraltdın məni [19, 108].

Qazax aşiq mühitində zincirləmə növünə az təsadüf edilir. Zincirləmə şeir şəkli demək olar ki, Şair Həvəskarın yaradıcılığında başqa heç bir aşığın, eləcə də el şairinin yaradıcılığında rast gəlinmir. Qeyd edək ki, Şair Həvəskar öz yaradıcılığında aşiq şeir şəkillərinin bütün növlərində yazmışdır. Onun aşiq poeziyasında ən az işlənən formalardan biri olan zincirləmə janrında da şeirləri vardır:

Ya bismillah mən yoxikən,
Sübhana inanmışam.
Səbəbkarım bir atamdı,
Bir anama inanmışam.
Anam sevib atam alıb,
Bir qətrə qannan yaranıb,
O qana inanmışam.

O qan məni, o süd məni,
Boya başa yetirib,
Zəhmətimi çəkib anam,
Hər ağrımı götürüb,
Qaldım analıx əlində,
Öz anamı itirib,
Yetim qoydun çərxi fələk,
Zamana inanmışam [65, 484].

Qazax mahalında aşiq şeir şəkillərində yazıb yaradan el şairlərindən biri də Məmmədov Məzahir Mustafa oğludur. Gənc yaşlarından saza-sözə meyl edən Məzahir Məmmədov aşiq tərzində və saz havalarına yatımlı şeirlər yazır. Onun təcisləri, divaniləri, qoşmaları və gəraylıları dövrü mətbuatda dərc edilir. Yaradıcılığında ən çox təcnis janrında yazıb yaradan şairin çoxlu sayda cığalı təcnis, bayatı təcnis janrlarında şeirləri vardır.

Məhəmmədə yaxın gəlməz, bil bu dağ,
Sən özün bu dağa yaxın gəl indi.
Payız gəlib qızıllanıb hər budaq,
Hər bir ağac sanki sarı gəlindi.

Açıb sinəsində gül dərən gözəl,
Yaxşıdan yaxşı seç, gül dər, ən gözəl,
Çəməndə gül gözəl, gül dərən gözəl,
Yoxsa zümməsi “Sarı gəlin”di.

Məzahir sadıqdi, yar, al andımı,
Mən könül almasam, yar alandımı?
Bir baxışdan könlüm yaralandımı
Özün əllərinlə sarı, gəl indi.

Şair Məzahir Məmmədov

Azərbaycan aşıq sənətində XX əsr Qazax aşıqlarının və el şairlərinin yaradıcılığı xüsusi yerlərdən birini tutur. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Qazaxda aşıq yaradıcılığı sürətlə inkişaf etmiş, özündə Göyçə və Borçalı aşıq ənənəsinin bütün yaxşı tərəflərini qoruyaraq özünəməxsus sənət yolu keçmişdir. Qazax aşıq sənətinin məşhur aşıqları, məsələn, Mirzə Səməd, Aşıq Məmmədyar, Canallı Aşıq Məmməd və başqaları özlərindən sonra neçə-neçə aşığın və el şairlərinin yetişməsində müstəsna rol oynamışlar. O baxımdan Qazaxda daim canlı tutulan aşıq sənəti hətta klassik mənada ustad-şeyird münasibətlərini də qoruyub saxlaya bilmişdir.

Aşıq sənətinin bütün qanunlarına riayət edən XX əsr Qazax aşıqlarının yaradıcılığı janr və mövzu baxımından çoxaspektlidir. Bu yaradıcılıqda aşıq şeir şəkillərindən məharətlə istifadə edilmiş, bununla yanaşı, deyişmələrə də geniş

yer verilmişdir. Ümumiyyətlə, deyişmə aşığı yaradıcılığında özünəməxsus yerlərdən birini tutur. Aşığı yaradıcılığında bu və ya digər mövzuya həsr olunmuş qoşma, gəraylı və digər bu kimi növlərdə söz qoşmaqdan fərqli olaraq deyişmə aşıqdan xüsusi istedad, improvizə qabiliyyəti tələb edir. Deyişmədə iştirak etmək, ələlxüsus deyişmədən qalib çıxıb, sazını əlindən aldirmamaq hər sənətkarın işi deyildir. Prof. Paşa Əfəndiyev deyişmənin ilkin nümunələrinə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında rast gəldiyini göstərərək yazır: “Aşığı poeziyamızın geniş yayılmış şəkillərindən biri də deyişmədir. Deyişmələrin də ilk nümunələrinə biz Dədə Qorqud dastanlarında rast gəlirik. Doğrudur, bunlar əsasən təhkiyə səciyyəsi daşıyır.... Deyişmə aşıqların sənətkarlıq bacarığını, istedadını, dünyagörüşünü, biliyini nümayiş etdirmək üçün mühüm vasitələrdən biridir. Deyişmə zamanı aşıqlar müxtəlif şeirlərdən istifadə edirlər. Məsələn, hərbə-zorba, qıfılənd, təcnis, ustada-namə, dodaqdəyməz təcnis və s.” [35, 249].

Deyişmənin genezisi barədə ən geniş məlumat folklorşünas Azad Nəbiyevin tədqiqatlarında rast gəlirik. A.Nəbiyev deyişməni dramatik ənənənin dərin qatlarından süzülüb gələn dialoq formasından baş aldığını, epik ənənədə yeni yaradıcılıq mərhələsi keçirdiyini göstərmişdir: Deyişmənin “dramatik və epik təfəkkürdə modern qəlibləri mövcuddur... Lirik ənənədə deyişmə təkamül mərhələsi keçmiş və müxtəlif tiplilik yaratmışdır. Bütün bu əski formalar isə aşığı yaradıcılığında mükəmməl şəkllə düşmüşdür. Onlardan biri, aşığın məşuqəsi ilə söhbətini nəzmə çəkməsidir. Buradakı məqam daha incədir. Aşığı öncə sevgilisi ilə dialoqunu yaddaşa köçürür, sonra isə “dedimdedi” formasında poetik düşüncəyə çevirir” [79, 247]. Aşığı Sadiq Avdioğlu bu poetik formanı düşüncəyə çevirərək belə yazır:

Dedim ayaq saxla, dedi bulaqda,
Dedim tələsmirsən? Söylədi yox-yox.
Dedim gəl danışaq, dedi nə haqda,
Dedim inciməzsən? Söylədi yox-yox.

Dedim güclü nədir? Dedi həqiqət,
Dedim uca nədir? Dedi məhəbbət.
Dedim al qəlbimi, dedi ver xəlvət,
Dedim aşkar olmaz? Söylədi yox-yox.

Dedim-dedi formasında qurulan deyişmə əslində güllü qafiyə olub XVIII əsrdən aşıq yaradıcılığında görünməyə başlayır. Qazax aşıqları bu gün də “dedim-dedi” formulu üzərində qurulan şeir şəklinə güllü qafiyə deyirlər. Ona görə də A.Nəbiyevin güllü qafiyəni deyişmə adlandırması ilə razılaşmaq mümkün deyildir. Aşıq yaradıcılığında deyişmənin mənşəyi barədə maraqlı fikirlərdən biri də prof. Mürsəl Həkimov tərəfindən söylənilmişdir: “İstər mövzusu, istərsə də məzmunu ilə tarixin ən qədim dövrləri ilə səsləşən bahar mərasimlərində cavan qızların bəxti sınaq mahnılarından bir neçə nümunəyə diqqət yetirmək fikrimizcə faydalı olardı... Burada qızların bir-birinə cavab verməsi və xorun həmin cavabı yekunlaşdırması deyişmənin ilkin formasına misal ola bilər” [45, 452].

Azərbaycan aşıqsünaslığında deyişmənin tipləri də fərqləndirilmişdir. Məsələn, prof. M.Həkimova görə, deyişmə əyani və qiyabi şəkildə aparılır. Birinci formada aşıqlar məclislərdə üz-üzə deyişirlər, ikinci – qiyabi formada isə bir-birlərinə bir sıra aşıq şeir formaları üzərində qıfılənd göndərüb cavabını istəyirlər.

Folklorşünas A. Nəbiyev deyişməni tiplərinə görə təsnif etmiş və göstərmişdir ki, “birincisi, aşığın özü, könlündə tutduğu xəyali obraz və ya sevgilisi, yaxud əli yetmədiyi bir

adamlarla deyişməsidir.... İkinci tip deyişmə isə hansısa sənətkara, aşiqə bir neçə bənd qılıb bənd yollayıb onlardan cavab istəməkdir. Deyişmənin üçüncü tipi isə məclislərdə, yığnaqlarda iki aşığın bir-birini deyişməyə dəvət etməsidir” [79, 248]. Üçüncü tip deyişmələr bir neçə mərhələdən ibarət olur ki, folklorşünaslıqda bu mərhələlərin sayı fərqli göstərilir. Prof. M.Həkimov deyişməni dörd mərhələyə bölür və ardıcılığı bu şəkildə göstərir: “Deyişmənin birinci mərhələsi dəvət xarakterindədir.... Çağırış-dəvətin özündə də qəhrəmanlıq, cəsarətlik, özünə əminlik kimi məsələlər diqqəti cəlb edir. Deyişmənin ikinci mərhələsində aşıqlar üz-üzədir. Bu el aşıqları arasında “Hərbə-zorba” adlanır”. M.Həkimova görə, üçüncü mərhələdə aşıqlar şeir texnikasını nümayiş etdirirlər. Deyişmənin dördüncü mərhələsi konfliktin kulminasiyasını təşkil edir. Buna qılıb bənd deyilir.

Deyişmənin genezis və təsnifatına etdiyimiz bu qısa ekskursdan sonra XX əsr Qazax aşıqlarının yaradıcılığında deyişmə nümunələrinə nəzər salaq. Qazax aşıq mühitinin dəyərli təmsilçilərindən olan Aşiq Məmmədyarın, Aşiq Avdının, Dərya Məhəmmədin, Aşiq Bəhrəmin, Aşiq Cəlalın, Aşiq Yəhyayın, Aşiq Sadıqın, şair Hacı Qaracayevin, şair Qulu Məşədiyevin, şair Paşa Salahlının poetik irsi deyişmənin maraqlı nümunələri ilə zəngindir.

Qazax mahalının Qaymaqlı kəndində anadan olmuş, sazın və sözün sirlərinə Sadıq Sultanov kimi ustadın yanında bələd olan Aşiq Avdının yaradıcılığında deyişmələr xüsusi yer tutur. Onun deyişmələri əsasən, A.Nəbiyevin qeyd etdiyi ikinci tipə, M.Həkimovun isə fərqləndirdiyi birinci formaya uyğun gəlir. Yəni bu deyişmələr konkret aşıqlarla dialoq formasında aparılır. Onun Aşiq Məhəmmədlə, Aşiq Əsədlə, Muğanlı Ələddinlə deyişmələri məşhurdur. Muğanlı Ələddinlə deyişməsində klassik deyişmələrə xas hərbə-zorbanı, sual-ca-

vabı görmək mümkün deyil. Bu poetik incilər əsasən şəyirdin ustada ehtiramı, hörməti ifadə etməsi şəklindədir, verilən suallar isə daha çox ritorik xarakter daşıyır:

Ələddin

Sən elə bağlısan əzəldən bəri
Səndədi dünyanın xəbər dəftər.
Dilqəmi, Kərəmi, həm Ələsgəri
Ürəyin göstərir gözüne sənin.

Avdı

Sənətin qalibi mənə sayıbsan
Yazıb o şerində xəlqə yayıbsan
Yəqin bu zəndində səhv olmayıbsan
Şad görüm yurdunda, həm eldə səni.

Ələddin

Dinlə ürəyimin öz arzusunu,
Bilmə qocalığın nə olduğunu,
Səndənmi soruşdu ceyran Vurğunu
Ağlarmı gəlmişdi üzünə sənin.

Avdı

Vurğunun ceyranın mənə yazıbsan
Ürəyimin başın onda əzibsən.
Dağları axtarıb dərya gəzibsən,
Deyərəm sazımda hər teldə səni [65, 256]

Aşıq Avdının Aşıq Əsədlə deyişməsi isə M.Həkimovun göstərdiyi kimi, qiyabi deyişməyə nümunədir. Aşıq Əsəd Aşıq Avdıya qoşma şəklində “İkimiz” adlı şeir qoşur. Aşıq Avdı da, öz növbəsində, eyniadlı qoşmasını cavab olaraq yazıb göndərir.

Bu zaman qoşmanın qafiyələnmə sistemini də olduğu kimi saxlayır.

Qazax el şairlərindən olan, “Novruzlu” tapşırması ilə şeirlər yazan Şair Temrazın “Desin” adlı sual-cavab formasında olan deyişməsi də sənətkarlıq baxımından maraq doğurur. Bu sual-cavabda sualları da şair özü verir, cavabları da.

Sual

Çatılıb əyri çatması
Nə kərən var, nə atması
Nə qapı var, nə bacası
Kim qurub kim açar desin.

Cavab

Dəmirədi əyri çatması,
Kərəni yox, nə atması
Altda, üstə bir bacası
Kim qurub, kim açar desin [65, 266].

Onun poetik irsində maraqlı deyişmələrdən biri də 1953-cü ildə yaranmışdır. 1953-cü il oktyabr ayının 21-də Novruzlunun şeyirdi Nəsir Qazaxda Çaylı Novruzov Muradla yeməxanada oturub çörək üstə höcətləşirlər.

Murad kişi deyir: – Nəsir, sənənin ustadın Şair Novruzlu mənim qabağında tab gətirə bilməz. Nəsir evə qayıdıb ustadına belə yazır:

Nəsir

Başına döndüyüm, ay Şair Temraz
Bir aşix sazını alacax sənənin
Çalandı, çağırandı, tutur yaxşı saz,
Bir sutqa qulluğunda qalacax sənənin

Novruzlu

Al cavabın verim, ay Nəsir sənin
O kimdir sazımı alacax mənim
Ola bilsin tanış olax, dost olax
Yəqin ki, qonağım olacax mənim [65, 319].

Qazax aşığı mühitinin yaradıcı aşığılarından olan Aşığı Bəhrəmin yaradıcılığında da deyişmələrə rast gəlinir. Onun sual-cavab şəklində qurulmuş “Nər sinə” deyişməsi poetikliyi baxımından diqqəti cəlb edir:

Sual

Nə yoldur ki, doğru gedər, düz gedər
Aşığı aşkar gedər üzbəüz gedər
Şeir gedər, qəzəl gedər, söz gedər
Tök mətahın, de mərdana, sər sinə.

Cavab

Bəhram haqq yolunu gedər, düz gedər,
Aşığı-aşkar gedər, üzbəüz gedər,
Şeir gedər, qəzəl gedər, söz gedər,
Çoxdur bizdə igid, aslan, ər sinə [65, 374].

Aşığı Bəhrəmin Qəhrişahla olan “Gədə” deyişməsi isə tamamilə hərbə-zorba üzərində qurulmuşdur:

Qəhrişah

Cocuxsan allanıb girmə meydana
Bu meydanda başın kəsərəm, gədə.
Çəkərəm qılıncı parçalanarsan,
Hər yannan leşin asaram, gədə

Bəhrəm

Cavan oğlan çox güvənmə arxana,
Meydan mənimkidi dönmərəm, gədə.
Əşqin ataşına düşüb yanırım,
Yüz boran olsa da sönmərəm, gədə [65, 342].

Bu deyişmənin hər iki tərəfini də aşiq özü yazıbdır. O, həm də xəyalən Qəhrişahın adından deyişmə qurmuşdur.

Qazax mahalının istedadlı el şairlərindən olan Hacı Qaracayevin yaradıcılığında deyişmənin öz yeri var. Xüsusilə də onun Borsunlu Məzahirlə (Məzahir Daşqınla) deyişmələri məşhurdur. Sovet rejiminə qarşı çıxdığı üçün həbs olunan Hacı Qaracayev həbsxanada Borsunlu Məzahirlə tanış olmuş və ömrünün sonunacan onunla dostluq etmişdir.

Şair Hacı

Üzü dönmüş qara baxtın əlindən,
Dilimdə tükənməz hekayətim var.
Fələyin əlindən almışam yara,
Həqqin dərgahına şikayətim var.

Daşqın

Abi-atəş, xaki-baddan dünyadə,
Yaranmış insanam, ülviyyətim var.
Fərhad çeşməsindən içmişəm badə,
Başımda eşqindən qiyamətim var [58, 94].

Maraqlıdır ki, Şair Hacı Məzahir Daşqınla çoxsaylı deyişmələri məzmun baxımından fərqləndiyi kimi, növ baxımından da eyni deyillər. Bu deyişmələr aşiq şerinin müxtəlif şəkillərində yaradılmışdır. Şair Hacı Məzahir Daşqınla qiyabi şəkildə də deyişmiş, ona şeirlər göndərmiş və ondan cavablar almışdır.

Şair Hacı Qaracayevin diqqət çəkən deyişmələrindən biri “Kəndli qızı ilə şəhərli qızın deyişməsi” adlanır. Şairin özünün dediyi kimi, bu şeirdə o, “Səmədin kəndli qızı ilə Məmməd Rahimin şəhərli qızını deyişdirir”. Bu deyişmədə üçüncü tərəf kimi isə şairin özü iştirak edir:

Şəhərli qızı

Şifon bambarxatda, nazik paltarda
Gəzib fırlanıram taksi matorda
Axşam seyr edəndə parkda, bulvarda
Gəl onda bax görək kim gözəl olar.

Kəndli qızı

Əlimdə bir çatı buzov qovanda
Qolumu çırmayıb inək sağanda
Döşümdə ağ fartuk pambıq yığanda
Gəl onda bax görək kim gözəl olar.

Şair

Allaha yalvarram bir yağış yağar
Sənin kirin, onun rəngini yuyar.
Hacını çağırıb siz alın xavar,
Gəl onda bax görək kim gözəl olar [58, 102].

Deyişmələrə yalnız sözügedən el şairləri və aşıqlarının yaradıcılığında deyil, hətta türk dilində yazan gürcü və erməni aşıqlarının yaradıcılığında da rast gəlinir. Burada demək lazımdır ki, Azərbaycan və Türkiyənin Qars, Ağrı, İğdır vilayətlərindən olan aşıqların yaradıcılığı qonşu xalqların şifahi ədəbiyyatına da böyük təsir göstərmişdir. Ona görə də gürcü folkloruna əsrlərdən bəri Azərbaycan aşığı sənəti güclü təsir göstərmişdir. Bildiyimiz kimi, türkdilli gürcü aşıqlarının yara-

dıcılığы uzun illər prof. Valeh Hacıyevin tədqiqatlarının obyekti olmuş, bu zəngin ədəbi irs zəhmətkeş folklorşünas tərəfindən hərtərəfli araşdırılmışdır. Alim Gürcü ədəbiyyatı muzeyinin əlyazmalar fondunda, K.Kekelidze adına Gürcüstan Əlyazmalar İnstitutunda, Rustaveli adına Ədəbiyyat İnstitutunun folklor arxivində, Axalkalak və Axalsıx Diyarşünaslıq Muzeylərində gərgin axtarışlar aparmış, 1980-82-ci illərdə folklor ekspedisiyaları zamanı aşığı yaradıcılığının maraqlı örnəklərini toplaya bilmişdir. Professorun məhz bu zəhməti sayəsində XVIII-XX əsrlərdə yaşayıb yaratmış Aşığı Ruhani (İoseb Beridze), Aşığı Şivğa (Luka Beridze), Georgi Saracaşvili, Aşığı Levan Tavrişvili, Aşığı Zeyin (Toro Beridze), Aşığı Sandro Zedginidze və b. kimi onlarla gürcü aşığı və el şairinin türk-Azərbaycan dilində yazdığı şeirlər, onların repertuarı, dastan söyləyib məclis aparmaları kimi faktlar elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Bu aşıqların yaradıcılığında deyişmə aparıcı yerlərdən birini tutur. Məsələn, Azərbaycan-türk dilini mükəmməl bilən Aşığı Şivğanın (Luka Beridzenin) on bir aşığa qalib gəlməsi və onların sazını əllərindən alması məlum faktlardandır. Prof. Valeh Hacıyev yazırdı: “...Aşığı Şivğa ölüm ayağında özünün yonub bağladığı telli sazı sinəsinə basıbmiş, otaqda işə başının üstündən on bir saz asılıbmış. Bu, Şivğanın on bir aşığı üzərində çaldığı qələbənin rəmzi imiş” [42, 183].

Onun öz sazı ilə deyişməsi də poetik baxımdan kamil nümunələrdəndir. Yuxarıda da dediyimiz kimi, sazla deyişmə bu janrın birinci tipinə aid edilir, yəni belə deyişmədə aşığı-şair nəzərində tutduğu xəyali obrazla deyişir. Aşığı Şivğa da vurğunu olduğu, hətta ölüm ayağında belə ayrılmadığı sazla deyişməyə girişir:

Şivğa

Hayıf olmuş pərdələrin sökülmiş,
Əl dəyməmiş, qulaqların bükülmüş,
Ağ sinəndən qamışların tökülmüş,
Hanı sazım, hanı sənin tellərin?

Saz

Qış olanda yel səninçün əsərdi,
Barmaqların pərdələrim basardı
Dostlar söyünərdi, düşmən küsərdi
Hanı Şivğam, hanı sənin əllərin? [42, 184].

Eləcə də bu aşığın bir çox aşıqlarla deyişməsi və onların söylədikləri bir neçə qıfıləndi asanlıqla açması artıq tədqiqatçılar tərəfindən təsdiqini tapmış məlum faktlardandır: “Şivğa” XIX əsrin sonlarında Mesxet-Cavaxetdə “baş aşıq” şöhrəti qazanmış məşhur Şenlik Çıldırlı ilə dost olmuşdur. Şenlik Çıldırlı Şivğanı dinləmiş, sonra ona bir neçə bənd qıfılənd demiş, Şivğa onları asanlıqla açmışdır. Aşıq sənətində yüksək peşəkarlığına və qıfıləndləri asanlıqla açmasına görə Şivğanı “əsl bülbül” adlandırmışlar, onun ifaçılıq bacarığına yüksək qiymət vermişlər. Məhz bu səbəbdən də onu ustad Şenliyin görüşünə aparmışlar” [42, 189]. Prof. V.Hacıların verdiyi məlumata görə, arxiv sənədlərində Aşıq Şivğanın naməlum türk aşıqları ilə deyişməsinə, onlarla birlikdə məclis aparmasına dair məlumat da var.

“Kəməli” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Niko Davlaşeridzenin 1914-cü ildə Birinci Dünya müharibəsinin başlanması münasibətilə yazdığı bir şeir də deyişmənin tələblərinə cavab verir. Bu şeir müharibədə üz-üzə gəlmiş Almaniya və Rusiya dövlətlərinin deyişməsi şəklində qələmə alınmışdır.

Beləliklə, XX əsr Qazax aşığı mühitinin araşdırılan materialları bu mühitin yetirmələri olan aşığı və el şairlərinin klassik aşığı sənəti ənənələri üzərində formalaşdıqlarını, bu klassik tələblərə uyğun şəkildə poetik incilər yaratdıqlarını bir daha göstərmiş oldu. Bu poetik irsin zənginliyi və kamilliyi aşığı sənətinin janr baxımından rəngarəngliyində, şeirlərin estetik gözəlliyində özünü göstərir.

Tədqiqat zamanı onu da müəyyən etdik ki, Azərbaycan folklorşünasları aşığı şeir şəkillərinin növləri və hətta saz havacatlarının da sayı haqqında dəqiq bir fikir söyləməmişlər. Belə ki, M.H.Təhmasib təxminən saz havaları ilə şeir növlərinin eyni sayda olduğunu yazmışdır [94, 6]. Ancaq O.Sarıvəlliyə görə, Aşığı Ələsgərin dövrünə qədər cəmi 13-14 şeir şəkli mövcud imiş [87]. Folklorçu M.Həkimov isə birbaşa olmasa da, M.H.Təhmasibin fikirləri ilə razılaşımışdır [46, 374-377]. P.Əfəndiyev isə aşığı poeziyasının janr və şəkil rəngarəngliyi haqqında belə yazmışdır: “Aşığı poeziyasının növləri olduqca çoxdur. Bütün bunlar dilimizin qayda-qanunlarına daha çox uyğun olan heca vəznində yaradılmışdır. Məsələn, qoşma, gəraylı, təniz, cığalı təniz, deyişmə, bağlama, ustadnamə, qıfılbənd, dodaqdəyməz, diltərpənməz, divani, müxəmməs, cığalı müxəmməs, bayatı, hərbe-zorba və s.” [22, 167]. Əslində isə Qazax aşıqlarının da dediyi kimi saz havaları ilə aşığı şeir şəkillərinin sayı eyni deyildir.

Beləliklə, Qazax aşıqları və el şairlərinin yaradıcılıqlarını janr xüsusiyyətlərinə görə üç hissəyə bölmək olar.

Yalnız qoşma janrında yazıb yarananlar, aşığı şeir şəkillərinin bütün növlərində yazanlar, qoşma, gəraylı və deyişmə janrında yazanlar.

XX əsr Qazax aşıqlarından Aşığı Məhəmməd Qocayev, Şair Hacı Qaracayev, Aşığı Avdı, Aşığı Cəlal Qəhrəmanov, Aşığı Bəhrəm, Şair Temraz, Şair Qulu, Aşığı Sadıq, Şair Hə-

vəskar isə aşığı şeir şəkillərinin bütün növlərində şeirlər yazdıqları kimi az təsadüf olunan şeir növündən də istifadə etmişlər.

Qazax aşıqlarının yaradıcılığında dil-üslub xüsusiyyətləri

Aşığı poeziyası dilimizin tarixi inkişaf proseslərinin öyrənilməsi üçün ən mötəbər mənbələrdən biridir. Özünü xalqın bədii təfəkkürünün ifadəçisi kimi təsdiq edən aşığı, həm də şifahi xalq sənətinin çoxəsrlik inkişaf yolunda cilalanaraq yüksək kamillik səviyyəsinə çatmış, dil sərvətinin qoruyucusu və daşıyıcısı olmuşdur. Tarixən yazılı ədəbiyyata nisbətən daha qədim köklərə malik olan şifahi xalq ədəbiyyatı, eyni zamanda yazılı ədəbi dilin təşəkkülünə və inkişafına da böyük təsir göstərmişdir. Tədqiqatçı alim, professor İ. Abbasov yazır ki, “Aşığı sənəti, xüsusən də onun mühüm tərkib hissəsi olan aşığı poeziyası xalqımızın mənəvi dəyərlərinin, estetik ideyalarının daşıyıcısı olmaqla bərabər, həm də ən böyük milli dilimiz olan ana dilimizin gözəlliyini, zənginliyini yaşadan tükənməz bir xəzinədir” [2, 6].

Qazax mahalının aşıqlarının və el şairlərinin ədəbi irsinə nəzər yetirib, tədqiq edəndə onların zəngin türk xalq ədəbiyyatına və dilinə möhkəm bağlılığının şahidi oluruq. Bu bölgənin sənətkarlarının əsərlərindəki forma, məzmun və dil zənginliyi, axıcılıq, yığcamlıq, fikir gözəlliyi, bədii ifadə vasitələrinin rəngarəngliyi xüsusilə fərqlənir. Odur ki, bu bölgənin sənətkarlarının nümunələri uzun müddət digər bölgələrdə də dillər əzbəri olmuş, yaddaşlara iz sala-sala, zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Professor Vaqif Vəliyev yazır ki, “1917-ci ildən başlayaraq Azərbaycanın Gəncə, Ağdam, Qazax, Şəmkir, Şamaxı, Naxçıvan və başqa qəzalarında ölkədə davam edən

çarpışmanın xarakterini anlamağa nisbətən şərait var idi. Həmin illərdə Qazax qəzası kəndliləri arasında oxunan xalq mahnılarının məzmunu belədir:

Allah-allah amandı,
Xanlar, bəylər yamandı.
Bərk durun, a yoldaşlar,
Bu bir yaxşı zamandı.

Sınıq körpü yanında,
İgidlərin sanında,
Mərd oğulun köynəyi,
Qızarmışdı qanında.

Qazax qəzasında məşhur el şairi Mirzə Səmədə aid edilən bu mənzumənin əslində kim tərəfindən qoşulduğu məlum deyil” [99, 71].

Hələ XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində xalq poeziyasında, o cümlədən də ayrı-ayrı aşıqların və el şairlərinin yaradıcılığında ictimai-siyasi ziddiyyətlər getdikcə kəskinləşməyə başladı. Bu baxımdan həmin dövr üçün el şairi Çoban Əfqanın lirikası üstünlük təşkil edir. Bu arada onu da bildirək ki, Çoban Əfqanın şeirlər kitabını ilk dəfə 1965-ci ildə xalq şairi Nəriman Həsənzadə toplayıb nəşr etdirib [91]. Bəzi qeyri-dəqiq məlumatları nəzərə alsaq, Çoban Əfqan 1866-cı il doğumludur, 58 yaşında dünyasını dəyişdiyi sözlənir. Professor Vaqif Vəliyev qeyd edir ki, “onun əsl adı Ələkbər, soyadı isə Namazov” olmuşdur [99, 72]. Çoban Əfqanın şeirlərində dövrün ictimai ziddiyyətləri realistsəsinə təsvir olunur. Şair Əfqan xalq poeziyasında heç bir yenilik etməsə də, şeirlərinin əksəriyyətində ictimai-siyasi hadisələri, özü kimi minlərlə yoxsulun acınacaqlı həyat tərzini, sadə əmək adamlarının gü-

zəranını özünəməxsus şəkildə ifşa etməklə aşiq poeziyasına yeni nəfəs, yeni ruh gətirmişdir. Klassik xalq şerində gözəlin tərənnümündə istifadə olunan bədii təsvir vasitələrindən Çoban Əfqanın əsərlərində başqa məqsədlərlə istifadə olunmuşdu. Bu da ona əsas verir deyək ki, o, ana təbiətin gözəlliyini vəsf edəndə ona ictimai məna vermiş, yoxsul insanların acınacaqlı həyatını da təbiət təsvirindən bədii vasitə kimi istifadə edərək tərənnüm etmişdir:

Əmim oğlu, bu naməni unutma,
Yaman artıb kef-damağı dağların.
Gün altında parıldayır çiçəklər,
Lalələrdir şəh-çırağı dağların.

Bu arada deyək ki, həm də Çoban Əfqanın şeirləri dil sadəliyi və rəvanlığı ilə seçilir. Bu üç bənddən ibarət olan qoşmanın birinci bəndində yaz, yay aylarında Azərbaycan təbiətinin ecazkarlığını, çiçəklərin, günəş altında parıldayan şəh damcıları, təbiətin nəşəli bir sübh çağı təsvir edilib. Qoşmanın digər bəndində şairin düşüncələri, təlatümləri hiss olunur, hətta psixoloji durumu da diqqətdən yayınmır:

Ağamla etmişdim Dilicana səfər,
Mən piyada, ağam minmişdi kəhər.
O qədər axmışdı üz-gözümdən tər,
Nəm olmuşdu yol qırağı dağların.

Şeirdən də görüldüyü kimi, Əfqan təbiət təsvirini, onun gözəlliyini poetik dillə çatdırmaqla yanaşı, insanların həyat tərzini, mənəvi iztirablarını və insan psixologiyasını da nəzərə çatdırır. Çoban Əfqanın lirikasında ən çox qabarıq nəzərə çarpan dövrün dəhşətləri, yoxsulluqdan şikayət hətta bir neçə

şeyrlərində tale, fələk, bəxt anlayışları da mövzunun obyektinə çevrilmişdir. Məsələn, o, şeyrlərinin birində deyir:

O çərxi-fələkdən şikayətim var,
Çünkü, onda bir ədalət görünmür.
Verib ağaların əlinə bizi,
Çəkdiyimiz ağrı, zillət görünmür [91,17].

Göründüyü kimi, Çoban Əfqanın real hadisələri, dövrünün eybəcərliyini, mübarizəni ifadə edən qoşmaları çoxdur. Burada önəmli olan Əfqanın şeyrlərinin ictimai məzmunu deyil, onun Azərbaycan türkcəsindən necə istifadə etməsi, poeziyasının dil-üslub özəlliyidir. Ancaq onu da demək lazımdır ki, onun dili şirin, aydın, təbii, səlis və oynaqdır. O, xalq dilinin ifadəli və mənalı sözlərindən bəhrələnmişdir.

Təbii ki, hər hansı bir bölgənin təbiətinin gözəlliyi, insanların səmimiliyi aşığıların da ilham mənbəyi olmuşdur. Ancaq bütün bunlar məsələnin mahiyyətini tam açmaqdan uzaqdır. Əslində Qazax mahalının ecazkar təbiətini, buz bulaqlarını nəzərə alaraq demək lazımdır ki, bu cəhətdən Qazax bölgəsi sazı ilə, sözü ilə daim seçilib. Bu mahalın əksər insanı qələm sahibidir. Əgər ayrı-ayrı aşığıların yaradıcılığına müraciət etsək görərik ki, onların şeyrlərində dil-üslub xüsusiyyətləri olduqca zəngindir.

Aşığı Canallı Məmmədin “Eylərəm” adlı bir gəraylısına diqqət yetirsək görərik ki, aşığı qafiyələrdən sənətkarlıqla istifadə edərək dediyi şeri forma xatirinə söyləmişdir:

Mənəm bir dəryayi ümman,
Qərq olar dəryaya cuman.
İndi qaldıraram duman,
Bir tufanlı toz eylərəm.

Məmmədəm bil budur işim,
Nə desəm eşitmir gülüm.
Əgər dəyişsə gərdişim,
Qarlı qışı yaz eylərəm.

Qazax mahalı gözəl adət-ənənələri özündə qoruyub saxlamaqla ən vacib olan dil saflığının təbiiliyi ilə seçilir. Qazax şair və yaradıcı aşıqlarının müəyyən anlamda özünəməxsusluğu onların canlı xalq dilinə, danışiq dilinə, xalq şeir dili və üslubuna üstünlük vermələridir. Bədii sənətin mühüm şərtlərindən biri də onun kamil dildə olmasıdır. Professor İ. Abbasov yazır ki, “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, xüsusən də onun peşəkar ədəbi yaradıcılıq sahəsi sayılan aşıq ədəbiyyatı janr və forma əlamətlərinə görə son dərəcə zəngin və rəngarəngdir. Aşıq poeziyası xalqımızın milli bədii təfəkkürünün ən səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin zəngin fonetik, leksik-semantik və qrammatik potensialını da özündə əks etdirir” [2, 6].

Qazax aşıqları sadə xalq dilində yazıb yaratsalar da, ərəb-fars mənşəli sözlərdən də istifadə etmişlər. Onların yaradıcılığında gövhər-kan, şəhri-əntəri, imsirəti, kimi ifadələrə də rast gəlmək mümkündür. Çoban Əfqan, Mirzə Səməd, Aşıq Avdı Qaymaxlı, Aşıq Məhəmməd Qocayev, Şair Hacı Qaracayev və s. aşıqlar ərəb əlifbasında yazmışlar. Aşıq Məhəmməd Qocayevin şeirlərində daha fərqli xüsusiyyətlər vardır.

Rüstəm Kamal yazır ki, “Avdı sözünün ritm-intonasiyası, vəzni, ilk növbədə, ləhcəyə-şivəyə tabedir. Aşığın şirin ləhcəsi heca düzümünü, məna məntiqini nizamlayır. Ozan şeri nitq hadisəsi, alliterasiya hadisəsidir. “Yoruldu yolda qaldım piyada”, “Qoyma Avdı yaralansın yadınan”, “Əyilib yığvalım yaman yan gəlib” və s.” [10, 8]. Rüstəm Kamal Avdı

yaradıcılığını belə dəyərləndirir: “Avdı üslubu əski ozan üslubudur. Bu üslub sifət mənşəli bədii təyinlərlə (epitetlərlə) yüklənmiş, ənənəvi epitetləri feili sifətlər əvəz edir: təyin olunanın cövhərində də hərəkətlilik, dinamika var:

Yatan yığval bəs nə vədə oyanar,
Bir gün də görərsən ha lalam ey dil!

Yaxud:

Sən deyən dostların üzöldü getdi,
Çək daha eşqindən əl indən belə...” [10, 9].

Bu şeirdən də aydın görünür ki, tanınmış alim, İncə Dərəsinin aşıqlarının yaradıcılığını dərinlən bilən Rüstəm Kamal Aşiq Avdının poeziya üslubunun əski ozan üslubu olduğunu doğru vurğulamışdır. Ümumilikdə Qazax Aşiq və el şairlərinin şeir dili sadə və rəvandır. Nə qədər ərəb-fars mənşəli sözlərdən istifadə edənələr olsa da böyük qismi xalqın öz dilində yazıb yaratmışdır.

Qazax aşıqlarının məxsusi saz havacatları

Aşiq mühitlərinin bir fərqləndirici cəhəti də saz havalarının zamanla biçimlənmiş şəklinin yaranmasıdır. İfa, icra, repertuar kimi havacatların da mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, bir-birinə yaxın olan mühitlərdə də saz havaları və onların icraları fərqlilik yaradır. Məsələn, Göyçə və Borçalı havalarının ifasında fərq olduğu kimi, bunların hər ikisi də Qazax aşıqlarının icra etdikləri havacatlardan seçilir.

Qazax mahalında XX yüzilin 30-40-cı illərində ifaçılıqda əsasən xorla oxunan aşiq mahnıları üstünlük təşkil edirdi. Mə-

lumdur ki, bu dövrdə sovet rejimi Qazax mahalının aşığılarına da öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, aşığılar tədbirlərdə, el şənliklərində, üzüm tarlalarında, mövsüm mərasimlərində iştirak edirdilər. Xorla icra edilən havacatlar da elə bu səbəbdən yaranmışdır. Belə tədbirdə adətən 30-40 aşığı birgə xorla oxuyarmışlar. Bu zamanın tələbinə müvafiq qaydada öz əksini taparmış. Xor lirikasını təşkil etmək təbii ki, olduqca çətinidir, çünki, hər havacatı xor üzərində icra etməyin mümkün olmadığını bilirik. Bu durumda söz ilə havacat bir-birini tamamlamalı, hətta aşığıların hamısı birgə ifa qaydalarını səliqə ilə yerinə yetirməlidirlər. [123].

50-ci illərdən sonra xor lirikası demək olar ki, daha peşəkar şəkil almışdır. Qazax aşığılarının xor lirikasında yüksək peşəkarlıq göstərmələrində Aşığı Ədalət Nəsibovun və Aşığı Şəadət Gülməmmədovun əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Onlar dövlət tədbirlərində xor ansamblının daha mütəşəkkil şəkil almasında yeniliklər edərək, özəlliklər yaratmışlar. Qeyd etdiyimiz kimi, hər havacatda xor lirikası təşkil etmək mümkün olmadığı üçün bu həddi qoruyub saxlamaqda hər iki ustadın böyük rolu var. Aşığılardan aldığımız məlumatlara əsaslanıb deyə bilərik ki, “Şahsevəni”, “Paşa köçdü”, “Vaqif gözəlləməsi”, “Qəmərçanı”, “Gödək donu” və s. kimi havacatlardan xorda daha yaxşı istifadə edilir. Məlum olduğu kimi, aşığı yaradıcılığında aşığılar və tədqiqatçılar hələ də 72 saz havası olduğunu deyirlər. Ancaq bu bilgi XX yüzilin II yarısından demək olar ki, müxtəlif rəqəmlərlə səslənir. Əslində bir çox aşığılar və söz biliciləri, tədqiqatçılar 92-93 havacatın olduğunu da istisna etmirlər. Məhəmməd Allahmanlı yazır ki, “XIX əsr aşığı yaradıcılığının inkişafında xüsusi mərhələdir. Bu dövr yeni-yeni ustad sənətkarların meydana çıxması və yeni saz havalarının yaranması ilə xarakterizə olunur. Bunun başlıca səbəbi odur ki, XIX əsrin başlanğıcından etibarən aşığı

şeri və musiqisi böyük inkişaf yoluna düşür” [6, 74]. Aşiq Məhəmmədəli Məşədiyev isə deyir ki, əslində 72 rəqəmi çoxluq deməkdir. Aşiq havası üçün dəqiq rəqəm demək mümkün deyil. O, özü 100-dən artıq saz havası çaldığını söyləyir və qeyd edir ki, hətta ustad aşiq Əmrah Gülməmmədov da 72 saz havasının olduğunu inkar edirmiş. Bu haqda "Qızıl fondda" lent yazılarında da var [124].

Mahallarımızın coğrafi ərazilərini nəzərə alsaq əminliklə demək mümkün olar ki, hər mahalda havacatlar eyni ad altında yaddaşlara həkk olmayıb. Bölgələrdə havacatlar adlarla ifa olunur. Qazax aşıqlarının bir hissəsi Borçalı, bir hissəsi isə Göyçə aşiq mühitinin sənət əlaqəsi ilə formalaşdığı üçün havacatların adında və ifa tərzində dəyişikliklər var. Məsələn, Borçalıda “Hüseyni” havası Gəncəbasarda xüsusən də, Qazaxda “Dastanı”, Borçalıda “Minə gəraylısı”, Qazax mahalında “Sallama gəraylı” kimi ifa olunur. Ustad aşıqların fikrincə desək, bu adların bəzisi əsaslı, bəzisi isə əsassızdır. Aşiq Məhəmmədəli Məşədiyevin haqlı fikirləri ilə razılaşsaq, “Sallama gəraylı” şeir növüdür, həm də havacatdır. Borçalı aşiq mühitində bu havacatın doğru adı ilə səslənməsi, yəni “Minə gəraylı” daha məntiqə uyğundur. Çünki əvvəlki qeydlərdə də deyildiyi kimi, “Sallama gəraylı” şeir növüdür və bu şeir növünə oxumaq üçün havacat yoxdur [124]. Bu şeir növü haqqında prof. Mürsəl Həkimov belə yazır: “Aşiq poeziyasında sallama gəraylı formasının yeganə nümunəsinə biz XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşayan görkəmli söz sənətkarı Molla Cümənin yaradıcılığında rast gəlirik. Folklorşünas P.Əfəndiyev Molla Cümənin yaradıcılığına həsr etdiyi elmi işində Qax rayonunun Zərnə kəndində yaşayan aşiq sənətinin həvəskarı Əbdülməcid Əfəndiyevdən yazıb götürdüyü çox maraqlı bir şeri misal gətirir. Biz də həmin misalı olduğu kimi verməyi məqsədəmüvafiq hesab edirik:

Yarı yannan gedən görsə
Bir ah çəkər,
Yaşın tökər,
Qəddin bükər,
Göz vay eylər.
Vəfası olmaz maçının,
Gərəndə quyrum saçının,
Baxtı gəlsə bir ovçunun
Turuğu uçar,
Ceyran qaçar,
Dağı keçər,
Düz vay eylər.
Sonalar göllərə cuma,
Sözüm yetirdim tamama,
Dost qoynuna Molla Cümə,
Qolun salar,
Qurban olar,
Busə alar,
Üz vay eylər [36, 118; 37].

Digər bir havacata diqqət yetirək. İndiyə qədər hələ də aşığılarımız ifa etdikləri “Gilanar” adı ilə tanınan havacatın əsl adı “Qazax səbzəsidir”. Belə deyirlər ki, bu havacat Qazax mahalının ustad aşığılarından birinin yaratmış olduğu havacatdır. Ancaq bu havacatın yaradıcısının adı bəlli deyil. M.Allahmanlı qeyd edir ki, Aşıq Zülfüqar “Qazax səbzəsi”, “Qazax dübeytisi”ni yaradır. Hər iki hava əvvəlki dövrlərdən inkişaf edib gələn müvəffəqiyyətin məntiqi nəticəsidir. Hələ buna qədər M.P.Vaqif tərəfindən “Vaqifi”, M.V.Vidadi tərəfindən “Qazax yurd yeri” havaları yaranmışdır” [6, 25]. Burada bir məqama toxunmaq istərdik ki, Qazax mahalında Aşıq Zülfüqarın hansı dövrdə yaşaması haqqında müəllif məlumat verməyib. O üzdən bizdə belə təəssürat yaranır ki, bu Aşıq Zül-

füqar deyil, Aşiq Ayaz Zülfüqarov ola bilər. Aşiq Ayaz Zülfüqarovun isə bildiyimizə görə, yaratmış olduğu havacat yoxdur. O, həm yaradıcı aşiq, həm də sazbənd olub. 1931-ci ildə Qazax mahalının Daşsalahlı kəndində doğulub. Aşiq Bəhrəm Həsənovdan saz sənətinin sirlərini, Sazbənd Məhəmmədəlidən isə sazbəndlik sənətinin sirlərini öyrənib. 1982-ci ildə dünyasını dəyişib.

Qazax mahalının aşıqlarının xüsusi ifa tərzini, məclislərdə ifa etdikləri xüsusi havacatları olub [129]. Bu mahalda keçirilən məclislərdə insanların aşıqlardan öz tələbləri olub. Qazax mahalının özlərinə xas havacatlarının olduğunu el arasında aşıqlardan, söz bilicilərindən öyrənsək də yenə diqqətimizi prof. Mursəl Həkimovun 1987-ci ildə nəşr etdiyi “Aşiq şerinin növləri” adlı kitabçası çəkir. Təbii ki, M.Həkimov Qazax aşiq havacatlarının doğru təsnifini vermək üçün ustad aşıqlardan məlumat toplamış, saz ifaçıları və bilicilərindən bilgi almışdır. Bu aşıqlardan məşhur olanlarından Aşiq Əkbər Cəfərovdan, Aşiq İmrandan, Aşiq Kamandardan, Aşiq Avdından, Mikayıl Azafıdan, Aşiq Ədalət Nəsibovdan və digərlərindən alınan məlumat nəticəsində saz havacatları cədvəlini tərtib edib. Doğrudur, tədqiqatçının özünün də dediyi kimi, bu cədvəl 1987-ci ilə görə qüsursuz olmaya bilməzdi. Zaman keçdikcə daha doğru variantlar, daha doğru havacatların adları və yaradıcıları, havaların kimlər tərəfindən hansı əsrdə yaradıldıqları bir az da olsa dəqiqləşdirilib. Ancaq nə qədər də dəqiqləşdirsə belə hələ də tam dəqiqləşməyə ehtiyac var. Yuxarıda qeyd etdiyimiz havacatlar cədvəlinə istinad edərək qeyd edək ki, Qazax mahalının özünəməxsus saz havacatları zaman-zaman yaranıb. “Vaqif gözəlləməsi”, “Səməndəri”, Aşiq Avdının “İncə gülü”, Ədhəm Ərəbovun “Ərəbi”, Aşiq Cəlal Qəhrəmanovun “Cəlaloğlu”, Ədalət Nəsibovun “Vurğunu”, “Ədalət təranələri” havacatları müasir dövrdə də aşiq-

lar tərəfindən məclislərdə ifa edilir. Bu havacatların mahir ifaçılarından Aşıq Aslan Aslanov, Aşıq Hüseyn Xaloğlu, Aşıq Mahmud, Aşıq Kərəm, Aşıq Cəlal, Aşıq Şəadət Gülməmmədov, Aşıq Ədalət Nəsimov olmuşlar. Ümumiyyətlə, havacatların düzgün ifa tərzində bu ustadların əməyini yüksək qiymətləndirmək lazımdır.

Burada aşıq havacatlarının sayının 72, 80, 100 və s. göstərilməsi də maraqlıdır. Ağbaba, Şirvan, Naxçıvan, Borçalı, Qarabağ, Təbriz və s. aşıq mühitlərində nə qədər saz havasını olduğunu bilmirik. Hər halda bəzi aşıqların hətta yüzə yaxın saz havası bildiyi də qeyd edilir.

Bu mahalın ustad aşıqları həm havacat, həm də şeir baxımından yaradıcı olublar. Bu yaradıcılıq içində təkcə şeir yazmaq, dastan qoşmaq, məclislərdə bədahətən deyişmələr olmayıb, bununla yanaşı, həm də saz havaları yaradan aşıqlarımız olub ki, bunlardan biri də Aşıq Avdıdır. Hər bir havacatın yaranma səbəbi və tarixi olduğu kimi, Aşıq Avdının şagirdlərinin dediyinə görə “İncə gülü” havası da 1948-ci ildə belə yaranıb. Aşıq Avdının evinin arxa tərəfi kolxoz bağı olub. Aşıq həmişə bu bağa çəkilər təbiət qoynunda fikrə dalar, təbiətdən ilham almış. Deyilənə görə, cavanlığında sevgilisi Mehribanla da burada görüşmüş. Bir gün yaxın dostu Kəmərlı İdris oğlu Məmməd Aşıq Avdıgilə qonaq gəlir, görür ki, aşıq evdə yoxdur. Aşığın həyat yoldaşı Yasəmən xanım görür ki, yenə adəti üzrə aşıq kolxoz bağına çəkilib nəsə yazır. Elə bu vaxt Aşıq Cəlal və Aşıq Yəhya da ustadın yanına şəyirdliyə gəliblər. Bir az keçməmiş görürlər ki, aşıq qım-qıma deyə-deyə evə sarı gəlir. Soruşurlar ki, usta nə oxuyursan? Cavab verir ki, təzə hava yaratmışam, bu da sözləridir. Elə oradaca havanı şəyirdlərinə öyrədir. O gün bu gün “İncə gülü” havası aşıqların dilində məclislərdə ifa olunur. Aşıq Avdının “İncə gülü” havası oynaq şən havadır. Sözləri isə belədir:

Bir gün durdum çıxdım gülşən seyrinə,
Gördüm ki, bülbüllər gülə yalvarır.
Bənövşə boynunu büküb nərgizə,
Nərgiz özü şirin dilə yalvarır.

Bir yanda dayanmış xumar gözlü yar,
Bağda hər çiçəyin bir nəşəsi var.
Bir neçə addım da bulaqdan kənar,
Lilpar batıb dərin lilə yalvarır.

Hər otun başında var bir piyalə,
Yasəmən dalğındı batıf xiyalə.
Mehriban çıxanda sorğu-suvala,
Avdı yaşın silə-silə yalvarır [125].

Daha bir havacat isə Aşiq Cəlal Qəhrəmanovun yaratmış olduğu “Cəlaloğlu” havasıdır [136]. Bu hava da şən-şux havadır. Bu sözlər üstündə oxunur:

Bu dünyanın yaraşığı,
Bir atalar, bir analar.
Övladların gur işığı,
Bir atalar, bir analar.

Ağıl-kamal başda gərək,
Çənə gücə dişdə gərək.
Daim xeyir işdə gərək,
Bir atalar, bir analar.

Dost dostundan sora əhval,
Şirin dillər olmaya lal.

Qoy var olsun, Aşıq Cəlal,
Bir atalar, bir analar [61,178].

Qazax aşıqlarının digər özünəməxsusluqlarından biri də solo-saz ifaçılığıdır [131]. Solo-saz ifaçılığı bütün zamanlarda aparıcı olmuşdur. Ədalət Nəsibova qədər aşıqlardan solo-saz ifaçıları olsa da nədənsə solo-saz ifaçılığı məhz onun adı ilə daha çox məşhur oldu. Bilirik ki, Aşıq Ə.Nəsibovun barmaq imkanları səs imkanlarından daha yüksəkdir. Onun ifa tərzii ilk saz çalmasından, havalara yeni çalarlar qatmasından bilinir. Ondan sonra bir çox aşıqlar həmçinin Aşıq Əmrah Gül-məmmədov solo-saz ifaçılığını davam etdirmişdir. Müasir aşıqlardan Aşıq Məhəmmədəli Məşədiyevi, Aşıq Eldarı nümunə göstərmək olar. Qeyd edim ki, hər iki aşıq Aşıq Ədalət Nəsibovun şeyirdləridir.

Qazax aşıqlarının yaradıcılığında nağıl-dastan

Aşıq sənəti öz qədim köklərinə, ənənələrinə sadıq qalmaq ilə yanaşı, həm də incəsənətin çox sahələrini özündə birləşdirən sinkretik sənətdir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında epik növə daxil olan janrların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Ta qədimlərdən başlayaraq xalqın arzu və istəkləri daha dərin şəkildə bu janrlarda öz əksini tapmışdır. Epik növ xalqın bədii yaradıcılığından başqa, eyni zamanda, onun tarixi olmuşdur. Azərbaycan xalq ədəbiyyatının epik növünün əsas janrlarını atalar sözü və məsəllər, nağıllar, əfsanələr, lətifələrlə yanaşı, həm də dastan təşkil edir. Məlum olduğu kimi, “dastan” sözü hadisə, əhvalat, təsvir, tərif, tərcümeyi-hal, bəzən də tarix kimi mənalarda işlənmiş, sonralar isə hekayətnamələr adlandırılmışdır. “Dədə Qorqud kitabı”nda bu, “boy” adlanır. Aşıqlar, onların dinləyiciləri isə buna

“nağıl” adı vermişlər. Aşıq üçün dastan yaradıcılığı xüsusi əhəmiyyəti olan bir ədəbi hadisədir. El arasında aşığı imtahanə çəkəndə onun “dastan ehtiyatının” xüsusi rolu olmuşdur.

Dastan söyləyən aşıq aktyor kimi roldan rola girir, hər bir obrazı öz ədası ilə danışdırıb, dinləyiciyə çatdırır. Aşıq dastan söyləyəndə, yaxud lirik şeirlərin ifasında saz havacatlarının tələbinə müvafiq ayaq uydurur, rəqs edir, qaravəllilər ustadnamələr söyləyir, nəticədə o, ssenarist, rejissor, dirijor kimi sənət sinkretizmini özündə birləşdirir. Folklorşünas alim Muxtar İmanov yazır ki, “aşiq yaradıcılığına sazla sözün vəhdəti baxımından yanaşılarkən söhbət istər-istəməz dastan məsələsinə gəlib çıxır. Başqa cür də ola bilməz. Çünki dastan ifaçılığı həm saza, həm də sözə geniş meydan verir və aşiq sənəti bu meydanda öz mahiyyətini daha qabarıq şəkildə göstərə bilir” [53].

Məlumdur ki, dastançılıq ta qədimlərdən yaranıb inkişaf etmiş, özünün kamil şəklini almışdır. Xalq bayramlarda müsabiqələr keçirir, dastançılar dastan söyləyərək yarışın nəticəsinə uyğun olaraq dastanın ayrı-ayrı hissələrini təkmilləşdirib, daha da nizama salarlanmış. Daha sonralar bu dastanlar yazıya alınaraq redaktə edilmişdir. Bir sözlə, zaman-zaman dastanlar saf-çürük edilmiş, məzmunə dəxli olmayan misralar ixtisara salınmış, hətta bəzi əlavələr də olunmuşdur.

Bəllidir ki, Azərbaycan xalqının folkloru, aşıq yaradıcılığının kökləri də ta qədimlərə gedib çıxır. Təbii ki, aşıq yaradıcılığında dastançılığın xüsusi rolu vardır. Qədim zamanlarda ozanlar qəbilə başçıların, dövlət adamlarının yaxın müsahibləri idilər. Ziyafətlərdə, yığıncaqlarda onlar qəbilə başçıların yanında əyləşirdilər. Onlar həm nəğməkar, həm də qəbilənin məsləhətçisi, mütəfəkkiri və tarixçisi idilər. Dastanı tərənnüm edən ozanlar qəbilənin primitiv şəkildə tarixini yaşatmış olurdular. Azərbaycanın müdrik ulu ozanı Dədə

Qorquddur. Dədə Qorqud dastanda boylar, yəni nəğmələr yaradıb müəyyən qəhrəmanlara ithaf edəndir.

Onu da deyək ki, bir çox qədim dastanlarda ozan surəti verilmiş və yaxud ozanın adı çəkilməmişdir. Bunlar yaradıcı ozandan ziyadə rapsoddurlar, daha doğrusu, yaradılmış, mövcud nəğmələri ifa edənlərdir. Bu fikirlər professor Mürsəl Həkimovun “Aşıq sənətinin poetikası” kitabında öz əksini daha geniş şəkildə tapır.

Professor Sədnik Paşayev yazır ki, “Dastan aşığın ana əsəridir, əzəl kitabıdır. Eyni zamanda, dastan aşıq yaradıcılığının poetik və melodik incilərini özündə cəmləşdirən iri həcmli dərsliyidir. Bu dastanların elələri var ki, işləkdir. Zaman-zaman məclislərdə söylənilir, aşığın ifaçılığından (repertuarından) düşür. Belə dastanlara işlək dastanlar deyilir. Lakin elələri də vardır ki, müəyyən zaman işlək olsalar da, yazıya alındığındanmı, nə səbəbdənsə həmin dastanlar sonrakı əsrlərdə bədii əsər kimi istifadə olunmaqdadır. Buna görə də dastanları iki yerə ayırmaq olar:

1. İfaçılıqda olan, məclislərdə söylənilən işlək dastanlar.
2. Bu gün ifaçılıqda olmayan, yazıya alınmış, bədii əsərlər kimi istifadə olunan dastanlar” [83, 17].

Dastan tarixinə nəzər saldıqda aydın görürük ki, kökü qədimlərdən gələn dastançılıq Azərbaycanın bir çox bölgələrində geniş vüsət alıb. Belə ki, ayrı-ayrı bölgələrin özünəməxsus dastan janrı olub. Sadəcə hər bölgənin regional xüsusiyyətləri olmaqla yanaşı, həm də tarixi şəraiti mühüm rol oynayıb. Göyçə və Borçalı aşıq mühitinin davamçıları Qazax mahalında toy mərasimlərində, el şənliklərində daha çox iştirak etdiklərinə görə hər üç mahalın dastançılıq sənəti birgə formalaşmışdır. Aşıq sənətinin sənətkarlarını xalqın özü yaradaraq məclislərdə imtahana çəkərək mükafatlandırmışdır. Aşıq sənətini yaşadan xalq hansı dastanı, şeri və ya saz havasını bə-

yənibse, onları el məclislərində təkrar-təkrar aşığa söyləyib və sazda ifa etdiriblər.

Hər bölgədə bu dastanların söylənilməsi, saz havalarının çalınması yeni variantların yaranmasına səbəb olur. Təbii ki, dastan yaradıcılığının Borçalı, Göyçə, Gəncəbasar və Şirvan variantları ayrı bir özəlliyə malikdir [66; 84; 71]. Ustad aşıqların və söz bilicilərinin fikirlərinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, Qazaxda XIX yüzilin sonu XX yüzilin əvvəllərinə kimi məclislərdə dastan söyləməyə yüksək diqqət və qiymət verilmiş. Məclisə buyuran aşıq dastanla imtahana çəkilməmiş. Hətta bir çox aşıqlar varmış ki, qırxa yaxın dastan bilirmiş. Aşıq Ədhəm Ərəbov, Aşıq Məmmədyar, Canallı Məmməd, Aşıq Avdı, Dərya Məhəmməd, Aşıq Aslan, Aşıq Bəhrəm müasir aşıqlardan Zəkəriyyə Mehman kimi aşıqlara hətta dastançı aşıqlar deyiblər. Burada xüsusilə üç aşığın adını çəkmək istəyirik, Aşıq Canallı Məmməd, Aşıq Dərya Məhəmməd və Aşıq Bəhrəm. Hər üç aşıq dastançı aşıqlardır. Bu aşıqlar dastanların çoxunu bildikləri üçün məclislərdə xüsusi hörmətə malik imişlər. Hər üçü haqqında da deyə bilərik ki, onların sinələrində Azərbaycan xalq dastanlarının əksəriyyəti yatırılmış.

Qazax aşıqlarının özəlliklərdən biri də məclisdə dastan söyləyərkən söz seçimində çox ehtiyatlı olmaları imiş. Onlar məclisdə əyləşən dastan dinləyicilərini mütləq nəzərə alırmış. Dastançı o qədər həssas olmalı imiş ki, dinləyicinin qururuna, şəxsiyyətinə, mənliyinə toxunan sözdən istifadə etməzmiş. Məsələn, əgər məclisdə aşığın deyəcəyi fikirdə uşağı olmayan, ailə qurmayan, övladını itirən varsa və əgər sonsuzluqdan, övlad acısından, qəlb yarasından söz düşərsə, hökmən sözə başlamazdan əvvəl yumşaq tərzdə üzr istəyərək bir neçə xoş ifadələr işləyib sonra dastanı başlamalıdır. Bir sözlə ustadların dili ilə desək aşıq meydanı görməyi bacarmalıdır. Dastan söyləməzdən əvvəl Qazax aşıqları mütləq üç ustad-

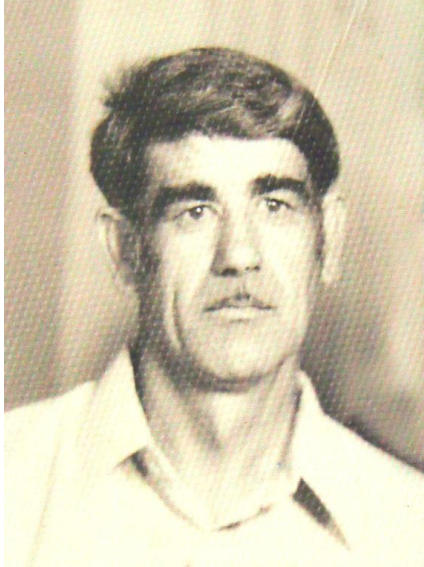
namə söylər, sonra dastan danışarlarmış. Bununla yanaşı, həm də dastançı aşiq çox səliqəli, geyim kecimli, üzü tərəşli olmalıymış. Ustadlar şəyirdlərinə daha çox bu sahədə məsləhətlər verərmişlər, əks halda ustadları onları tənbeh edərmiş.

Hər mahalın özünə məxsus ifa tərzı, məclısı idarə üsulu, janr xüsusiyyətləri, dinləyicisi var. Qazax mahalında da bu xüsusiyyətlər vardır. Məclislərdə aşıqlardan məhz “Qaçaq Kərəmi”, “Koroğlu”, “Abbas və Qurbani”, “Aşiq Qərib”, “Əsli Kərəm”, “Dilqəm”, “Alı xan-Pəri xanım” və ən çox da Aşiq Ələsgərin səfərlərinin söylənilməsini aşıqlardan tələb edərmiş. Azərbaycanın digər bölgələrində də geniş yayılan bu dastanlar, aşiq ifaçılığında bu gün də fəallıqla söylənilir. Təbii ki, bu dastanlar daha çox maraq kəsb edərək hələ də öz təkamül və inkişafını davam etdirir. Hətta bu dastanlar o qədər sevilə-sevilə oxunub ki, onlar xalqa yüksək estetik zövq verməkdə davam edir. Ümumiyyətlə, xalq romanı olan dastanlar özlərinin təkamül və inkişaf dövrlərində yeni şeir, macərə, süjet və hadisələrlə zənginləşir, birləşir, poetik zənginləşmə prosesi keçirir, nəticədə daha bitkin və əhatəli, epik-lirik janra çevrilir.

Bu mahalda toy şənliklərindən başqa dastan söylənilən yerlərdən biri də Novruz bayramında “Dan gecəsi”dir. Dan gecəsi bir neçə bölgələrimizdə Novruz bayramında ilaxır çərşənbə gecəsi keçirilir ki, o bölgələrdən biri də Qazax bölgəsidir. Xalqın inamı ilə bağlı olan bu mərasim tutulan niyyət yerinə yetirilərsə keçirilir. Keçmişdə Dan gecəsinə ailəyə yaxın qohumlar, qonşular hətta öz istəyi ilə gələnlər də olurmuş. Bu adət-ənənə hələ də yaşamaqdadır. Məclisin xüsusi dövətlilərindən biri də aşıqlardır. Aşıqlar səhərə qədər çalıb-oxuyar, dastan danışar, məclisə daha da rəng qatarlarmış. Aşığın dastan danışması nəticəsində məclis əhli “Dan suyu” gətirilənə qədər yatmazlarmış.

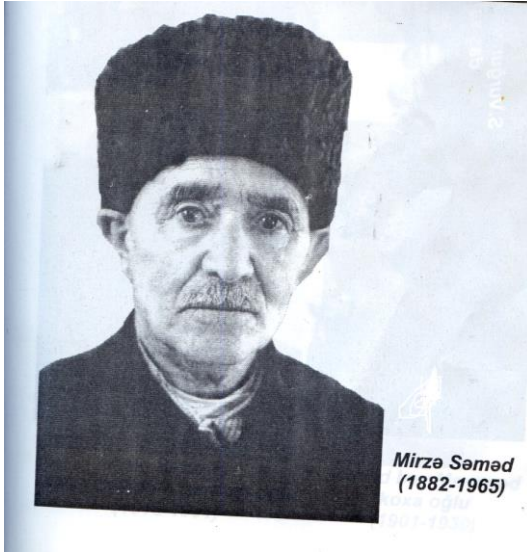
Dastançılıq bəllidir ki, aşığın zəngin yaradıcılıq potensialından xəbər verir. Qazax aşıqlarının da dastanları, dastan-na-

ğilları vardır ki, bunlardan bəziləri elmə bəlli, bəziləri isə tərə-
fimizdən toplanaraq ilk dəfə dərc olunub. Lakin bu o demək
deyil ki, bu dastanlar haqqında heç bir aşıq bilmir, əksinə nağıl-
dastanlar aşıqların dilində məclislərdə söylənilir, bu gün də
onların yaratmış olduqları dastanlar aktualdır. Sadəcə toplanılıb
dərc olunmamışdır. Qazax aşıqlarının özlərinə məxsus dastan
janrının əhatə dairəsi mövcuddur. Bu bölgənin aşıqlarından
Mirzə Səmədin “Sarıtel”, “Boxça Çiçəyi”, Aşıq Avdının “Avdı
və Mehriban”, Zəkəriyyə Mehmanın (Məmmədov Zəkəriyyə)
“Villinin dastanı”, Şair Temrazın “Güləbəyimin nağılı”, Aşıq
Cəlal Qəhrəmanovun “Qaratel və Aşıq Cəlal”, “Kəməröglü
Kərəm və Qəmər xanım”, onun müasirlərindən Aşıq Sadıq Av-
dıoğlunun “Tahir və Zöhrab” dastanları xüsusi maraq kəsb edir.
Bu mahalın ən görkəmli şair və mütəfəkkir, aşıq ruhlu şeir
yazıb dastan qoşanlardan biri də Mirzə Səməddir. Onun özünün
qoşduğu bir çox dastanı vardır ki, onlardan “Sarıtel” dastanı
Qazax aşıqlarının repertuarında hələ də qalmaqdadır.

Aşıq Zəkəriyyə Mehman

Mirzə Səməd 1870-ci ildə Qazax mahalının Daşsalahlı kəndində ziyalı ailəsində anadan olub. Xalq arasında Mirzə Səməd zəngin yaradıcılığa malik istedadlı el şairi kimi tanınır. Onun çoxlu sayda şeirləri, qoşmaları, gəraylıları, müxəmməsləri, divaniləri, deyişmələri olsa da, onun adı ilə bağlı dastan rəvayət və lirik şeirlər də vardır. Professor Rüstəm Rüstəmzadənin araşdırmalarına diqqət etdikdə görürük ki, Mirzə Səmədin atası Həsən kişi varlı olmasa da oğlunun gözəl təbə malik olduğunu duyur və buna biganə qalmır. O, oğlunu kəndlərinde Molla Əhməd Əfəndinin açmış olduğu məktəbdə oxudur. El arasında deyilənə görə, Mirzə Səməd çox istedadlı, ədəb-ərkanlı, məclislərdə xüsusi hörmətə malik bir insan olub. Gənc yaşlarında o, varlı ailədən olan Cavahir adlı bir qızı sevir və onun şəninə gözəl şeirlər yazır dastanlar qoşur.

Deyilənə görə, Cavahir sarıbənzli, mavi gözlü, olduqca gözəl-göyçək bir qız imiş. Onun əsl Azərbaycan xanımına xas uzun sarı hörükləri görünləri heyran edirmiş. Elə bu səbəbdən

də şair sevgilisinə “Sarıtel” deyə müraciət edərmiş. Hətta şeirlərinin heç birində onun adını çəkmir, Sarıtel deyə tərənnüm edir.

Məcnunam, gözlərəm Leyli yolunu
Səhər çıxar buralara Sarıtel.
Təbibimsən, yaralarım qövr edər,
Əl gəzdirmən yaralara Sarıtel.

Qəlblərinə sevgi odu düşmüş hər iki gənc tez-tez görüşür, aralarında əhd-peyman bağlayırlar. Onlar yetkin yaşa dolarkən Səmədin atası Həsən kişi Cavahir xanımı gəlin etmək üçün onun ailəsinə elçiliyə gedir. Cavahirin atası Mansır kişi Həsən kişinin bir qədər kasıb olduğunu bilirdi. Ona görə də qızını kasıb oğlana verib öz düşüncəsi ilə “bədbəxt” etmək istəmir. Gələn elçilərə yox cavabı verir. Hətta qızı Cavahirə bir daha Səmədlə görüşməyi qadağa edir. Hər iki gənc arasına gizli görüşürlər. Qızının Mirzə Səmədi sevdiyini hiss edən Mansır kişi onu tezliklə başqasına vermək fikrinə düşür. Cəbioğlu ilə görüşür, söhbət edir, bir neçə gündən sonra Cəbioğlu Mansırgilə elçi göndərir, onun qızı Cavahiri oğlu Rüstəmə istəyir. Bu məsələni anası Cavahirə söyləyərkən Cavahir göz yaş tökür və bildirir ki, əgər onu sevgilisindən ayıraraq başqasına versələr xoşbəxt olmayacaq. O, Rüstəmə getmək istəmədiyini israrla bildirsə də qızını heç cür başa düşməyən Mansır kişi onu zorla nişanlayır. Bu xəbəri eşidən Səməd pərişan olur, dünya başına fırlanır. Əli hər yerdən üzülən Səmədin yadına müəllimi Molla Əhməd Əfəndi düşür, odur ki, ona məktub göndərərək kömək diləyir:

Başına döndüyüm Əfəndi qardaş,
Amandı tərlanı sara verməyin.

Seyraqublar hər tərəfə düzülüb,
Bəxtini eyləyib, qara verməyin.

Professor Rüstəm Rüstəmzadənin yazdığına görə [85, 253] Mirzə Səməd şəxsən özü ona deyib ki, müəllimi Molla Əhməd Səmədin xətrini çox istəyirmiş. Ona görə də onun xahişini yerə salmır. Bir neçə ağsaqqalı da yanına alıb Mansır kişigilə elçi gedib. Mansır kişi deyir ki, “artıq gecdir qızın həsi verilib”. Şübhəsiz ki, bu xəbərdən hər iki gənc çox məyus olurlar. Bu xəbər Səmədi daha da sarsıdır, son ümidi də kəsilir. O, sevgilisinin dərdindən dəli-divanə olur.

Aşıq Səmədin taleyinə bənzər hadisə Yusifelili Aşıq Pervaninin də başına gəlmişdir. Ancaq Aşıq Pervanidə bu nakam məhəbbət buta vermə şəklindədirsə, Aşıq Səməd qızı görüb bəyindir, sevir. Ancaq hər iki aşıq XX yüzildə yaşamış, dastan da onların avtobioqrafiyası kimi söylənmişdir. Tədqiqatçı Mehmet Göyalp yazır: “1952-ci ilə qədər 3 il qürbətdə gəzən Pervani sevdiiyinə qovuşa bilməmişdir. Okkar kəndində Paşa dayının qızı Fatma ilə evlənmişdir” [108, 72].

Səmədin sevgilisi Cavahirə isə toy edib, Cəbioğlu Rüstəmə ərə verirlər. Lakin onlar xoşbəxt olmurlar, Cavahir ilk sevgisi Səmədi unuda bilmir. Bir ildən sonra o, ürək xəstəliyinə tutulur və iki-üç il keçmir ki, dünyasını dəyişir. Eşidənbilən Mansır kişiylə lənət yağdırır.

Mirzə Səməd Sarıtelini bir an belə unuda bilmir, hər an qəlbində yaşadır, ona şeirlər yazır, dastan qoşur. Mirzə Səmədin şeirlərinin bir qismini professor Hümət Əlizadə toplayaraq 1935-36-cı illərdə aşıqlar kitabında nəşr etdirib [18]. Daha sonrakı dövənlərdə isə şairin yaradıcılığının az qismi araşdırılıb.

Qazax mahalında, eləcə də, aşıq yaradıcılığında, aşıqların dilində məclislərdə söylənilən dastanlardan biri də ustad

Aşıq Avdının “Avdı və Mehriban” dastanıdır. Bu dastan da nakam sevgidən yaranan dastanlarımızdandır. Burada da əsas süjet xətti məhəbbət mövzudur. Qara Namazov yazır ki, “Məhəbbət dastanları aşıq sənətinin şah mövzusu hesab olunur” [76, 62]. Dastanda dövrün adət-ənənələrinə hörmət, sevgiyə yüksək qiymət öz əksini tapır. “Avdı və Mehriban” dastanı Aşıq Avdının öz başına gələn hadisələrdən yaranıb. Aşıq Avdı da sevgilisinin adını şərti olaraq Mehriban qoyub, bu da saf sevgi, ədəb-əxlaq, sevdiyi qıza hörmət deməkdir.

Bu dastan maraqlı obrazlar sisteminə və strukturuna malikdir. Dastanda iki məqam daha çox diqqəti çəkir. Sovet sədri obrazı və müqavilənamə aktı. Klassik dastanlarda sevgililər arasında əhd-peyman bağlanırsa, burada ortaya sənəd gətirilir, müqavilə bağlanır. Sovet sədri obrazı dastan ənənəsi üçün gözlənilməz olsa da, epik təhkiyəyə bir “gerçəklik effekti” verir. Tədqiqatçıların diqqətini cəlb edən “Avdı və Mehriban” dastanı demək olar ki, müxtəlif illərdə və müxtəlif variantlarda yanlışlıqlarla nəşr edilsə də nəhayət, 2009-cu ildə müəllifin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş seçilmiş əsərlərdən ibarət “İncəgülü” kitabında daha orijinal variantı, ustadın öz əlyazmasından köçürülərək nəşr edilib [10].

Yuxarıda qısa məzmununu verdiyimiz hər iki nakam məhəbbət dastanı avtobioqrafik xarakter daşıyır. Elə buna görə də Qazax aşıqlarının repertuarında bu dastanlar hələ də aktual olaraq qalır.

Bəzən deyirik ki, dastanlarımızın bir qismi, rəvayətlərdən, macəralardan, aşıqların nakam məhəbbətlərindən yaranaraq improvizə olunur, yaxud da bir başqa ustad aşıq tərəfindən təkmilləşdirilərək yeni formaya bürünür. “Avdı və Mehriban” dastanı da bu yolla yaranan dastanlarımızdandır. Dastandakı əhvalat XX yüzilin otuzuncu illərinin əvvəllərində baş verib. Əslində dastanın dəqiq yazılma tarixi 1933-cü ildir.

Aşıq Avdının cavan vaxtları imiş, günlərin bir günü onu toy məclisinə, Qayalı kəndinə dəvət edirlər. Aşıq toyu yola verib geri dönür. Əslində dastan boyu cərəyan edən hadisələr də elə bu toy məclisindən başlayır. Qayalıda İvni Van adlı varlı bir kişi yaşayırmış. Dastanın əsas qəhrəmanı bu kişinin Mehriban adlı şair qızıdır. Mehriban xanım kəndlilərindən toyu keçirib gedən aşığın cavan ya qoca olduğunu, haralı olduğunu soruşur.

Mehribanı toy sahibi toya dəvət etmir deyə, o da özünə ar bilib getməyib. Saz-söz xiridarı olan bu şairin acığına gəlir ki, onun haqqında aşığa heç nə deməyiblər, desəydilər onu çağırtdırdı. Hər halda, fikrinə aydınlıq gətirmək məqsədilə qərara gəlir ki, ona bir həcv yazıb göndərsin, sözünə söz alsın. Yəni ki, necə aşıq olduğundan hali olsun. Mehriban məqsədinə çatmaq üçün atasından və qardaşından izin alır və götürüb Aşıq Avdıya belə bir həcv yazır:

Aşıq Avdı, burya gəlib gedibsən,
Axtaram, yəqin taparam səni.
Xəlvət qalanıbsan, xəlvət sönübsən,
Bil ki, sözlərimlə çataram səni.

Gəlib-getməyin də bircə bu olar,
İtirərsən özünü, dünyan daralar.
Bəndə sallam səni, yurdu boş qalar,
Vurub qayalara çırpam səni.

Mehriban elinə gəldin a, nadan,
Dandıracam olduğunu anadan.
Bar götürən izin alar bağbandan,
İnanma salamat qurtaram səni.

Həcv Avdıya çatır, oxuyub belə cavab yazır:

Ay Mehriban, nə fikirdi düşübsən,
Öyrənib qüvənni, bilərəm səni.
Ya itirib xəyalını, çaşıbsan,
Çox uzaq yollara salaram səni.

Sən tək olanları mən heç saymaram,
Uzaq bilmə, gəlləm, yaxındı aram.
Ağzını, dilini mən qıfıllaram,
Yandırır odlara qalaram səni.

“Nadan” demə, Avdı gəlib bulanmaz,
Öznü bilən dediyindən utanmaz.
Sözümə deməyə cavabın olmaz,
Halalım eyləyib alaram səni.

Aşiq Avdı bu həcvi Mehribana göndərir və bir neçə gün gözləsə də, cavab gəlmir deyə odur ki, atını yəhərləyib yola rəvan olur. Yola nabələd olan aşiq nəhayət ki, soruşa-soruşa olsa da, Mehribanın evini axtarıb tapır. Atını Mehribangilin qapısına sürür. Mehriban aşığı görür, onun şümşad boy-buxununa, məğrur görkəminə, qədd-qamətinə baxanda indiyə kimi keçirmədiyi qəribə hisslər bürüyür canını. Amma gələnin kimliyini bilmədiyi üçün keçib anasına evə qonaq gəldiyini bildirir. Kənd camaatı Aşiq Avdının Mehribangilə gəldiyini eşidib onlara axışirlər. Və beləcə də Mehriban aşığın kim olduğunu bilir. Aşiq Avdı, öncə, bir divanı ilə sözə başlayır, daha sonra onlar bir-birlərinə bağlama deyərək imtahana çəkirlər. Onlar çox deyişirlər, axırda Aşiq Avdı qalib gəlir, Mehriban sazını onun qabağına qoyur. Aşiq Avdı Mehribanı bağladığı üçün elə oradaca ona nişan qoyur. Sovet sədri onlara

məclis açır. Onlar Mehribanın qardaşını gözləyirlər lakin onun qardaşı gəlmək bilmir ki, bilmir. Ayrılıq vaxtı gəlib çatır. Aşiq Avdı kəndlərinə geri dönür. Vaxt vədə tamam olur, Aşiq Avdı Mehribanla vədələşdiyi yerə onların binə yerinə gəlir. Gələndə bəlli olur ki, Avdı gedəndən sonra Mehribanın qardaşı gəlir və Sovet sədri ilə sözə gəlir ki, siz kimsiniz mənim bacıma nişan qoymusunuz. Mehribanı da evdən çölə çıxmağa icazə vermir. Qardaşı Mehribanı başqasına ad edir. Lakin Mehriban ona getmədikdə bir gün Dilavar Mehribanın xörəyinə, aşığın çayına zəhər qatır. Hər ikisi zəhərlənir. Aşiq bir neçə gündən sonra sağalır, Mehriban isə qalan ömrünü Allaha tapşırır. Beləliklə, Avdı və Mehribanın nakam məhəbbəti faciəli sonluqla sona çatır [10, 98-139].

Qazax mahalında daha geniş yayılmış dastanlardan biri də “Kərəm xan Sərtib” dastanıdır. Dastan aşiq Məhəmməd Zərzəbillinindir. Aşiq Məhəmməd Göyçə mahalının Zərzəbil kəndində XIX əsrin təxminən 40-cı illərində anadan olmuş, XX əsrin əvvəllərində 80 yaşında vəfat etmişdir.

“Kərəm xan Sərtib” dastanını 1968-ci ildə tədqiqatçı R.Rüstənzadə Qazax mahalının Köçvəlli kəndində yaşayan aşiq Əlidən toplamışdır. Dastan qazaxlı Qaçaq Kərəmin həyatına həsr olunmuşdur. Qaçaq Kərəm 1860-cı ildə Qıraq Kəsəmən kəndində anadan olmuş, otuz ilə yaxın yerli bəylərə, mülkədarlara qarşı mübarizə aparmış, 1909-cu ildə Cənubi Azərbaycanın Xoy kəndində vəfat etmişdir [17, 153].

Məhərrəm Cəfərli dastan janrı haqqında belə bir fikir söyləmişdir: “Dastan yaradıcılığı folklorun janrı, forma, struktur tərkibi kimi geniş hadisədir. Ən qədim dövrlərdən başlayaraq xalqın tarixi yaddaşı, ədəbi-bədii yaradıcılıq qabiliyyəti, milli düşüncə tərzini ardıcıl olaraq dastan yaradıcılığında öz ifadəsini tapmışdır” [31, 5].

Cavad Heyət isə dastan yaradıcılığına belə münasibət bəsləmişdir: “Dastan millətlərin din, fəzilət və milli qəhrəmanlıq macərələrinin əksərən mənzum hekayələridir. Dastan kökü tarixə dayanan və ilhamını tarixdən alan xalq ədəbiyyatı məhsuludur. Dastanlar xalq şairləri, saz şairləri tərəfindən sazla birlikdə söylənir və xalq gözü ilə görülən, xalq ruhu ilə duyulan və xalq xəyalında nağıl şəklini alan tarixlərdir” [44, 39].

Məlum olduğu kimi, aşiq şeir qoşur, hava yaradır, həm də dastan və dastan-nağıl qoşur. Nağıl-dastan aşığın başından bilavasitə nəsr və nəzmlə söylənməsi olub daha çox real hadisələrdən bəhs etməkdədir. Əlimizdə olan nümunəyə görə, nağıl-dastan həcmə kiçik olub əslində nağıl termini anlamından fərqli olaraq reallığı əks etdirir. Strukturu baxımından nağıl-dastanlar klassik dastanlardan təhkiyənin özünəməxsusluğu və canlılığı ilə seçilir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz dastanlarla yanaşı, Qazax aşıqlarının yaradıcılığında başqa nağıl-dastanlara da rast gəlirik. Bunlardan biri də Şair Temrazın nağıl-dastanıdır.

Temraz Novruzov 1915-ci ildə Qazax mahalının Dəmirçilər kəndində anadan olub. Uşaq yaşlarından Temraz şeirlər yazıb, saz çalarmış. Atası Bayram kişi də saz çalarmış, ona görə ilk ustadı elə atası olub. Şair Temraz mahir saz ifaçısı imiş, bununla yanaşı, onun çoxlu sayda qoşma, gəraylı, təcnis, müxəmməs janrında şeirləri və qıfıləndləri var. Şair Temrazın yaradıcılığında diqqət çəkən amillərdən biri də “Güləbəyimin nağılı” adı nağıl-dastanıdır. Qeyd edək ki, keçmişdə məclislərdə aşıqlara “aşiq, bir nağıl danış” deyə müraciət edəndə dastan nəzərdə tuturlarmış. Güləbəyimin nağılı Şair Temrazın öz başına gələn əhvalatdan yaranan nağıldır. Nağılın özəlliklərindən biri də hər iki tərəfin hiss və duyğularını şairin öz dilindən söyləməsidir. Bəllidir ki, nə nağıl danışan, nə də dinləyən nağılın həqiqiliyinə inanır, inanmasalar

belə danışan hadisələri o qədər şirin real əks etdirir ki, bu halda maraq kəsb edir. Bu nağıl da elə reallıqla qələmə alınıb ki, iki gəncin təsadüf də olsa, qısa sevgi macərələri əks olunub. Burada cərəyan edən sevgi macərəsi mümkünsüz görünsə də, saf duyğunu tərənnüm edir. Belə demək mümkünsə hətta bir gecənin təsadüfi sevgisi, ancaq uzun sürməyən və sonu faciə ilə bitən nağıldır. Nağıl kənd həyatından, insanların yaşam tərzindən, başlayaraq, onların əmək fəaliyyətlərinə qədər maraqlı səhnələri təsvir edir. Aşağıda bu nağıl-dastanın tam məzmununu verməklə bu janrın özəlliklərini göstərmək istədik:

“1953-cü il sentyabr ayının 11-də şair Novruzlu kəndin başında təzə tikilib işə düşən dəyirməyə işləyən vaxt gecə yarı xəlf yatandan çox sonra, yəni saat 3-də bir araba dən gətiriblər üyütməyə. Novruzlunu qaldırırlar ki, bizim dənə üyüt. Novruzlu görür ki, suyu başdan təmiz kəsiblər. Soruşur ki, qardaş siz hansı kənddəsiniz ? Daşsalahlıyıq, – deyirlər.

– Onda yəqin suyun hardan kəsildiyini bilərsiniz. Gedib suyu aç bilsəniz yaxşı olar.

– Sən bizim buğdanı üyütməkdə ol, biz suyu açarıq, – deyə cavab verirlər.

Novruzlu birisinin dənini buğda yeşiyinə tökdürür, novatçıları su bağlamağa göndərir. Dəyirməyə bir körpə uşaq və bir qadın qalır. Qadın arabaya və ulaxlara nəzər salır.

Birdən qadının gözü dirəkdən asılmış saza sataşır. O, soruşur ki, divardan asılan saz kimindir?

Novruzlu “mənimdir, bacı” deyə dillənir.

Qadın soruşur ki, çalmaq olarmı?

Novruzlu deyir:

– Niyə olmur, ay bacı, bacarırsan çal.

Qadın deyir:

– Sənlə deyişəcəm. Səni bağlasam, dəyirmanı təhvil verəcəksən, səni aparıb gedəcəm. Yox, məni bağlasan, sənə gələcəm.

Novruzlu qadının sözlərinə məəttəl qalır. Bayaقدan bəri heç bu qadına diqqət yetirmirdi. İndi onu başdan-ayağa süzdü. Qadındakı hünərə matı-mutu qurudu. O, qadına deyir ki, bizlərdə qayda belədir, qabaqca fürsət kişilərdə olar. Alır Novruzlu görək nə deyir:

Havalanıb eşq oduna yanan qız,
Çəkinmə sən məndən, ar sənə qurban.
Mən görürəm ağ sinəndə qoşadı,
Xəstəyəm, istərəm nar, sənə qurban.

Aldı görək qadın Novruzluya nə dedi:

Gülün ətrafında dolanan bülbül,
Mən səndən etmirəm ar, sənə qurban.
Bəsləmişəm sinəm üstə sən üçün,
Alırsan al verim, nar sənə qurban.

Novruzlu başını bulayıb gülümsəyərək görək nə deyir:

Geymişən əyninə alı yaşıldan,
Örüklər düzülüb gərdənə daldan.
Bir busə istərəm üzündə xaldan,
Sındırma könlümü, ver, sənə qurban.

Aldı qadın belə dedi:

Geyinmişəm, yaşılım var, alım var,
Mən səni bilirəm, qeyli-qalın var.

Uzağa getməynən, yaxın yolun var,
Sal sinəm üstündə yer, sənə qurban.

Novruzlu elə bildi ki, bu qadın zarafat edir. Deyəsən kəməndə düşdüm, deyə belə cavab verir:

İtirmərəm namusum var, arım var,
Yetişməmiş baxçalarda barım var.
Bəyan edir, gözəl, evdə yarım var,
Qoymaram qonmağa xar sənə qurban.

Bu cavab qadını heç açmır. Alır görək nə deyir:

Sevgi olmuyan, sevilməyə yaraşmaz,
Məcnunsuz dağları Leyli dolaşmaz.
Bir yarın olsa da, könlün bulaşmaz,
Əslinə canını ver, sənə qurban.

Novruzlu bu işə lap çaşıb qalır. Alır sazı görək nə deyir:

Fikrini salmaynan Novruzludan uzax,
Coğaz qırağına çox əsər sazax.
Kəndim Dəmirçilər, elim də Qazax,
Eylə məni özünə yar, sənə qurban.

Aldı qadın belə dedi:

Gəl qoyax araya düz ilqar, iman.
Mən sənə aşıqəm, ay cavan oğlan,
Kəndim Daşsalahlı, əslim Lənkəran.
Eylə Güləbəyimi yar, sənə qurban.

Elə bu zaman hər iki aşıq və məşuq ilqar, iman qoyurlar.
Götürür Güləbəyim görək Novruzluya nə deyir:

Gəzmişəm elləri, cümlə-cahanı,
Çoxdu sənin kimi cavan, əzizim.
Qərbin dilini danışmış bilən,
Yoxdur sənin kimi qanan, əzizim.

Novruzlu

Yayın son ayıdır, payızın əvvəli,
Qərbi bu cahana dolan, əzizim.
Gəzib hər mahalı görmədim indi,
Sənini kimi bir növcavan, əzizim.

Güləbəyim

Sənini dərindən söhbət olar, saz olar,
Bahar olar, güllər olar, naz olar.
Sizin yerdə mən tək gözəl az olar,
Olgunan bağına bağban, əzizim.

Novruzlu

Bilirsən arının gözü baldadı,
Qərbin ürəyi qeyli qaldadı.
Mənin sevgilimin gözü yoldadı,
Olmaram bağına bağban, əzizim.

Güləbəyim

Eşqi ilə sevdi səni ürəyim,
Zay etmə bu yerdə mənim əməyim.
Sənə qurban olsun bu Güləbəyim,
Biz də sürək təzə devran əzizim.

Novruzlu

Novruzluyam dediyinə mən varam,
Telli sazı sinəm üstə çalaram.
Əyər gəlməsən də, zornan allam,
Gəl keçirək ilqar, iman əzizim.

Elə deyişmənin bu yerində su başına gedənlər qayıdırlar. Deyişmə də burdaca tamam olur. Novruzlu Güləbəyimi almır. Onlar sadəcə dost qalırlar. Güləbəyim Daşsalahlı kəndini tərk edib doğma torpağı Lənkərana gedir. Bir neçə aydan sonra Novruzlu onu soraqlayır ki, hal-əhval tutsun. Eşidir ki, Güləbəyim xəstələnib rəhmətə gedib. Onların nağıllar da elə burdaca bitir” [65, 311-312].

Məhəmməd Allahmanlı yazır ki: “Qazax mahalında nağıllar kimi əfsanələr də geniş yayılmışdır. Bu yerlərdə tarixi şəxsiyyətlər – Makedoniyalı İsgəndər, Süleyman peyğəmbər, Şah Abbas, Koroğlu haqqında, eləcə də, heyvanatlar, quşlar – anadil, turac, ilanlar, bülbül, qızılgül, Yusif-Nəsif quşu və s. haqqında, yer adları ilə bağlı Eldar kəndi, Göyəzən, Ağoğlan, Qız qalası, Abbasbəyli və s. haqqında, göy cisimləri Ay və Günəş haqqında əfsanələr indi də yaşamaqdadır. Əfsanələrin süjetləri çox zaman sevgi üzərində qurulur. Kəmərlı kəndində indi də Ağoğlan və Qız qalası haqqında əfsanələr dolaşmaqdadır. Əfsanədə göstərilir ki, xan qızı ilə sevişən kasıb Ağoğlan qızı götürüb qaçır. Xanın adamları Ağoğlanı öldürüb qızı əlindən alırlar. Qız qalada saxlanır. Onun göz yaşlarının axmasından qalanın divarları indi də yaşdır. Burada nağıllardan fərqli olaraq bir cəhət diqqəti cəlb edir: sosial mövqeyi bərabər olmayanlar evlənə bilməz. Bu qanuna əməl etməyənlər ölümə məhkumdu” [6, 67].

Uzun zamanlar Qazax bölgəsinin folklorunu tədqiq edən, araşdırmaları ilə elmə yeniliklər gətirən professor Mür-

səl Həkimov Kəmərlı kənd sakını 110 yaşlı Bəhmən Mustafa oğlundan topladıǵı “Qarunun intıqamı” əfsanəsində sazın düzəldilməsi haqqında bir əfsanənin məzmununu verir: “Mələklər dedi: – Ey bəni insan, bil və aǵah ol, Aranatəşə gedən yolun üstündə qara bir tut aǵacına rast gələcəksən. Onu kəsərsən, çömçə kimi içini oyarsan, üzünə nazik taxta, qol düzəldərsən. Bəri biyabanda bitən saqqız aǵacının yapışqanı ilə onları bir-birinə yapışdırarsan. Qoldan üç qulaqcıq açarsan, üç burmacı qulaqcıǵa taxarsan. Qola qoyun bağarsaǵından eşilmiş quru pərdə bağlamaǵı da unutmazsan. Dediklərimi hazır etdikdən sonra üçyaşar ürgənin quyruǵundan ona tel çəkərsən. Onu çalarsan. O gözəl çalǵı alətidir. İşdir səs cır çıxarsa, çömçənin sinə taxtasından üç deşik açarsan” [50, 379].

Əfsanələrlə yanaşı, Qazax bölgəsində aşiq rəvayətləri də geniş yer alır. “Aşiq Ələsgərlə Kəsəmənli Aşiq Hüseynin rəvayəti” də aşıqlar tərəfindən nəql olunub. Deyilənə görə, Aşiq Hüseyn Qəmli 1896-cı ildə Qazax mahalının Qıraç Kəsəmən kəndində anadan olub. Uzun müddət aşıqlıq edib, Böyük Vətən müharibəsinin iştirakçısı olmuşdur. Tədqiqatçı Rüstəm Rüstəmzadənin yazdığına görə, Aşiq Hüseyn Qəmli bir sıra iri həcmli dastanların müəllifidir. O yazır ki, yaxşı təbi vardır. Aşiq Hüseyn ömrünün sonuna yaxın dəmirçiliklə məşğul olub, lakin sənətindən də uzaqlaşmayıb. “Aşiq Ələsgərlə aşiq Hüseynin rəvayəti”ni R.Rüstəmzadə aşıqın özündən toplayıb [17, 128].

Qazax aşiq mühitində ustad aşıqların başlarından keçən macərəvari sevgi əhvalatları nağıldan böyük, dastandan kiçik olan yeni janr nağıl-dastan formasında söylənir. Şair Temrazın, Aşiq Hüseynin başına gələn əhvalatlardan yaranan nağıl-dastanlar bu qəbildən yaranmış dastanlardır.

NƏTİCƏ

XX əsr Qazax aşıq mühitinə həsr edilmiş bu araşdırma işindən aşağıdakı nəticələrə gəldik:

Azərbaycan aşıq sənətinin bütün ideya zənginliyini və sənət meyarlarını Qazax aşıq və el şairləri öz yaradıcılıqlarında dolğun şəkildə əks etdirmişlər. Elə bu səbəbdən də Qazax aşıq və el şairlərinin həyat və sənət bioqrafiyasının monoqrafik planda öyrənilməsi Azərbaycan folklorşünaslığı üçün aktual məsələlərdən biridir. Təbii ki, Qazax bölgəsi ayrıca mühit olaraq tədqiqata cəlb olunmaqla bu bölgənin elmə bəlli olmayan bir çox aşıq və şairlərinin yaradıcılığı təhlil edilmişdir.

Aşıq Canallı Məmməd, Aşıq Məmmədyar Əminov, Mirzə Səməd, Çoban Əfqan, Misgin Əli, Aşıq Ədhəm Ərəbov, şair Şeyda Əziz, Aşıq Məhəmməd Qocayev, Aşıq Avdı, Aşıq Bəhrəm, şair Haçı Qaracayev, şair Qulu Məşədiyev, şair Temraz Novruzov, Aşıq Şəmistan Dərgahquliyev, Aşıq Zəkəriyyə Mehman (Məmmədov Zəkəriyyə), Aşıq Cəlal Qəhrəmanov, Aşıq Kərəm Nəsibov və Aşıq Ayaz Zülfüqarovun, Aşıq Yəhya Məmmədovun, Aşıq Sadığın, Aşıq və saz bənd Bəkir Əhmədov, Aşıq Yaqub Yaqubovun, Aşıq Ədalət Nəsibovun, Aşıq Şəadət Gülməmmədovun, Aşıq Hacı Abdıyevin, Aşıq Məqsəd Qasımovun, Aşıq Məhəmmədəli Məşədiyevin, Aşıq Saqif Rəhimovun, Aşıq Camoy Qurbanovun, Aşıq İlham Hacıyevin (Aslanbəylinin), Aşıq Şaiq İsayevin, Aşıq Qərib Cəlilovun, Aşıq və saz bənd Həsən Dərgahquliyevin və eyni zamanda Qazax aşıqları arasında qadın aşıqları olan Aşıq Pakizənin, Aşıq Solmaz Kosayevanın, Aşıq Kifayət Dərgahquliyevanın, Aşıq Lütviyyə Musayevanın və başqa aşıq və el şairlərinin özünəməxsus yaradıcılığı, saz havalarından istifadə etmə formaları, ifa tərzləri öyrənilməklə, Qazax aşıq mühitinin artıq formalaşdığı isbat edilmişdir. Kitabda Mirzə Səmə-

din “Sarıtel” dastanı, Aşıq Avdının “Avdı və Mehrıban” dastanı, Zəkəriyyə Mehmanın “Villinin dastanı”, Aşıq Cəlal Qəhrəmanovun “Qaratel və aşıq Cəlal”, “Kəmərəoğlu Kərəm və Qəmər xanım” dastanı, şair Temraz Novruzlunun “Güləbəyimin nağılı” nağıl-dastanı və s. tədqiq edilib araşdırılmışdır.

Qazax aşıq mühitinin formalaşmasında Göyçə və Borçalı aşıqlarının fəaliyyəti, ustad-şeyird münasibəti yeni baxış bucağından tədqiq edilmişdir. Əslində kitabda xüsusi olaraq Qazax aşıq və el şairlərinin Borçalı və Göyçə aşıq mühitinin təsiri altında deyil, onların sənət əlaqəsində inkişaf etdiyi araşdırılmışdır. Qazağın II Şıxlı, Qaymaxlı, Kəmərli, Aslanbəyli və Qazaxbəyli kəndlərinin daha çox Borçalı aşıq mühitinin qarışımı, Çaylı, Canallı, Ağköynək, Musaköy və Ağstafa rayonunun kəndləri isə Göyçə aşıq mühitinin qarışımı ilə inkişaf etdiyi ortaya çıxmışdır. Hətta bu bölgənin adət ənənəsi, danışmaq tərzı, qohumluq əlaqələri qız verib, qız almaq da bir-birinə qaynayıb qarışmışdır. Qazax qədim bir mahal olaraq etno-coğrafi məkanda köklü tarixə sahib olmaqla yanaşı həm də, genetik saf və təmiz türk bölgəsidir. Qazax mahalı bölgə durumuna görə, Borçalı və etnik mədəniyyət baxımından Göyçəyə bağlılığı ilə də ədəbi irsiliyini, əzəliliyini, özəlliyini və estetik yetkinliyini şərtləndirmişdir.

İrsilik və əzəlilik onunla ifadələnilir ki, Qazaxda sənət çox-çox öncələrdən qaynaqlanmışdır. Özəllik onunla şərtlənilir ki, bu mahalda aşıq sənəti, bədii söz, dastançılıq, nağıl-dastançılıq, folklor örnəkləri, ədəbi fəaliyyət, ədəbi proses bənzərsizliyi, unikal təşəkkül, təkamül və inkişaf yolu keçmişdir.

Bədii-estetik yetkinlik onunla təsdiqlənilir ki, Qazax ədəbi-bədii və aşıq mühiti pərakəndə olmayıb tam bir mədəniyyət ocağıdır.

Məsələyə bu prinsiplərlə yəni bədii-estetik meyarlarla yanaşılması Qazaxda aşıq mühitinin dolğun elmi-nəzəri siste-

mini aşkarlamağa imkan vermişdir. Bütövlükdə, Qazax ədəbi mühiti ulu çağlardan üzü bəri mifoloji motivlərlə bağlı əfsanə-rəvayətlərlə, ustad aşıqların və el şairlərinin ədəbi irsləri ilə zənginləşərək istiqamət almışdır.

Qazax aşıqlarının ənənəvi mövzularla bərabər yeni yaradıcılıq formaları tapdığı, saz havalarının ifasında yeniliklər yaratdığı empirik faktlarla isbat edilmişdir. Qazax aşıqlarının yaradıcılığında epos-dastanlarımız, dastan-nağıllarımız öz əksini tapır. Mirzə Səmədin “Boğça çiçəyi”, “Saritel” dastanı, Aşiq Avdının “Avdı Mehriban” dastanı, Aşiq Cəlal Qəhrəmanovun “Cəlaloğlu”, “Kəmərəoğlu Kərəm və Qəmər xanım”, Aşiq Zəkəriyyə Mehmanın “Villinin dastanı”, Şair Temraz Novruzlunun “Güləbəyimin nağılı” nağıl-dastanı toplanaraq ilk dəfə təhlil edilmişdir.

XXI yüzildə yeni mövzuların, o cümlədən, vətənpərvərlik, azadlıq, Qarabağ, müharibəsi kimi məsələlərin Qazax aşıqlarının və el şairlərinin yaradıcılığında görünməsi, aşıqların sosial-siyasi mövzulara həssaslıqla yanaşdığını göstərmək baxımından qiymətlidir. Kitabda bunlara da toxunulmuşdur.

Tədqiqat işində Qazax aşıq mühiti ayrıca araşdırılaraq, Qazax aşıqlarının sənətkarlıq xüsusiyyətləri, dini motivli şeirləri-irfani tərəfləri, ideya-estetik yönümü istiqamətindəki sistemli araşdırma tədqiqatın konturlarını və ümumi mənzərəsini yaratmaqla gələcək araşdırmalar üçün istiqamətverici funksiya yerinə yetirmişdir. Tədqiqatdan çıxarılan nəticələrdən biri də odur ki, aşıq poeziyasında az təsadüf olunan, gedər gəlməz təcnis, cığalı müxəmməs, bir hərf üzərində yazılmış şeir növləri təhlil olunaraq aşıq yaradıcılığında Qazax aşıqları və el şairlərinin özünəməxsus yaradıcılıq kriteriləri aşkarlanmışdır.

Bu kitabda XX əsr Qazax aşıq və el şairlərinin yaradıcılığının dini, əxlaqi, təsəvvüfi dəyərləri, dövlətçilik və vətən-

daşlıq şüurunu gücləndirən ədəbi-estetik və sosial-mədəni mahiyyəti, sənət özəllikləri də gətirilən şeir nümunələri ilə göstərilmişdir.

Tədqiqat boyu əsas vurğu Qazax aşığı mühitinin həqiqi mənzərəsini aşkarlamağa, onun ədəbi-estetik məzmununu, funksiyasını və elmi-nəzəri dəyərini müəyyənləşdirməyə yönəldilmişdir.

Milli ədəbiyyatın Qazax qolunun orta yüzilliklərdəki tipoloji inkişaf prosesini, regional mühit hadisələrini yaddaşlarda qalan, ustad aşıqların dilində məclislərdə hələ də səslənən və elmə bəlli olmayan məlumatlar və fərdlər, ədəbi fəaliyyətlər, ədəbi ənənələr müstəvisində nizamlaya bilmişik.

Qazax mənəvi mədəniyyətinin əsas atributu sazdır və Qazağın ədəbi mühiti ən çox həmişə saz poeziyasından ibarət olmuşdur. Ona görə də burada saz sənəti, el şəri daha geniş vüsət almışdır. Qazax ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndələri olmuş, xalq-aşığı şerinin təşəkkülündə özünəməxsus yer tutanlardan Çoban Əfqan, Miskin Əli, Şeyda Əziz, Mirzə Səməd, Temraz Novruzlu yaradıcılığı daha geniş izah edilmişdir.

Qazax mahalında ədəbi fəaliyyət on doqquzuncu yüzildən iyirminci yüzilin yetmiş-səksəninci illərində daha aktiv olmuş, belə ki, həmin illərdə aşığı və el şairlərinin yaradıcılığında xeyli dəyişikliklər vardır. Onların poeziyalarında Lenin, pambıq, üzümçülük kimi ifadələr dəyişərək yurd həsrəti, vətən mövzulu, Qarabağ, Göyçə haraylı olmuşdur. Repertuarlarında isə gəraylı, qoşma, cığalı qoşma, təcnis, cığalı-təcnis, bağlama, qıfılənd, dastan, nağıl-dastan üstünlük təşkil edir.

Beləliklə, Qazax aşığı mühiti Borçalı-Ahısqa-Ağbaba-Qars-Urmiya mühitləri ilə sıx bağlı olmuşdur. Qazax aşığı mühitinin formalaşmasında bu bölgələrin dəst-xətti önəmli yer tutur. Tarixilik baxımından da doğma olan həmin qohum bölgələrin ədəbi ənənələri sənət telləri ilə də bağlılıq içindədir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbas Ə., Bayramov M. Borçalı antologiyası. Bakı: Dan ulduzu, 2009, 238 s.
2. Abbasov İ. Aşıq poeziyasının tədqiqində yeni söz / Xalq qəzeti, 2008 13 iyul
3. Abbaslı T. Qurbaninin poetik irsi. Bakı: Təhsil EİM, 2004, 160 s.
4. Abdullayev C., Tofiqqızı T. H.K.Sanılının seçilmiş əsərləri. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1993, 260 s.
5. Abid Ə. Türk xalqları ədəbiyyatında “mani” növü və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyətləri // Azərbaycanı öyrənmə yolu, Bakı, 1930, № 4-5,
6. Allahmanlı M. Azərbaycanın qərb bölgəsinin mənəvi mədəniyyətindən. Bakı: Nurlan, 2011, 173 s.
7. Allahmanlı M. Ozan, aşiq və aşiq. Bakı: Ağrıdağ, 1997, 158 s.
8. Araslı H. Aşıq yaradıcılığı. Bakı: Birləşmiş nəşriyyat, 1960, 135 s.
9. Aslan M. Sıldırımli şəhli Çəmən // Bizdən sonra nə qalacaq. Bakı: Gənlik 1979, 180 s.
10. Aşıq Avdı Qaymaqlı. İncəgülü. Bakı: İncə nəşriyyat evi, Nurlan, 2009, 246 s.
11. Aşıq Cəlal Q. Sədəfli saz məni dindir / redaktoru, ön sözlün müəllifi A.Rüstəmli, toplayan və tərtibçi Ş.Cəlaloğlu. Bakı: Sabah, 1992, 159 s.
12. Aşıq Ələsgər. Əsərləri / tərtib edənlər Ə.Axundov, M.H.Təhmasib. Bakı: Az.EA, 1963, 488 s.
13. Aşıq Ələsgər. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1988, 182 s.

14. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Dastan-rəvayətlər, xatirələr / toplayıb tərtib edəni, ön söz və qeydlərin müəllifi İ.Ələsgər. Bakı: Şərq-Qərb, 1999, 578 s.
15. Aşıq Hüseyn Cavan. Bahar kimi. Bakı: Yazıçı, 1979, 183 s.
16. Aşıq Hüseyn Saraclı. Şeirlər, söyləmələr / tərtibçi S.Əfəndi. Bakı: Yazıçı, 1992, 208 s.
17. Aşıq rəvayətləri / toplayıb tərtib edəni R.Rüstəməzadə. Bakı: Gənclik, 1988, 153 s.
18. Aşıqlar / toplayanı H.Əlizadə. I c. Bakı: Azərnəşr, 1935, 341 s.
19. Aşıqlar / toplayanı H.Əlizadə. II c. Bakı: Azərnəşr, 1936, 437 s.
20. Azərbaycan aşıqları / tərtib edənlər İ.Abbaslı, B.Abdulla. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 400 s.
21. Azərbaycan folklor külliyyatı, 30-cu cild. Dastanlar / toplayıb tərtib edən Elxan Məmmədli. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 419 s.
22. Babayev İ., Bayat F. Folklor dərsləri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 424 s.
23. Bayat F. Türk təkkə (təsəvvüf) ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2011,
24. Baxşəliyev F. Saz və təsəvvüf // “Dədə Qorqud” dərgisi, Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1970, 268 s.
25. №1, Bakı: 2003, s.72–79
26. Belyayev Y. Müsəlman təriqətləri tarixi oçerklər, Bakı: Az.SSR siyasi və elmi bilikləri yayan cəmiyyət, 1958, 104 s.
27. Bəydili C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003, 418 s.
28. Bünyadov T. Mərd qalalar, sərt qayalar. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1986, 137 s.

29. Cəfərli M. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası. Bakı: Elm, 2000, 265 s.
30. Cəfərli M. Azərbaycan dastanlarının struktur poetikası. Bakı: Nurlan, 2010, 404 s.
31. Cəfərli M. Dastan yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2007, 108 s.
32. Cəfərzadə Ə. Təcnislər // S.M Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri, 1964, №2,
33. Eldarova Ə. Azərbaycan aşıq sənəti. Bakı: Elm, 1996, 192 s.
34. Ellər Vurğunu. Vurğun ömrü məktublarda. Bakı: Turai-F, 1996, 368 s.
35. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 480 s.
36. Əfəndiyev P. Molla Cümənin yaradıcılığı. Bakı: 1962
37. Əfəndiyev O. Aşıq poeziyasının estetik problemləri. Bakı: Azərneşr, 1983, 114 s.
38. Ələsgər İ. Haqq aşığı Ələsgər. Bakı: Maarif, 1999, 264 s.
39. Əlioğlu M. Məhəbbət və qəhrəmanlıq. Bakı: Yazıçı, 1979, 460 s.
40. Əliyev M. Azərbaycan xalq poeziyasının forma və şəkilləri, namizədlik dissertasiyası, Bakı: Azərb. EA kitabxanası, 1976, 109 s.
41. Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1985, 653 s.
42. Hacılar V. Gürcüstanda türk xalq ədəbiyyatı ənənələri. Bakı: Səda, 2005, 303 s.
43. Hacılar V. Türkdilli gürcü, yunan və aysoru aşıq-şairləri. Bakı:Səda, 2007, 203 s.
44. Heyət C. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1990, 168 s.
45. Həkimov M. Aşıq sənətinin poetikası. Bakı: Səda, 2004, 606 s.

46. Həkimov M. Azərbaycan aşıq şerinin şəkilləri və qaynaqları. Bakı: Maarif, 1999, 376 s.
47. Həkimov M. Azərbaycan klassik aşıq yaradıcılığı. Bakı: API, 1982, 85 s.
48. Həkimov M. Azərbaycan aşıq ədəbiyyatı: qədim və orta əsrlər. Bakı: Yazıçı, 1983, 238 s.
49. Hüseynli M. Ustadsız aşığın anılmaz adı // Mədəni-maarif jurnalı, Bakı: 1992, № 3-4
50. Xalqımızın deyimləri və duyumları / tərtib edəni və toplayanı M.Həkimov. Bakı: Maarif, 1986, 388 s.
51. Xəlilov N. Aşıq sənətinin təşəkkülü. Bakı: BDU, 2003, 120 s.
52. İbrahimov M. Aşıq poeziyasında realizm. Bakı: Az.EA nəşriyyatı, 1966, 84 s.
53. İmanov M. Ustad aşıq və tarixi ənənə (birinci yazı) / 525-ci qəzet, 23 dekabr 2013
54. İmanov M. Ustad aşıq və tarixi ənənə (ikinci yazı) / 525-ci qəzet, 23 dekabr 2013
55. İmrə Y., Aşıq Veysəl. İki Zirvə / tərtib edəni və çevirəni Məmməd Aslan. Bakı: Yazıçı, 1982, 141 s.
56. İsmayılov H. Azərbaycan folklorunun regional xüsusiyyətləri. Bakı: Səda, 2006 334 s.
57. İsmayılov H. Göyçə aşıqları və el şairləri, II cild. Bakı: Nurlan, 2009, 594 s.
58. Qaracayev H. Dağ ceyrana, ceyran dağa yaraşır / toplayıb tərtib edəni, ön sözün müəllifi İ.Qəsəbova. Bakı: Nurlan, 2008, 114 s.
59. Qasımlı M. Gəncəbasar aşıq mühiti // "Folklor və etnoqrafiya" dərgisi, Bakı: № 1, 2006, s. 22-25
60. Qasımlı M. Ozan aşıq sənəti. Bakı: Uğur, 2007, 304 s.
61. Qəhrəmanov C. Sədəfli saz məni dindir / toplayıb tərtib edəni Ş.Cəlaloğlu. Bakı: Sabah, 1992, 159 s.

62. Qəniyev S. Aşıq şerinin poetikası. Bakı: ADPU, 1999, 64 s.
63. Qəniyev S. Şirvan aşığı mühiti. Bakı: Ozan, 1997, 260 s.
64. Qəniyev S. Şirvan aşıqları. Bakı: ADPU, 1999, 115 s.
65. Qəsəbova İ. XX əsr Qazax aşıqları və el şairləri. Bakı: Nurlan, 2009, 708 s.
66. Qurbanov T. Ağbaba aşığı mühiti. Bakı: Nurlan, 2011, 175 s.
67. Məhərrəmov Z. XX əsr Göyçə aşığı mühiti. 1920–1950-ci illər. Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası NPB, 1997, 124 s.
68. Məmmədli E. Təcnis sənətkarlığı. Bakı: Nafta-press, 1998, 150 s.
69. Məmmədli E. Azərbaycan sovet folklorşünaslığında təcnisin tədqiqi tarixindən // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. VII cild, Bakı: 1987, s.187
70. Məmmədli Ş. Azərbaycan ədəbiyyatının Borçalı qolu (1920-ci ilə qədər). Tbilisi: Kolori, 2003, 363 s.
71. Məmmədov Ş. Dastanlarımızda buta // “Zəka” jurnalı, 1992, № 3-4, s.71-74
72. Məmmədova N. Aşıq poeziyasında mövzu və janr əhatəsi (Aşıq Hüseyn Şəmkirlinin poetikası əsasında). Bakı: ADPU, 1999, 102 s.
73. Məmmədova T. Borçalı aşığı mühiti. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı: AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, 2000, 143 s.
74. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət, Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1998, 240 s.
75. Mümtaz S. El şairləri / transliterasiya və tərtib edən, ön söz, izah və şərhlərin müəllifi A.Mirzə. Bakı: Səda, 2005, 292 s.
76. Namazov Q. Aşığın sazi və sözü. Bakı: Yazıçı, 1980, 155 s.

77. Namazov Q. Azərbaycan aşıq sənəti. Bakı: Yazıçı, 1984, 190 s.
78. Nəbiyev A. Azərbaycan aşıq məktəbləri. Bakı: Nurlan, 2004, 312 s.
79. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 2006, 647 s.
80. Növrəs İman. Seçilmiş əsərləri / toplayanı İ.Ələsgər. Bakı: Səda, 2004, 199 s.
81. Paşayev S. Azərbaycan folkloru və aşıq yaradıcılığı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1989, 87 s.
82. Paşayev S. XIX əsr Azərbaycan aşıq yaradıcılığı. Bakı: Gəncə Dövlət Pedaqoji İnstitutu, 1990, 98 s.
83. Paşayev S. Novruz–Qəndab və digər məhəbbət dastanlarının müqayisəli tədqiqi. Bakı: Azərnəşr, 2009, 110 s.
84. Rəhimov Ə. Şirvan aşıq mühitində dastan ifaçılığı // Elmi axtarışlar. XXIX kitab. Bakı: Səda, 2006, s. 92-94
85. Rüstəməzadə R. El ədəbiyyatı sənətkar və sənət məsələləri / toplayanı və tərtib edəni G.Pənah. Bakı: Uniprint, 2007, 304 s.
86. Salahlı P. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Nurlan, 2006, 583 s.
87. Sarıvəlli O. Aşıq poeziyası // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 20.10.1971
88. Sarıvəlli O. Aşıq ürəkli şair, şair ürəkli aşıq Şəmşir, Bakı: Avropa, 2010, 112 s.
89. Sevgidən vüsala apan yollar. Bakı: Ünsiyyət, 2010, 106 s.
90. Seyidov M. Varsaq sözü haqqında // Az. SSR EA Elmi Əsərləri. VII kitab. Bakı: 1954
91. Şair Çoban Əfqan / toplayanı N.Həsənzadə, tərtib edəni S.Axundov. Bakı: Azərnəşr, 1955, 44 s.
92. Şair Qulu. Karvanlar qocalır, yollar qocalmır / toplayıb tərtib edəni İ.Qəsəbova, ön sözün müəllifi Barat Vüsal, Bakı: Nurlan, 2007, 262 s.

93. Təhmasib M.H. “Dədə Qorqud” boyları haqqında // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. B., Az.SSR EA, 1961, s.4-51
94. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı: Elm, 1972, 397 s.
95. Tufarqanlı A. 72 şeir / tərtib edəni Araz Dadaşzadə. Bakı: Gənclik, 1973, 80 s.
96. Vahabzadə B. Müqəddimə // Qurbanov Ə. “Yetim Hüseyin” dastanı. Bakı: Yazıçı, 1982, s. 7-
97. Vəkilov Q. XIX əsr aşık lirikası. Bakı: Maarif, 1993, 144 s.
98. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 414 s.
99. Vəliyev V. Qaynar söz çeşməsi. Bakı: Yazıçı, 1981, 149 s.
100. Vəliyev S. Şahbuz aşığı və el şairləri // “Ortaq türk keçmişindən orta q türk gələcəyinə” mövzusunda IV uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı: Səda, 2006, s.351-356

Türk dilində

101. Boratav P.N. Folklor ve edebiyat. İstanbul: Arkadaş Basımevi, 1939, 317 s.
102. Caferoğlu A. XVI asır azeri saz şairlerinden Tufarqanlı Abbas // “Azerbaycan yurt bilgisi” dergisi, İstanbul: 1932, sayı 3, s.97-103
103. Caferoğlu A. Terekeme ağzı ile hüdud boyu saz şairlerimizden Kurbanı ve şiirleri // Türk dili ve edebiyatı, III, İstanbul, 1948, № 1-2, s. 87-106
104. Köprülü M.F. Türk edebiyatında aşık tarzının menşe ve tekamülü // Milli tettebbüler mecmuası, h 1331, №1, İstanbul, s.195-238
105. Köprülü M.F. Türk saz şairleri. Ankara: Güven, 1962, 130 s.

106. Köprülü M.F. Azeri aşıklarından Tufarkanlı Abbas // "Türk amacı" dergisi, yıl 1, sayı 1, İstanbul, 1942
107. Günay U. Türkiyede aşık tarzı şiir geleneği ve rüya motivi. Ankara, Akçağ, 1999, 292 s.
108. Gökalp M. Pervani // Türk folklor araştırmaları dergisi, №39-40, Kasım- Aralık 1952, İstanbul
109. Onk N. Göyçeli Aşık Elesker. Adapazarı: Işık basımevi, 1964, 105 s.
110. Hayrettin İvgin. Günümüz aşıklarında görülen sanat aksaklıkları, "Ortaq Türk Keçmişindən, ortaq Türk gələcəyinə" II Uluslar arası Folklor Konfransı, Bakı 2004, 415 s

Rus dilində

111. Аббаслы И. Ареал распространения и влияния азербайджанских дастанов. Баку: Сада, 2001, 215 с.
112. Акимов М.И. Азербайджанская средневековая ашукская литература. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Баку: 1977, 67 с.
113. Алиев М.И. Формы и виды Азербайджанской народной поэзии. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Баку: 1976, 26 с.
114. Бертельс Е. Суфизм и суфийская литература. Москва: Наука, 1965, 527 с.
115. Брагинский В.И. Символизм суфийского пути в поэме «О море Женшин» и мотив свадебного корабля / Суфизм в контексте мусульманской культуры. Москва, Наука, 1989, с. 80-93
116. Короглы Х., Набиев А. Азербайджанский героический эпос. Баку: Язычы, 1996, 308 с.

117. Намазов Г.М. Из истории развития азербайджанской ашукской поэзии (советский период). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Баку: 1968, 27 с.
118. Якубова С. Азербайджанское народное сказание «Ашиг Гариб». Баку: ЭЛМ, 1968, 198 с.

İnternet resursları

119. Həsənov L. Gəncəbasar aşiq sənətində musiqi ifadəliliği // www.tezadlar.az
120. Həziyeva Ş. Qars aşiq mühitinin elmi-kulturoloji tədqiqi probleminə dair / Elmi əsərlər // www.elmart.admiu.edu.az
121. Memmedli Ş. Aşık Şenlik Baba ve Borçalı / Uluslararası Aşık Şenlik Sempozyum-Kafkaz Universiteti // www.turansam.org
122. Terekemeler (Karapapak Türkleri) // www.blog.milliyet.com.tr

Söyləyicilər

123. Aşiq Həsən Dərgahquliyev, Qazax Kəmərlı kəndi, 1957 doğumlu
124. Aşiq İlham Hacıyev, Qazax Aslanbəyli kəndi, 1965 doğumlu
125. Aşiq Məhəmmədəli Məşədiyev, Qazax Çaylı kəndi, 1961 doğumlu
126. Aşiq Sadiq Avdioğlu, Qazax Qaymaxlı kəndi, 1939 doğumlu
127. Aşiq Saqif Rəhimov, Qazax Məzəm kəndi, 1960 doğumlu
128. Aşiq Şaiq İsayev, Qazax Kəmərlı kəndi, 1964 doğumlu
129. Aşiq Şəadət Gülməmmədov, Ağstafa Dağ kəsəmən kəndi, 1929 doğumlu

130. Aşıq Yaqub Yaqubov, Qazax II Şıxlı kəndi, 1949 doğumlu
131. Bayram Qaracayev, Qazax Qaymaxlı kəndi, 1958 doğumlu.
132. Camoy Qurbanov, Qazax Çaylı kəndi, 1954 doğumlu
133. Elxan Paşayev, Qazax Daş Salahlı kəndi, 1982 doğumlu
134. Murad Novruzov, Qazax Çaylı kəndi, 1928 doğumlu
135. Mustafa Məşədiyev, Qazax Çaylı kəndi, 1932 doğumlu
136. Şəmsəddin Sanıyev, Qazax Kommuna kəndi, 1924 doğumlu
137. Şöhrət Qəhrəmanov, Qazax Kəmərli kəndi, 1954 doğumlu
138. Vüqar Abdiyev, Qazax Qaymaxlı kəndi, 1969 doğumlu

QAZAX AŞIQ MÜHİTİNƏ MƏNSUB SƏNƏTKARLAR

№	Adı, soyadı	Doğum tarixi	Anadan olduğu yer	Sənət statusu	Yaratdığı havacatlar və dastanlar	Ustadının adı
1	Ələkbər Namazov (Çoban Əfqan)	1866-1924	Ağstafa Qıraxkəsəmən kəndi	El şairi		
2	Mirzə Səməd	1882-1966	Qazax Daş Salahlı kəndi	Şair	"Boğça çiçəyi", "Sarıtel" dastanı	
3	Məmməd yar Əminov	1876-1966	Qazax Ağköynək kəndi	Aşıq		Göyçəli Aşıq Musa
4	Məmməd Mərdanov	1880-1937	Qazax Canallı kəndi	Aşıq		
5	Misgin Əli	1881	Qazax rayon dağ kəndlərinin birində	El şairi		
6	Şeyda Əziz	1891	Qazax Köçəsgər kəndi	El şairi		
7	Məhəmməd Həsənov	1894-1973	Qazax Köçəsgər kəndi	Aşıq		Aşıq Nəbi
8	Səməd Şıxlinski	1895-1944	Qazax II Şıxlı kəndi	Aşıq		Canallı Məmməd (Mərdanov)
9	Hüseyn Sarıyev	1902-1987	Qazax	Aşıq		Aşıq Ələsgər
10	Əhməd İbrahimov (Kor Əhməd)	1905-1942	Qazax Qaymaxlı kəndi	Aşıq		
11	Hacı Qaracayev	1906-1976	Qazax Qaymaxlı kəndi	El şairi		
12	Məhəmməd Qocayev	1908-1989	Qazax II Şıxlı kəndi	Aşıq		Aşıq Səməd

	(Dərya Məhəmməd)					Sadiq Sultanov
13	Avdı Abdiyev	1909-1988	Qazax Qaymaxlı kəndi	Aşıq	"İncə Güli" aşıq havası, "Avdı və Mehriban" dastanı	Sadiq Sultanov
14	Ədhəm Ərəbov	1912-1968	Qazax Dağkəsəmən kəndi	Aşıq		Aşıq Əsəd Rzayev
15	Temraz Novruzov	1915-1994	Qazax Dəmirçilər kəndi	Şair Həvəskar Aşıq	"Güləbəyi-min nağılı" nağıl-dastan	
16	Cəlil Məmmədov	1918-1982	Qazax Qaymaxlı kəndi	El şairi		
17	Bəhram Həsənov	1918-1991	Qazax Daş Salahlı kəndi	Aşıq		Aşıq Hübət, Sadiq Sultanov
18	Mustafa Vəliyev	1923-1987	Qazax Xanlıqlar kəndi	El şairi Sazbənd		
19	Paşa Paşayev	1925-2003	Qazax Daş Salahlı kəndi	Şair		
20	Şəmistan Dərgahquliyev	1926-1991	Qazax Kəmərli kəndi	Aşıq		Aşıq Əhməd İbrahimov
21	Cəfər Eyvazov	1927-1999	Qazax Çaylı kəndi	Aşıq		Aşıq Əsəd Rzayev
22	Cəlal Qəhrəmanov	1928-1978	Qazax Kəmərli kəndi	Aşıq	"Cəlaloğlu" aşıq havası, "Qaratel və Aşıq Cəlal", "Kəməroğlu Kərəm və Qəmərxanım" dastanları	Aşıq Avdı
23	Murad Novruzov	1928-2008	Qazax Çaylı kəndi	Söz bilicisi Aşıq		

24	Qulu Məşədiyev (Çoban Qulu)	1928-2004	Qazax Çaylı kəndi	El şairi		
25	Səyad Mustafayev	1928-1960	Qazax Quşçu Ayrım kəndi	El şair		
26	Şəadət Gülməmmədov	1929	Qazax Dağkəsəmən kəndi	Aşıq	"Ələmdar və Gülnaz", "Aşıq Şəadət və Ayna xanım" dastanı	Aşıq Ədhəm Ərəbov
27	Bayram Quliyev	1929	Qazax Çaylı kəndi	Şair		
28	Allahverdi Hacıyev (Şair Həvəskar)	1929	Qazax Ağköynək kəndi	El şairi		
29	Ayaz Zülfüqarov	1931-1982	Qazax Daş Salahlı kəndi	Aşıq Sazbənd		Aşıq Bəhrəm Həsənov Aşıq Avdı
30	Yəhya Məmmədov	1931-1994	Qazax Qaymaxlı kəndi	Aşıq		
31	Mustafa Məşədiyev	1932	Qazax Çaylı kəndi	El şairi		
32	Yusif Yusifov (Yusif Aşırılı)	1937-2008	Qazax Daş Salahlı kəndi	El şairi		
33	Zəkəriyyə Məmmədov (Zəkəriyyə Mehman)	1938-1999	Qazax Aslanbəyli kəndi	Aşıq	"Villinin dastanı", "Kərəm" dastanı	Borçalı Aşıq Göycə
34	Ədalət Nəsibov	1939	Qazax Qırax Kəsəmən	Aşıq	"Vurğunu", "Ədalət tərəneləri" aşıq havası	Aşıq Məmmədyar Əminov
35	Hüseyn Pirişev	1939-1996	Göyçə Qazaxda yaşayıb	Aşıq		Aşıq İmran Əkbərov
36	Sadiq Avdıyev	1939-2013	Qazax Qaymaxlı	Aşıq	"Rüstəm və Zöhrab"	Aşıq Avdı

37	Novruz Süleymanov	1941-2009	kəndi Qazax Məzəm kəndi	El şairi	dastanı	
38	Məqsəd Qasimov	1944	Qazax Tatlı kəndi	Aşıq		Aşıq Aslan Aslanov, Aşıq İmran Həsənov
39	Zeynal Zeynalov	1944	Qazax Yuxarı Salahlı	Aşıq		Aşıq Hüseyn Saraçlı
40	Kərəm Nəsibov	1945-1995	Qazax Aslanbəyli kəndi	Aşıq		Aşıq Kamandar Əfəndiyev
41	Hacı Abdiyev	1945	Qazax Çaylı kəndi	Aşıq		Aşıq Mikayıl Azaflı
42	Mayıl Nuriyev	1947-2004	Qazax Çaylı kəndi	Şair		
43	Yaqub Yaqubov	1947	Qazax II Şıxlı kəndi	Aşıq		Aşıq Məhəm-məd Qocayev
44	Hüseyn Hüseynov	1947	Ağstafa Yuxarı Göycəli kəndi	Aşıq - Sazbənd		Aşıq Aslan Aslanov, Sazbənd Məhəm-mə-dəli, Sazbənd Xudu
45	Nəzim Nəbiyev	1951-2013	Qazax Kəmərli kəndi	Aşıq		Atası dülgər Əsəd
46	Kİfayət Nəbiyeva	1953	Qazax Kəmərli kəndi	Aşıq		Aşıq Şəmistan Dərgah-quliyev
47	Camoy Qurbanov	1954	Qazax Çaylı kəndi	Aşıq		Eyvazov Cəfər
48	Şöhrət Qəhrəmanov	1954	Qazax Kəmərli kəndi	Aşıq		Aşıq Cəlal Qəhrəmanov

49	Bəkir Əhmədov	1954	Qazax Yuxarı Salahlı kəndi	Aşıq - Sazbənd		Aşıq Sədi, Sazbənd Yunis
50	Solmaz Kosayeva	1955	Qazax	Aşıq		Aşıq Ayaz Zülfüqarov
51	Həsən Dərgah-quliyev	1957	Qazax Kəmərli kəndi	Sazbənd-Aşıq		Aşıq Şəmistan
52	Sabit Məmmədov	1958	Qazax Kosalar kəndi	Sazbənd		Sazbənd Məhəmmədli
53	Elbrus Allahverdiyev	1958	Qazax Qazaxbəyli kəndi	Sazbənd		Sazbənd Qürbət
54	Məhəmmədli Məşədiyev	1960	Qazax Çaylı kəndi	Aşıq, Söz bilicisi		Aşıq Ədalət Nəсібov
55	Hüsən Dərgah-quliyev	1960	Qazax Kəmərli kəndi	Aşıq		Aşıq Şəmistan
56	Saqif Rəhimov	1960	Qazax Məzəm kəndi	Aşıq		Aşıq İmran, Ədalət Nəсібov
57	Eldar İbrahimov	1961	Yuxarı Göycəli	Aşıq		Ədalət Nəсібov
58	Alı Əhmədov (Alı Baba)	1962-2001	Qazax Kəmərli kəndi	El şairi		
59	Şaiq İsayev	1964	Qazax Kəmərli kəndi	Aşıq		Aşıq Cəlal, Aşıq Sadıq
60	İlham Hacıyev (İlham Aslanbəyli)	1965	Qazax Aslanbəyli kəndi	Aşıq		Aşıq Kərəm Nəсібov
61	Qərib Cəlilov	1967	Qazax Aslanbəyli kəndi	Aşıq		Aşıq Elman, Aşıq Sadıq
62	Lütviyyə Musayeva	1967	Qazax Çaylı kəndi	Aşıq		Aşıq Cəfər Eyvazov

İlhamə Qəsəbova.
XX əsr Qazax aşiq mühiti,
Bakı, «Elm və təhsil», 2015.

Nəşriyyat direktoru:
Prof. Nadir Məmmədli

Kompyuterdə yığdı:
Ruhəngiz Əlihüseynova

Kompyuter tərtibçisi və
Texniki redaktoru:
Aygün Balayeva

Kağız formatı: 60/84 1/32
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 196 səh.
Tirajı: 300

Kitab AMEA Folklor İnstitutunun
Kompyuter Mərkəzində yığılıb səhifələnmiş,
“Elm və təhsil” NPM-də hazır depozitivlərdən
ofset üsulu ilə çap edilmişdir.

